

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
SEÝITNAZAR SEÝDI ADYNDAKY
TÜRKMEN DÖWLET MUGALLYMÇYLYK INSTITUTY

Baýram AKATOW

GADYMY TÜRKMEN EDEBIÝATY

Orta asyrlar (X - XVII)

Filologiýa ylymlarynyň doktory **Muhammetguly Amansähedowyň**
redaksiýasy bilen

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI TARAPYNDAN
HÖDÜRLENILDI

Türkmenabat 2010

Bayram Akatow.

Gadymy türkmen edebiýaty. Orta asyrlar (X - XVII).

Ýokary okuw jaýlary üçin okuw kitaby.

Okuw kitabynda türkmen edebiýatynyň taryhynyň Orta asyrlara degişli bölümi ylmy nukdaýnazardan öwrenilýär. Edebiýatyň ilkinji gezek serkerde-şahyrlaryň edebiýaty, klerikal-sufistik edebiýat, köşk edebiýaty, dünýewi edebiýat ýaly edebi akymlara bölünip öwrenilmegi alnan döwrüň edebi prosesiniň ösüşine has aýdyň düşünmäge ýardam edýär.

Okuw kitaby şeýle tertipde berilýär: umumy giriş, bir edebi akym we oňa degişli şahyrlaryň ömri döredijiligi barada maglumat, her edebi akym öwrenilip bolnandan soň çykarylan netijeler we umumy netije.

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylyň 12-nji iýunynda “Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” kabul eden Kararyndan¹ gelip çykýan netijelere laýyklykda ýurdumyzda ylmyň ähli ugurlaryny, şol sanda edebiýaty öwreniş ylmyny hem düýpli ösdürmeklik şu günki günün derwaýys meseleleriniň biri bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz 2009-njy ýylyň 12-nji iýunynda Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde alymlar, ylym-bilim işgärleri bilen duşuşanda Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasyny täzeden açyp, döwleti ylym-bilim ýoly bilen ösdürmek baradaky kursuna doly wepalydygyny nobatdaky gezek subut etdi we ýurdumyzda ylmy ösdürmegiň esasy wezipeleriniň, onuň ylmy barlaglaryň gelejegi uly bolan esasy ugurlarynyň üstünde birin-birin durup geçdi. Şolaryň hatarynda Hormatly Prezidentimiz ylmyň esasy ugurlarynyň biri hökmünde „Gumanitar ulgamy ösdürmek, ýagny, türkmen dilini öwrenmegi çuňlaşdyrmak we ösdürmek, türkmen edebiýatynyň nusgawy eserlerini hem-de türkmeniň geçmişdäki akyldarlarynyň filosofiki mirasyny öwrenmek we olaryň döredijiligini giňden wagyz etmek, arheologiýa ýadygärliklerini gorap saklamak we öwrenmek, Türkmenistanyň gadymy, orta asyrlara, täze we häzirki döwre degişli taryhyny, halkymyzyň medeniýetini we folkloryny öwrenmek, häzirki eýýamy we Türkmenistanyň täze döwlet ideologiýasyny döredijilikli öwrenmek hem-de ylmy taýdan işläp taýýarlamak bolup durýar“ diýip aýratyn nygtady. Hakykatdanam, Garaşsyzlyk döwründe asyrlaryň jümmüşine siňip gidýän geçmişimizi, şol sanda edebi mirasymyzy öňki edilen işlere daýanmak bilen has çuňňur öwrenmek zerurlygy döredi. Täze Galkynyş zamanasy durmuş hakykatyny syýasat, din ýada döwrüň haýsydyr bir talabyna görä däl-de, sagdyn pikirlenmek bilen açmak üçin ähli şertleri döredýär.

Türkmen edebiýatynyň umumy taryhyny, şol sanda X - XVII asyrlaryň edebiýatynyň taryhyny öwrenmekde edebiýatçy alymlarymyzyň ýaşuly nesliniň ägirt uly hyzmaty, zähmeti bar. Ilki bilen nygtamaly işleriň biri hem belli alymlar tarapyndan ýazylan türkmen edebiýatynyň taryhynyň köptomlugydyr.² Bu sözüň doly

---

¹ Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy. №6. 2007 ý. 38-79-njy sahypalar.

² Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym. 1975. I tom – 1975, II tom (1, 2 kitaplar) – 1975, III tomuň 1-nji kitaby – 1977, 2-nji kitaby – 1978, IV

manysyndaky ägirt zähmet türkmen edebiýatynyň taryhynyň bitewi süňňüni göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Diňe her bir halkyň edebiýatynyň taryhy dikeldilenden soň, onuň teoriýasyny öwrenmek hem-de edebiýatyň ösüşinde bolup geçen proseslere aň salmak üçin oňaly şertler döreýär. Sebäbi edebiýatyň taryhy dikeldilmezden onuň teoriýasyny öwrenmek mümkin däl, ýa-da taryhsyz teoriýany düşündirmäge edilen synanyşyklaryň nädogry, nätakyk netijelere getirmegi mümkin. Eýýäm “Türkmen edebiýatynyň taryhy” neşir edilip, halk köpçüligine ýetirilen döwürleri (1975-1979) edebiýatçy alymlarymyz tarapyndan işiň dürli taraplary barada bellikler edilenem bolsa,¹ indiki ýazylyjak her bir işdäki, her bir ylmy makaladaky pikirlerde şol taryha görä netijeler çykarylýar, şol taryhdan ugur alnar ýa-da şol bir taryh esas edilip alynmak bilen, has kämilleşdiriler. Şol bir wagtyň özünde soýuz döwründe ýazylan ylmy işler, aýratynam, köplenç halkyň ýa döwletiň resmi bolmadyk syýasy ideologiýasy hökmünde çykyş edýän çeper edebiýaty öwrenýän ylmy işler barada gürrüň edilende, ony ýazan awtorlaryň ýalňyşlygy bilen däl-de, döwlet syýasatynyň talaby hökmünde üns berilmegi zerur bolan jemgyýetiň synplara bölünmegi, ateistik terbiýe ýaly meseleler has ünsli çemeleşmekligi talap edýär. Umuman, geçmiş taryhyndaky her bir şahyryň, ýazyjynyň ömrüni, döredijiligini, alymlaryň işlerini, garaýyşlaryny ilki bilen öz döwrüniň galybynda öwrenip, diňe şondan

---

tom – 1979. Köptomlugy döretmäge gatnaşan alymlar: akademik A.K.Kekilow, filologiýa ylymlarynyň doktorlary I.S.Braginskiý, S.A.Garryýew, Z.B.Muhammedowa, R.Rejepow, filologiýa ylymlarynyň kandidatlary G.Ý.Alyýew, S.Durdyýew, A.Meredow, A.Mülkamanow, T.Nepesow, A.Oraztaganow, Ö.Ylýasow, M.Öwezgeldiýew, M.Garryýew, A.Taýmow, M.Annamuhammedow, D.Nuralýýew, Ş.Geldiýewa, Ş.Gandymow, A.Çarygulyýewa, G.Nazarow, K.Jumaýew, E.Şangulyýew, A.Hojagulyýew, G.Garryýew, K.Seyitmyradow, M.Gurbansähedow, B.Şamyradow, H.Kulyýew, B.Ahundow, A.Ulugberdiýew, N.Atdayew, A.Garaýew, T.Durdyýew, A.Myradow, A.Mämmedow, A.Kaýumowa, M.Seytākowa, A.Ataberdiýew, A.Weliýew, L.M.Sidelnikowa, A.Gudratyllaýew, A.Nurýagdyýew.

¹ Mysal üçin seret: Gullaýew N. Gadyndan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. Kitabyň 140-166-njy sahypalarynda 1979-njy ýylda ýazylan „Müň ýyllyk edebiýat taryhymyz barada söhbet“ atly makala ýerleşdirilipdir. Makalada „Türkmen edebiýatynyň taryhynyň“ I tomy hökmünde 1975-nji ýylda neşir edilen „Orta asyrlar döwrüniň edebi mirasy“ atly kitaba syn berilýär.

soň onuň soňky hem häzirki döwürler babatyndaky gymmatyny kesgitlemek zerur. Şu işiň dowamynda şeýle mesele ýgy-ýgydan ýüze çykar we şeýle ýagdaýlarda sagdyn, dünýewi garaýyşlara daýanylyp, obýektiv netijeler gelinmäge synanyşylar.

“Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly köptomluk türkmen edebiýatynyň taryhyny ylmy nukdaýnazardan dikeldýän bolsa, indi ol taryhy, teoretiki garaýyşlar esasynda, onuň öz ösüşiniň dowamynda başdan geçiren içki kanunalaýyklyklaryny, durmuş bilen baglanyşygyny, duçar bolan edebi hadysalaryny, dörän edebi ugurlary, akymlyry, mekdepleri, döpleri, awtorlar tarapyndan ulanylan edebi metodlary, edebi stilleri, eserleriň many-mazmun we forma aýratynlygynyň dünýä edebiýatynyň fonunda özgerişini, beýleki halklaryň edebiýaty bilen gatnaşygyny öwrenmek bilen has giňişleýin açmak zerurlygy türkmen edebiýatyny öwrenijileriniň üns merkezinde durýan we durmaly meseleler. Şeýle edilmegi bilen türkmen halky, türkmen okyjylary, okuwçylary we talypalary edebi mirasymyzyň gymmatyna has içgin düşüner, olarda öz geçmiş mirasyna bolan ynam, söýgi artar. Türkmen edebiýatynyň taryhynda dörän edebi akymlaryň ýüze çykarylmany türkmen edebiýatyny problemalaýyn hem-de ylmy nukdaýnazardan has içgin öwrenmäge, onuň ösüşiniň dowamynda bolup geçen edebi-jemgyýetçilik hadysalara göz ýetirmäge, türkmen edebiýatynyň dünýä edebiýatynyň ösüşine, dünýä edebiýatynyň türkmen edebiýatynyň ösüşine ýetiren täsirini, goşan goşandyny kesgitlemäge, çeper edebiýatyň jemgyýetçilik gymmatyny aýan etmäge ýardam eder.

Dünýä halklarynyň köpüsiniň, aýratynam, Ýewropa halklarynyň edebiýat taryhy düýpli öwrenilip, taryhyň dowamynda dörän akymlar, stiller, metodlar, mekdepler ylmy nukdaýnazardan ýüze çykaryldy. Şol halklaryň çeper edebiýatynyň taryhyny, şu gününü öwrenmegem, öwretmegem amatly, has içgin düşünmäge-de şertler döreýär. Mysal üçin, Orta asyrlar Ýewropa edebiýaty halky edebiýat, dini-klerikal edebiýat, feodalçylyk-rysar edebiýaty, şäher edebiýaty ýaly akymlara, XIX asyr amerikan edebiýaty sosial-tankydy, filosofiki, abolisionistik (gulçulyga garşy) we “plantator döpleri” ýaly akymlara¹, XX asyryň başyndaky amerikan edebiýaty taryhy roman, döwletiň basybalýjylyk syýasatyny goldaýan edebiýat bolan “gyzyl ganyň edebiýaty”, erkinligiň hem demokratiýanyň ýurdy bolan Amerikada her bir adamyň

---

¹ История зарубежной литературы XIX века. Часть 1. Под редакцией Н.П.Михальской. Москва “Просвещение” 1991. 224-226-njy sah-lar.

Uly Amerikan Arzuwyna – gowy ýaşaýşa ýetmäge mümkinçiliginiň bardygyny wagyz edýän, köplenç jemgyýetiň pes gatlagyndan bolan ýigdekçäniň öz yhlasy bilen ýokary derejelere ýetişini suratlandyran edebiýat bolan “işeňňir powest”, jemgyýetiň, döwletiň, iri kompaniýalaryň işine dürli ýollar bilen aralaşyp, olarda edilýän pyssy-pyjurlyklary, korrupsiýany paş edýän edebiýat bolan “hapa süpürijiler” ýaly akymlara bölünilip öwrenilýär.¹

Haýsy awtoryň haýsy akyma degişlidigini bileniňden soň onuň nämeler hakynda nähiliräk äheňde ýazjakdygyny önünden aňlamaklyk, ol awtoryň dünýägaraýşyna, ruhy dünýäsine has içgin aralaşmak edebiýaty ýörite öwrenijiler üçinem, çeper edebiýat bilen gyzyklanýan islendik adam üçinem kynçylyk döretmez. Şunuň netijesinde gollanmanyň esasy maksady bolan çeper edebiýaty has düşnükli, halka ýakyn, ygtybarly ruhy hadysa hökmünde açmaklyk amala aşar.

Milli Galkynyş döwründe geçmiş edebiýatymyzy täze döwrüň ruhy esasynda öwrenmek babatynda-da, edebiýatyň taryhynda bar bolan şahsyýetler babatynda-da uly işler edilýär. Mysal üçin, soýuz döwründe dini ynam-ygtykada tankydy garalandygy bilen baglanyşykly adalatsyz suratda türkmen edebiýatynyň taryhyndan, umuman, türkmen taryhyndan daşlaşdyrylan Mahmyt Zamahşary, Nejmeddin Kubra we beýleki beýik şahsyýetleriň ömür hem döredijilik ýollarynyň türkmen edebiýaty öwreniş ylmy tarapyndan öwrenilmegi ýola goýuldy, Mähri hatyn ýaly ömri, döredijiligi täzelikde öwrenilip başlanan şahyrlar hem bar. Bu şahyrlar, akyldarlar babatynda ýgy-ýgydan halkara konferensiýalarynyň geçirilmegi olaryň ömürlerine we döredijiligine berilýän ünsüň nähili ýokarydygyny görkezýär. Indi olaryň döredijiliginiň umuman türkmen edebiýatynyň ösüşinde tutýan ornuny kesgitlemek, gymmatyny öwrenmek zerurlygy döredi.

Şeýle derwaýyslyga esaslanyp alnan “Orta asyrlar (X–XVII asyrlar) türkmen edebiýaty” atly şu gollanmanyň möhümligi edebi mirasymyzyň içki hadysalaryny çuňňur öwrenmek bilen oňa has içgin düşünmeklige çalyşmakdan ybarat. Okuw gollanmasynyň netijeleri boýunça türkmen edebiýatynyň taryhynda dörän edebi akymlyary, her bir akyma degişli şahyrlary, olaryň döredijiliginiň aýratynlyklaryny, umumylyklaryny, şahyrlaryň edebiýatyň ösüşine goşan goşantlaryny,

---

¹ Зарубежная литература XX века. (1871-1917). Под редакцией проф. В.Н.Богословской и проф. З.Т.Гражданской. Москва “Просвещение” 1979. 239-252-nji sah-lar.

türkmen halkynyň taryhynda tutýan orunlaryny, türkmen edebiýatynyň beýleki halklaryň edebiýatlary bilen gatnaşyklaryny, şahyrlaryň türkmen jemgyýetçilik aňyna, sosial-syýasy garaýyşlarynyň ösüşine ýetiren täsirini ylmy nukdaýnazardan ýüze çykarmak bolar. Bularyň ählisi bilelikde häzirki zaman türkmen jemgyýetiniň ruhy, ahlak-filosofiki, syýasy dünýägaraýşynyň has kämil bolmagyna ýardam eder. Sebäbi geçmişiň paýhasy şu günki türkmen jemgyýetiniň baýdagy, ertirki gününüň aýdymy bolanda, nesilleriň arasyndaky ruhy bitewlik üzülmän saklananda halkyň gursagyndaky geçmişine, şu gününe we ertirine, ahyrky netijede bolsa öz-özüne bolan mizemez ynamy artar.

Gollanmanyň baş maksady X - XVII asyrlaryň türkmen edebiýatynda edebi akym problemsyny giňişleýin, teoretiki nukdaýnazardan öwrenmek bilen çeper edebiýatyň gymmatyny artdyrmakdan, alnan döwürde dörän edebi akymlyary ýüze çykaryp, öwrenijileriň, ýaşlaryň, okyjylaryň türkmen edebiýatyna, umuman, söz sungatyna bolan söýgüsini, edil şonuň ýaly-da, türkmen edebiýatynda wagyz edilýän watançylyk, ynsanperwerlik, mertlik ýaly kämil ahlak sypatlaryna bolan hormaty terbiýelemekden, estetika, gzellige bolan höwesi artdyrmakdan, türkmen edebiýatynyň ösüşi, kämil nusgalary bilen gyzyklanýan her bir adamyň oňa inçeden düşünmegine ýardam etmekden ybarat.

Gollanmada diňe bir taryhy nukdaýnazardan edebi akymlyaryň ýüze çykarylmagy bilen çäklenilmeýär. Serkerde-şahyrlaryň, klerikal-sufistik edebiýatyň, köşk şygryýetiniň, dünýewi edebiýatyň her biriniň döredijilik özboluşlylygy, many-mazmun tapawutlary, olardaky dünýägaraýyşlar ulgamy, döredilen eserleriň jemgyýetçilik gymmaty, awtorlaryň durmuşda tutan pozisiýalary hem orunlary, çeperçilik özboluşlylygy ylmy nukdaýnazardan, degişli edebi akymlyaryň örüsünde özbaşdaklykda derňeler, umumylyklar we aýratynlyklar ýüze çykarylýar. X - XVII asyrlaryň türkmen edebiýaty babatynda entek şeýle synanyşyk edilmedi.

Gollanmada türkmen edebiýatynyň taryhy bilen baglanyşykly tutumly iş bolan “Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly köptomlukdan (Aşgabat. Ylym. 1975. I tom – 1975, II tom (1, 2 kitaplar) – 1975, III tomuň 1-nji kitaby – 1977, 2-nji kitaby – 1978, IV tom – 1979), ähli ylymlaryň atasy hasaplanýan Aristoteliň “Şygryýet” atly traktatyndan (Aristun – Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat 2000. Terjimeçi B.Akatow), beýleki eserler ýygyndylaryndan (Аристотель. Сочинения. Издательство “Мысль”. Москва – 1984), Ý.Е.Бертелсiniň

“Türkmen halkynyň edebi geçmişi” (Совет эдебияты. 9-10. 1944), H.Koroglynyň “Туркменская литература” (Издательство “Высшая школа” Москва – 1972), W.G.Belinskiniň saýlanan eserlerinden (Moskwa. 1948), S.Durdyýewiň “IX-XVII asyr türkmen edebiýatynyň şahyrlary” (Aşgabat. Ýlym. 1967), Ý.Hydyrow bilen Ö.Ylýasowyň “Gadymy türkmen edebiýatynyň taryhyndan” (Aşgabat 1978), A.Meredowyň “Seljuklar döwrüniň edebiýatynyň taryhyndan” (Aşgabat. Ýlym 1968), R.Rejepowyň “Gadymy türkmen edebiýaty” (Aşgabat 1991), A.Ýusubowanyň “Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş döwürleri” (“Başkent” Bilim merkeziniň neşirleri. Aşgabat 2005) atly işlerinden, şeýle-de, ençeme beýleki ylmy we çeper çeşmelerden peýdalanydy. Bularyň hiç birinde türkmen edebiýatynyň taryhynda döran edebi akymlar bilen baglanyşykly meselä aýratynlykda üns berilmändir. Şeýle meselä ünsi çekmeklik bu işleriň maksadyna hem girmeyär. Şu temanyň işlenilmegi bilen baglylykda bolsa bu işleriň uly gymmaty ýazyjy-şahyrlaryň ömri, döredijiligi, ýaşan döwri babatynda giňişleýin maglumatlary berýändiginden, olaryň döredijiligine ylmy nukdaýnazardan çemeleşip, taryhy döwrüň fonunda öwrenmek bilen edebi metodlary, stilleri, mekdepleri, ugurlary, çeperçilik serişdelerini, garaýyşlary, umumylyklary, aýratynlyklary derňýändiginden, çeper eserleriň durmuşy hem teoretiki bazasyny açýandygyndan, ahyrynda bolsa, bular hakynda belli bir netijelere gelmäge ýardam etmek bilen edebi akymlar babatynda pikir ýöretmäge esas döredýändiginden ybarat.

Ozalbaşda her bir halkyň öwrenilmäge çalşylýan çeper edebiýatynyň taryhyny onuň içki ösüşine eýerip we kesgitli bir esaslara daýanyp döwürlere bölmezden, öwrenilýän edebiýatyň eýesi bolan halkyň öwrenilýän döwürdäki taryhy-geografiki ýagdaýyny, guran döwletlerini, dilini bilmezden, edebi-çeper pikirlenmesine aň salmazdan oňa doly düşünmek mümkin däl. Şonuň üçin girişde ilki bilen şular babatda, örän gysga suratda bolsa-da, durup geçmeklik zerurlygy döreýär.

Edebi akym problemasyňa geçmezden önürti türkmen edebiýatynyň taryhy döwürlere bölünüş hakynda durup geçmegem zerurlyk. Sebäbi her bir döwrüň özüniň edebi prosesi, edebi gatnaşyklary, hadysalary bolýar we şol döwrüň çäklerinde bolup geçen ýagdaýlary bilmek üçin ilki bilen onuň wagt çäginini kesgitlemek gerek. Biz türkmen

edebiyatynyň taryhy döwürleri barada ylmy işlerde dürli garaýyşlara duçar bolýarys.

Türkmen edebiyatynyň taryhynyň I tomy “Orta asyrlar döwri” diýlip atlandyrylýar we bu tomda Orta asyrlar hökmünde VIII – XVII asyrlaryň edebiyaty „VIII – X asyrlaryň edebiyaty“, „XI – XII asyrlaryň edebiyaty“, „XIII – XIV asyrlaryň edebiyaty“ diýlip bölünýär, soňky üç asyryň edebiyaty bolsa özbaşdaklykda öwrenilýär.¹ Beýle döwürlere bölmeklik belli bir derejede Günbatar ýurtlaryň edebiyatynyň, taryhynyň döwürlere bölünişini ýatladýar. Şol bölünişige görä Orta asyrlar edebiyaty V asyrdan polisemizm (köphudaýlylyk) döwriniň iň soňky kuwwatly döwleti bolan Rim imperiýasynyň ýykylmagy netijesinde tutuş Ýewropa monoteizmiň nadanlygyna çümen döwürleri başlaýar we XIV - XVI asyrlarda (Ýewropanyň her ýurdunda dürli-dürli asyrlara gabat gelýär) antiki döwürdäki ruhy, medeni, ylym-bilim galkynyşyna bolan isleg artan döwrü bolan Täzeden Döreyiş (latynça Renessans, rusça Возрождение) başlanmagy bilen tamamlanýar. Günbatar edebiyaty Orta asyrlar bilen baglanyşykly bolşy ýaly, beýleki döwürlere bölünende-de jemgyýetiň syýasy, ykdysady, medeni durmuşynda bolup geçen özgermeleriniň täsiri bilen çeper edebiyatyň hususy özüde bolup geçen hadysalara daýanylyp bölünýär. Munuň özi, ýagny, çeper edebiyatyň döwürlerini kesgitlemekde şol edebiyatyň eýesi bolan jemgyýetiň, halkyň taryhy ösüşini hökmany suratda nazara almaklyk, ýeke-täk dogry ýoldur. Türkmen edebiyatynyň taryhynyň birinji tomunyň girişinde şu döwrü öwrenmek barada ilkinji gezek şeýle synanyşygyň edilýändigini nygtalýar. Belki, şonuň üçindir, belki-de, entek şol döwürde Orta asyrlar türkmen taryhy barada kesgitli işleriň ýoklugy üçin bolmagy mümkin, awtorlar türkmen edebiyatynyň taryhyny, hususan, Orta asyrlary döwürlere bölenlerinde şeýle bölünişigi jemgyýetçilik-taryhy taýdan esaslandyrmadyrlar.

Görnükli alym N.Gullaýew özüniň diňe bir edebi durmuşda däl, eýsem, Türkmenistanyň taryhynda, medeni durmuşynyň, ylmyň, sungatynyň ösmeginde uly rol oýnan görnükli şahsyýetler barada gürrüň berýän makalalar ýygynynda makalalary iki bölüme bölüp ýerleşdiripdir. “Gadymdan galan nusgalar” atly bölüm iň gadym zamanlardan XI asyryň ortalaryna çenli bolan döwürleriň, “Geçmişde nälere görner” atly bölüm bolsa XI – XVII asyrlaryň medeni hem edebi

---

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. „Ylym“ neşirýaty. Aşgabat – 1975. I tom 5-nji sah.

mirasy barada gürrüň berýär.¹ XI – XVII asyrlaryň sygryýeti barada N.Gullaýewiň bar bolan beýleki işleri möçberiň çäklidigine salgylanmak bilen şu kitapda ýerleşdirilmändir. Ýöne ýokardaky ýaly döwürlere bölmeklik medeni durmuş bilen birlikde türkmen edebiýaty babatynda-da taryhy hakykaty has dogry aňladýar.

Käbir alymlar Gündogarda Orta asyrlar III asyryda, Beýik Parfiýa şalygy döwründe başlanýar diýip hasaplaýarlarlar. Ýöne şol bir wagtyň özünde Günbatar ýurtlarynda Orta asyrlaryň başlanýan döwrüni hasaba almak bilen bu döwri üçe bölüp öwrenýärler: irki orta asyrlar (V – XI asyrlar), ösen orta asyrlar (XI – XV asyrlar) we giçki orta asyrlar (XVI – XVII asyrlar).² Şeýle bölünişik belli bir derejede taryhy hakykata gabat gelýär. Şeýlelikde, biziň işimiz türkmen edebiýatynyň taryhynyň, şol sanda türkmen halkynyň taryhynyň ösen we giçki orta asyrlaryny, ýagny, X – XVII asyrlary öz içine alýar.

Türkmen taryhynyň X – XVII asyrlardaky syýasy, ykdysady, ruhy-ahlak... dünýäsi örän özboluşly. Şu asyrlara ser salynanda onuň belli bir döwürlerinde türkmen halkynyň ruhy-ahlak, medeni, syýasy, ykdysady... taýdan özboluşly galkynyşy başdan geçirendigine göz ýetirýärsiň. Türkmen edebiýatynyň gündogar edebiýaty bilen gatnaşyklary, onuň tutuş gündogar edebiýatynyň, galyberse-de, dünýä edebiýatynyň görnükli şahsyýetlerini orta çykarmagy hem X – XVII asyrlarda amala aşdy. Şu döwürde gurulan türkmen döwletleri türkmen ruhunyň nähili derejede ýokary göterilendiginiň taryhy şaýadydyr.

“Döwlet gurjak bolsaň türkmeni çagy” diýen nakylyň döräp, dünýä halklarynyň arasyna ýaýramagam şu Orta asyrlarda bolup geçýär. Munuň özi türkmenleriň bu babatda toplan ägirt uly tejribesiniň nyşanydyr. X - XVII asyrlardaky türkmenleriň geografiki ýagdaýy öwrenilende türkmenleriň Aziýanyň giňişliklerine ýaýrandygy belli bolýar.

Eger türkmenleriň baryp ýeten soňky nokatlaryny bellesek, onda tutuş Aziýanyň şol döwürdäki Hytaýyň günbatar çäklerinden başlap, Ýewropanyň gündogaryna çenli beýleki medeniýetleşen halklaryň ýurtlarynyň ählisi türkmenleriň täsirinde ýaşaýdyr, göreşipdir, gurupdyr diýmek bolar. Bu çäge gündogarda Çyn Maçyn serhetleri,

---

¹ Gullaýew Nazar. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygyny) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 6-njy sah.

² Şol sanda seret: Annaorazow J., Karly G., Kösekow D. Orta asyrlar taryhy. Orta mekdepleriň VI synpy üçin okuw kitaby. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy 2008. 7-10-njy sah-lar.

günorta – gündogarda Hindistanyň demirgazyk ölkeleri, günortada Hindi ummanynyň ýuwyýan kenarlary, Päkistan, Owganystan, Orta Aziýa ýurtlary, Yrak, Şam we beýleki arap ýurtlary, günorta günbatarada Müsür, günbatarada Ýewropanyň gündogar taraplary, Kiçi Aziýa, Kawkaz ýurtlary degişlidir. Şunça giň sebitlere ýaýran halkyň baran ýerindäki milletler bilen gatnaşygy nähili, türkmenler şol sredada öz milliligini saklap galmagy başardymy? Şeýle soraglara beriljek jogap şol ýerlere ýaýran türkmenleriň edebi mirasynyň degişligi baradaky meselä-de jogap bolup biler. Mysal üçin, edebiýatçy alymlarymyzyň käbiri “...seljuklaryň köp bölegi şol ýerlere baryp, ýerli ilat bilen garyşyp gidýär”¹ (alym A.Meredow) diýip hasaplasa, beýlekileri ýagdaýyň beýle daldigini, her ýerde bolsalam, türkmenleriňem, beýleki milletleriňem öz milli aýratynlyklaryny saklaýandyklaryny nygtaýarlar.² (alym N.Gullaýew) Hakykatdanam, milli mentaliteti gorap saklamaga bolan tebigy islegiň örän güýçlüdigi sebäpli azda-kände kowçum bolup ýaşayan her bir millet hemişelik ýagdaýda, her bir milletiň beýleki bir milletiň içinde ýekebara ýaşayan wekili bolsa birnäçe nesliň dowamynda öz milli aýratynlyklaryny saklamaga ukyply. Munuň şeýledigini töweregimizde bar bolan milletlere seredibem anyklap bileris. Aýratynam, şol milletiň dünýä kartasynyň bir ýerinde özbaşdak döwletiniň bar bolmagy milli azlygyň özboluşlylygyny saklamagy üçin ruhlandyryjy faktor bolup çykyş edýär. Magtymguly Pyragy:

Ýetmiş iki millet bölek-bölekdir,

Bu bölekden goşma özge bölege.³

– diýip ýöne ýere nygtan dälidir.

Birnäçe asyrlap dowam eden Orta asyrlaryň ähli döwründe türkmenler agzalan çäklerde öz täsirini saklapdyr diýip bolmaz. Ýöne dürli wagtlarda, dürli ýagdaýlarda türkmen parasatynyň, kuwwatynyň Aziýanyň giňişliklerindäki ýurtlara, sebitlere aralaşandygy hakykat. Muny şol giňişliklerde türkmenleriň guran döwletleri aýdyň subut edýär.

X - XVII asyrlarda dörän türkmen döwletlerine ser salmasak edebiýatyň ösüşine düşünmek kyn düşer. Sebäbi edebiýatyň

---

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym – 1975 I tom, 67-nji sah.

² Gullaýew N. Gadyndan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 152-nji sah.

³ Magtymguly. Şygyrlar. III tomluk. Aşgabat “Türkmenistan” DNÇB, 1992. I tom, 29-njy sah.

özüşi jemgyýetiň syýasy gurluşy bilen gürrüňsiz bagly. Onsoňam edebiýat halkyň resmi däl ideologiyasydyr. Türe-taýpa gurluşynda adamlar tiräniň aladalary bilen ýaşayarlar. Edebiýatam öz gezeginde, kadadan çykma bolaýmasa, şol dar çäklerden daşlaşyp bilmeýär. Jemgyýet ösdügisaýy onuň dünýägaraýşy giňäp, talaplary artyp ugrayar. Edebiýatam jemgyýetiň islegine görä özgerýär. Millet bolmak, döwletlilik syýasy - jemgyýetçilik gurluşyň iň ýokary derejesidir.

Şonuň üçin X - XVII asyrlaryň edebiýatyna düşünmek üçin, örän gysgaça suratda bolsa-da, döwriň syýasy ýagdaýyny, şu döwürde gurlan türkmen döwletlerini bilmek zerurlyk. Bu babatda orta mekdepler üçin niýetlenen okuw kitabynda berlen maglumatlardan peýdalanmak örän amatly. Okuw kitabynda döwletleriň sanawy jikme-jikligi bilen görkezilipdir. Taryhy döwürlere bölünende olaryň arasyndaky baglanyşygy çürt-kesik tapawutlandyryp bolmaýandygy üçin sanawy entek IX asyrdan döräp XIII asyra çenli dowam eden türkmenleriň Garahanly döwletinden başlap, Orta asyrlarda döräp, XVIII asyra çenli dowam eden sefawi türkmenleriniň döwleti bilen tamamlanýarsy:

1. Garahanly türkmenleriniň döwleti.
2. Gaznaly türkmenleriň döwleti.
3. Beýik Seljuk – türkmen imperiýasy.
4. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti.
5. Akgoýunly türkmenleriň döwleti.
6. Garagoýunly türkmenleriň döwleti.
7. Danyşment türkmenleriniň döwleti.
8. Konýa soltanlygy.
9. Kiçi Aziýadaky türkmen beglikleri (Orta asyrlarda Kiçi Aziýanyň dürli ýerlerinde Karasuogullary, Hamidogullary, Germiýanogullary, Tekeogullary, Saryhanogullary, Aýdyň, Menteşeogullary, Gyzyly-Ahmetli, Garamanogullary ýaly 20-ä golaý beglikler döreýär).
10. Osman türkmenleriniň imperiýasy.
11. Deli türkmenleriniň soltanlygy.
12. Sefawi türkmenleriniň döwleti.¹

Türkmen edebiýatynyň X - XVII asyrlardaky görnükli wekilleri şu döwletleriň haýsy hem bolsa birinde ýaşapdyr, doredipdir, onuň bähbitlerinden ugur alypdyr. Ýusup Balasagunly, Mahmyt Kaşgary

---

¹ Annaorazow J., Karly G., Kösekov D. Orta asyrlar taryhy. Orta mekdepleriň VI synpy üçin okuw kitaby. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy 2008.

dagy Garahanylar döwleti bilen, parsy dilli türkmen edebiýaty, esasan, seljuk döwletleri bilen, Mahmyt Pälwan Köneürgenç döwleti bilen, Jahanşa Hakyky Garagoýunly döwleti bilen, Muhammet Baýram han mogollar dinastiýasy bilen... baglanyşyklydyr.

Öwrenilýän edebiýaty dörediji milletiň guran döwletleriniň örüsinäň şeýle giň bolmagy öz gezeginde edebiýatda gozgalýan meseleleriň, temalaryň, onda dörän dürli görnüşli edebi žanrlaryň örüsinäň giň bolmagyna, forma babatynda örän baý bolmagyna getirýär. X – XVI asyrlarda watançylyk, harby-gahrymançylyk, yşky-liriki, ynsanperwerlik, ahlak-didaktiki temalar işlenilipdir. Çeper edebiýatda gazal, rubagy, kyssa, dessan, poema ýaly görnüşler ösüpdir. Hamsaýlyk däbi hem şu döwürde uly ösüşe eýe bolýar. Örän giň çäklerde ýaýran türkmen şahyrlary beýleki halklaryň wekilleri bilen, edebiýaty, sungaty bilen ysnyşykly gatnaşykda bolandyklary sebäpli halklaryň arasyndaky edebi täsir güýçli bolupdyr. Şeýdip, türkmen edebiýaty hem mazmun, hem forma taýdan baýlaşypdyr.

X – XVII asyrlarda edebiýatyň dili, esasan, köne türkmen dilidir. Türkmen halky bilen syýasy-ykdysady gatnaşyklarda bolan beýleki halklaryň dilem edebiýata öz täsirini ýetiripdir. Bu ýerde ozaly bilen pars dili, belli bir derejede arap dili göz önünde tutulýar. Sebäbi bu diller dürli döwürlerde dürli ýagdaýlara görä Aziýadaky musulman halklaryň köpüsiniň umumy ýazuw hem gepleşik dili bolup hyzmat edipdir. Görnükli türkmen şahyrlary, alymlary özüleriniň belli eserlerini şol dillerde ýazypdyrlar. “Egerde biz türkmen ýadygärlikleri bilen bir hatarda, bu töwerekde ýüze çykan we ýaýran arap hem-de pars dillerdäki ýadygärlikleri hasaba alsak, diňe şonda edebi durmuşyň doly keşbini göz önüne getirip bileris”¹ diýip, belli alym Ý.E.Bertels nygtaýar.

Hakykatdanam, belli bir döwürde pars dili türkmen edebiýatynda ýörgünli boldy. Şeýlelikde, türkmen edebiýatynda gatlak döredi. Bu ýagdaý, aýratynam, seljuklar zamanasynda ýörgünli boldy. Görnükli seljuk soltanlary Torgul beg, Mälik şa, Soltan Sanjar dagy, olaryň köşgünde hyzmat eden köşk şahyrlary pars dilinde eserler dörettiler. Munuň şeýle bolmagynyň düýp sebäbini seljuk soltanlarynyň öz basyp alan ýerleriniň medeniýetine, diline, dāp-dessuryňa käbir basybalýjylar ýaly wagşylyk bilen daraşman, gaýtam hormat-sarpa goýandyklary bilen düşündirip bolar. Her näme-de bolsa, parsy dilli türkmen

---

¹ Бертельс Е.Э. Литературное прошлое туркменского народа. Совет эдебияты. 9-10. 1944. стр. 182.

edebiýatynda türkmen ruhy bar we olar türkmen edebiýatynyň gadymy mirasyna gönüden – göni degişli. Rus edebiýatynyň Pyragysy A.S.Puşkin köp eserlerini fransuz dilinde ýazsa-da¹, olaryň rus edebiýatynyň hakyky baýlygydygyna hiç kim şübhelenmeýär.²

X – XVII asyrlaryň edebiýatynyň diliniň, ösüşiniň, özgerişiniň mysalynda türkmen diliniň taryhyny öwrenmek mümkin. Orta asyrlaryň başyndan ahyryna çenli ol ösüş ýzarlasak, ol diliň aňyrdan bäriligine, barha we barha, ýuwaş-ýuwaşdan, häzirki zaman türkmen diline ýakynlaşýandygyny göreris. Meselem, Ýusup Balasagunlynyň “Gut etgu biligini” häzirki zaman türkmen okyjýsý düşündiriş bilen okamasa kynlyk bilen düşüner. Onuň bilen deňeşdireniňde Ýunus Emrāniň, Nesiminiň, Baýram hanyň döredijiligine has ýeňillik bilen düşüniler.

Çeper eserleriň diliniň dürlüligi olaryň ýazarlarynyň ýaşan mekany bilenem baglanyşykly. Kiçi Aziýadaky türkmen edebiýatyna arap, türk dilleri köp täsir edýär, Hindistandaky türkmen edebiýatynda bolsa hindi, urdu, parsy dilleriniň täsiri duýulýar. Wagt taýdan Wepaýa görä bir asyr töweregi häzirki zamana ýakynam bolsa, aýdalyň, Fuzulynyň ýa-da Baýram hanyň döredijiliginiň dili Wepaýynyňka garanyňda has çylşyrymly. Wepaýynyň “Rownakyl - yslamy” häzirki zaman türkmen diline has ýakyn we düşnükli. Şu ýagdaýam Wepaýynyň häzirki Türkmenistanyň çäklerinde ýaşap geçendigi bilen bagly.

Umumylykda alnanda, bu döwrüň edebiýaty X – XVI asyrlaryň umumy ruhy bilen berk baglanyşykly. Orta asyrlaryň başyndaky hem-de ahyryndaky şahyrlaryň döredijiliginde şol bir ruh duýulýar. Şonuň üçin bu Orta asyrlary anyk hem çürt-kesik edip döwürlere bölmek mümkin däl. Meselem, sopusylytk edebiýaty Orta asyrlaryň başyndan tä ahyryna çenli yzygiderli ösüşde bolup, ol Hoja Ahmet Ýasawynyň terkidünýä pelsepesinden başlap, tä Nesiminiň ynsan mertebesini belende göterýän pelsepesine çenli ynsan dünýägaraýşynyň giňişlikleriniň dürli ýerlerine ýaýraýar. X – XVII asyrlardaky serkerde – şahyrlaryň, yşky şahyrlaryň döredijiligi babatda-da şu pikiri gaýtalamak bolar. Diňe köşk şygryýetiniň ösüş i Orta asyrlaryň başynda

---

¹ Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. Москва. Художественная литература.1985. стр. 59, 60, 173, 217, 269, 270, 369...

² Соколов А.Н. История русской литературы XIX века. (1-я половина). Москва. Высшая школа. 1976. стр. 335.

soňky döwürlere görä has çynlakaý ýaýbaňlanýar, hatda bu akym Orta asyrlaryň soňky döwürlerinde pese gaçýar.

X – XVII asyrlarda edebi-çeper pikirlenmäniň ösüşi jemgyýetiň ösüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Orta asyrlarda türkmen halkynyň geografiki taýdan uzaklara ýaýraýşy ýaly edebi-çeper pikirlenmäniňem örüsi örän giňedi. Belki, geografiýanyň giň bolmagynyň özi edebi-çeper pikirlenmäniň giňelmeginiň, ösmeginiň, biri-birine meňzemeýän ençeme edebi akymalaryň, stilleriň döremeginiň kepili bolandyr. Sebäbi türkmen halky dürli ýurtlara ýaýrap, dürli halklar bilen medeni, edebi gatnaşyklar edipdir. Munuň özi edebiýata öz täsirini ýetirmän bilmez. Türkmenler Kiçi Aziýada, arap ýurtlarynda araplar bilen, Kawkazda ermeniler, azerbeýjanlar, gürjiler bilen, Eýranda parslar bilen, demirgazykda özbek, täjik, garagalpak, gyrgyz halklary bilen, Owganystanda, Hindistanda owganlar, hindiler, buluçlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolup, belli bir döwürlerde birmeňzeş taryhy şertlerde ýaşap, birmeňzeş tebigy, syýasy, ykdysady howadan dem alypdyrlar.

Eger edebiýat nazaryýetiniň Ýewropa ülnüleri bilen alsak, X – XVI asyrlaryň türkmen edebiýatynda dünýä düşünmekligiň esasy metodlary ilki bilen kalssisizm soňra romantizm bolupdyr. Drama eserlerinde kalssisizm wagt, ýer, hereket birlikleriniň saklanmagyny berk talap edýän bolsa, edebiýatyň beýleki görnüşlerinde çeper eserleriň mazmunynyň hem-de galybynyň beýan edilişinde edebiýatyň taryhynda öňden üstünde işlenen döplere, belli bir kanunalaýyklyklara daýanmagy ileri tutýar. X – XVII asyrlaryň türkmen edebiýatynda edebi döplere uly hormat goýulýar, çeper eserlere baha berilende öňki nusgalyk eserler bilen deňeşdirilip baha berilýär. Munuň özi bir tarapdan çeper eserleriň yzygiderli kämilleşmegine getirse, beýleki bir tarapdan olaryň mazmun özboluşlylygynyň ösmeginde kynçylyk döredýär. Meselem, Orta asyrlarda uly ösüş gazanan gazal görnüşiniň ösüşi, esasan, olaryň galyp taýdan baýlaşmagy bilen baglanyşyklydyr.

Romantizm dünýägaraýyşynyň şöhlelenmesini Orta asyrlaryň soňky döwründe Nesiminiň, Baýram hanyň, Fuzulynyň döredijiliginde görýäris. Ýöne bularyň döredijiliginde nusgawyçylygyň romantizmi (klassiki romantizm) bar diýilse, hakykat has doly aňlanardy. Sebäbi diňe bir ýazaryň hakykaty açmakda köňüller dünýäsine gitmegi entek romantizmi doly aňladyp bilmeýär. Hakyky romantizmde durmuş hakykatyndan daşlaşyp, aýak ýerden üzülmeýär. Emma Nesiminiň sopusçylyk pelsepesinde-de, Fuzulynyň gazallarynda we döredijiliginiň täji bolan “Leyli – Mežnun” poemasynda-da, Baýram hanyň

döredijiliginiň baş gahrymany bolan gözel gyzyň keşbinde-de şahyrlar öz fantaziýalaryna has artykmajrak erkinlik berýärler. Sözüň doly manysyndaky romantizm indiki, XVIII – XIX asyrlaryň türkmen edebiýatynda-da ýüze çykmady. Gaýta, türkmen edebiýatynda dünýä edebiýatından has öňräk, Magtymguly Pyragynyň döredijiliginiň üsti bilen realizm öz ýüzüni görkezip başlady diýip bolar.

Orta asyrlaryň başky etaplarynda Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň territoriýasynyň medeni hem edebi durmuşynda dürli akymlaryň, mekdepleriň döremeginiň, ýaýbaňlanmagynyň ideologiki esasyňy bu ýerlerdäki dini ynam-ygrarlaryň yslamyň ýüze çykyp, ýaýran merkezi sebitlerine garanyňda has köpdürli bolandygy, resmi diniň yslam bolmagyna garamazdan, oňparazçylygyň, buddizmiň, hristiançylygyň, hatda sufizmde öz ýüzüni görkezzen şamanizmiň hem entek jemgyýetçilik aňyna öz täsirini ýetirip durandygy bilen düşündirmegem bolar. Mysal üçin, alym S.Demidow Türkmenistanda sufizmiň ýaýraýşyny, ösüşini ylmy nukdaýnazardan öwrenmek bilen, zikr aýtmak däbi barada gürrüň edende şeýle pikiri orta atýar: “Тёзли-ата и его последователи перенесли на туркменскую почву и развили в высшей степени шаманизированную форму громкого зикра, основа которого была почерпнута из ритуала созданного в Туркестане Ахмедом Ясави ордена ясавийя, а затем впитала, очевидно, еще и некоторые местные шаманистские элементы.”¹

Birnäçe alymlar bolsa sufizmi diňe bir yslamyň içinde dörän we ösüşe eýe bolan, yslam dini bilen bir bitewi hadysa hökmünde gutarnykly ykrar etmek bilen oňa yslandan başga bir diniň täsir edendigi bilen düýbünden ylalaşmaýarlar. “Tasawwuf – bu yslamyň ruhudyr. Yslamy tasawwufsyz göz önüne getirmegem mümkin däl. Tarykatlar bolsa ony (tasawwufy) diňe bir sistema saldylar.”² Bu garaýyşlar barada işiň sufistik edebiýata bagyşlanan bölüminde has giňişleýin durulyp geçiler.

Eýýäm XX asyryň 70-nji ýyllarynda, raýatlyk batyrçaýlygyny görkezip, garaşsyzlyk döwründe atlary has ýygy-ýygydan tutulyp başlanan taryhy şahsyýetler barada ynamly maglumatlary jemläp öwrenen N.Gullaýew hem S.Demidow bilen pikirdeş: „Bu şahyrlaryň döredijiliklerine yslam dini, panteizm, sufizm, ysmaýylizm ýaly, şol

---

¹ Демидов С.М. Суфизм в Туркмении. Издательство „Ылым“ Ашхабад – 1978. 84-85-nji sah-lar.

² Гюлен Фетхуллах. Критерии или огни в пути. Издательство “Нил” 1990. стр. 46.

döwür jemgyýetçilik-syýasy ideologiýasynyň, filosofiki akymlarynyň-da täsiriniň bolandygyny bellemek gerek. Edebiýat öz tebigaty boýunça ideologiýanyň in täsirli hem ýörgünli serişdesi bolandygy sebäpl, munuň özi hemme döwürler üçin-de mahsus zatdyr. Ýöne döredijilikleri barada yzda ýörite gürrüň ediljek şahyrlaryň aglabasynyň bize gelip ýeten eserlerinde yslam dininiň basmarlaýjy täsiriniň örän gowşak bolmagy, birnäçesinde bolsa düýbünden duýulmazlygy gaty geň zat. Bu olaryň öz zamanlarynda häli-şindi üýtgäp duran (sebäbi şol döwürde resmi din bilen darkaş eden dürli häsiýetdäki dini sektalar, syýasy-filosofiki akymlar, ugurlar örän köp bolupdyr) dini ideologiýadan ep-esli ýokary galyp, belli derejede, özbaşdak hereket edip bilen, ýeterlik sowatly, pähim-paýhasly, özläriniň we özlärini gurşap alan beýleki adamlaryň duýgularyny, oý-pikirlerini, hatda umumy adamzada mahsus bolan duýgulardyr oý-pikirleri-de dogruçyl teswirlemegi başaran uly söz ussatlary bolandyklaryndan¹ habar berýän bolsun gerek.^{“2} Horezmi, al-Biruny, Mahmyt Kaşgary, Omar Haýýam ýaly sanawyny näçe diýseň uzaldyp boljak, örän köptaraply, ylym-bilimiň ençeme ugrundan birbada, şol ugra ýykgyň eden hiç bir alymdan kem bolmadyk derejede baş çykaryp bilýän şahsyýetler şol döwürde örän köp ýüze çykýar. Taryhyň dowamynda haýsydyr bir halk ruhy, medeni, ykdysady galkynyşy başdan geçirýän wagty örän köp ugurlardan baş çykarýan şahsyýetleriň orta çykmagy kanunalaýyklyk ýaly bolup görünýär. Ýöne beýle kanunalaýyklyk dürli ylym-bilimleriň häzriki ýaly derejede, anyk suratda differensirlenmedik döwürlerinde, mysal üçin antiki döwürde,

---

¹ Şeýle şahsyýetleriň bolandygyny Abu Sagyt Mäneli, ýagny, Mäne Baba bilen bagly bolup geçen bir waka hem subut edýär. Mäne Baba ikinji gezek Nişapura gelip, şol ýerde öz sopusylyk taglymatyny wagyz edip ýören döwürleri ýerli ruhanylardyr, kazy-kelanlar ony erkin pikirlikde, wagyz-nesihat döwründe raks (tans) etmekde, aýdym-saz ulanmakda, şol pursatlarda datly tagamlary iýip-içmekde, gaýry dinliler bilen dostlukly aragatnaşyk saklamakda aýyplap, soltan Mahmyt Gaznawa şikaýat edýärler. Mahmyt Gaznawy bu meseläni çözmegi nişapurly alymlara tabşyryr we şondan soň garşydaşlaryň arasynda güýçli çekeleşik gidýär. Ýöne dindenem, sopusylyk taglymatyndanam örän oňat baş çykarýan Mäne Baba köpün öňünde öz dünýägarazyňy goramagy we ýeniş gazanmagy başarypdyr. Seret: Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 72-nji sah.

² Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 90-91-nji sah-lar.

Orta asyrlarda has uly ähmiýete eýe bolýar. Haýsydyr bir zady subut etmek üçin akyldarlar ençeme ugurlary bilmeli, öwrenmeli bolupdyrlar.

Türkmen halky üçin hut şeýle döwür bolan X – XIV asyrlarda ýaşan Mahmyt Kaşgary lingwistika, etnografiýa, folkloristika, taryh... ýaly ylymlardan baş çykarýan alym hökmünde, Muhammet al-Horezmi matematika, astronomiýa, geografiýa, taryh, medisina we geometriýa... ýaly ylymlardan baş çykarýan alym hökmünde, Abu Reýhan al-Biruny geografiýa, geodeziýa, matematika, taryh, etnografiýa, filosofiýa, filologiýa, astrologiýa, mineralogiýa, farmakalogiýa... ýaly ylymlardan baş çykarýan alym hökmünde meşhurlyk gazanypdyrlar. Şol şahsyýetleriň galkynyşy döredýändigini, ýa-da, tersine, galkynyş netijesinde, galkynyşyň täsiri bilen ägirt şahsyýetleriň orta çykyandygy baradaky mesele iki pikiriň birine tarap gutarnykly ýykgyň edip bolmajak, her kimiň gözüne dürlüçe görüňän, şol bir wagtyň özünde birini beýlekisinden aýryp bolmaýan, islendik döwürde bilelikde gelýän, ewolýusion ýa-da rewolýusion ösüşiň dowamynda şahsyýet bilen jemgyýetiň gatnaşygy, olaryň rollary baradaky oýlanmalara iterýän meseleleriň biridir. Günbatar ýurtlaryndaky haý-haýly Täzededen Döreyiş döwründe (XIV – XVI asyrlar) hem hut şeýle bolýar, ylmyň, sungatyň, edebiýatyň dürli ugurlaryndan baş çykarýan, birnäçe dilleri bilýän meşhur şahsyýetler orta çykýar.¹

Diýmek, biz Orta asyrlar türkmen edebiýatynda ýüze cykan akymlyary saýhallamak barada gürrüň edenimizde, bu döwürde çeper edebiýat bilen ylmy edebiýatyň gutarnykly suratda differensirlenip ýetişmändigini, hut şeýle ýagdaýyň özüniň köp sanly akymlaryň, stilleriň, metodlaryň döremegine ýardam edendigini hökmany suratda göz önünde tutmaly bolýarys. Hut şonuň üçin dürli ylymlara degişli bolan işleriň, filosofiki traktatlaryň, dürli garaýyşlaryň, pikirleriň, açyşlaryň çeper dil bilen beýan edilmegine ýygy-ýygýdan gabat gelýäris. „Şoňa görä-de, orta asyrlar barada gürrüň edilende, ylmy edebiýat bilen çeper edebiýatyň arasyna serhet çekmek kyn. Çünki alymlaryň birnäçesiniň gowy şahyr hökmünde-de tanalyşy ýaly, şahyrlaryň-da käbirleri gowy alym hökmünde hem tanalypdyr. Şunlukda, bir tarapdan, alymlar öz ylmy eserleriniň birnäçesini çeper eser röwşünde ýazan bolsalar, käbir şahyrlar özleriniň aýry-aýry çeper eserlerinde ylmy pikirler ýöredipdirler.

---

¹ История зарубежной литературы Средних веков и Возрождения. Москва “Высшая школа” 1987. стр. 139 – 401.

Şeýle bolansoň, çeper edebiýat barada gürrüň edilýärkä, ylmy edebiýatyň-da üstünden ätläp geçmek mümkin däl. Sebäbi olar hemişe bir-birlerini ösdürip, baýlaşdyryp hem kämilleşdirip geldiler.¹

Şeýle ýagdaýa biz gadymýetiň iň uniwersal – köptaraply kellesi diýlip hasaplanylýan, şeýle-de, ähli ylymlaryň atasy hökmünde tanalýan Aristunyň – Aristoteliň miras goýup giden işlerinde-de gabat gelýäris. Köp ylymlar babatynda ilkinji bolup iş ýazan bu akyldaryň “Şygryýet” atly traktaty çeper edebiýatyň teoriýasyna bagyşlanan, onuň içki kada-kanunlaryny derňeýän, bize mälim bolan ilkinji ylmy işdir. Hut şonuň üçin, ýagny, ilkinjidigi sebäpli, bu işde edebiýatyň, çeper eserleriň, şygryýetiň, tragediýanyň, obrazlaryň nähili bolmalydygy baradaky gürrüňe geçilmezden ozal bu zatlaryň nämedigi hakynda has içgin durulypdyr. Şol döwürde (b. e. öňki V – III asyrlar; meşhur rus edebiýatçysy W.G.Belinskiý gadymy grekleri adamzadyň çagalyk döwri hasaplaýar), hakykatdanam, köp ylmy işler şygry bilen ýazylypdyr we olaryň ýazarlarynyň hemmesi şahyr diýlip atlandyrylypdyr, dürli ölçeglerde ýazylan, dürli mazmunlary bolan eserler bolsa entek žanr taýyndan aýratynlaşdyrylyp ýetişilmändir. Şonuň üçin Aristun turuwbaşdan beýleki ylymlar bilen şygryýetiň arasyny açmagy makul bilýär: “Bolmasa, diňe ýalaňaç sözlerden ýa-da ölçegden peýdalanýan sungat, biri-biri bilen garyşyk ýagdaýda-da, ýa-da, haýsy hem bolsa biri aýratynlykda-da, häzire çenli [atlandyrylman] gelýär². Dogrudanam, biz Sofron bilen Ksenarhyň³ mimlerine we Sokratyň söhbetlerine-de, kimdir biriniň trimetrleriň, elegiki ýa-da beýleki goşgularyň kömegi bilen öýkünmäni amala aşyrmagyna-da (diňe “şahyr” düşünjesini ölçeg galyby bilen baglaýan adamlar öýkünmäniň [häsiýeti] boýunça däl-de, esassyz suratda, hatda medisina ýa-da fizika boýunça nämedir bir zat ölçegde berilenem bolsa, [ulanylan] ölçeg boýunça olary “şahyr” diýip beýgeldip, birlerini “elegik”, beýlekilerini “epik” diýip atlandyrýarlar; olar endik boýunça [ýazary şahyr] diýip atlandyrýarlar, şol bir wagtyň özünde, [hakykat ýüzünde] Gomer bilen Empedoklyň arasynda ölçegden başga hiç hili umumylyk ýok we şonuň üçin birinjini adalatly suratda “şahyr”,

---

¹ Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 34-nji sah.

² Bu ýerde kyssada ýazylan eserler bilen şygry ölçeglerinden peýdalanýan şygryýetiň tapawutlandyrylmandygy göz önünde tutulýar.

³ B. e. öňki V asyrdaky Sissiliýada ýaşan we prozada mimleri (çeper eseriň görnüşi) ýazan ata-ogul.

beýlekini bolsa şahyrdan öňürti “tebigaty öwreniji” diýip atlandyrmak bolar), hatda biriniň öz öýkünmesinde¹, Heremonyň² özünüň „Kentawrynda“ edişi ýaly, ähli ölçegleri garyşdyrmagyna-da umumy at berip bilmezdik ahryy.”^{3,4}

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, şeýle ýagdaý, ýagny, dürli ylymlaryň şygry bilen ýazylmak däbi gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen edebiýatynda-da gabat gelýär. Muňa Ibn Sinanyň lukmançylyk pikirlerini şygry bilen bermegini, Wepaýynyň dini ýörelgeleri “Rownakyl ysland” şygryda beýan etmegini... mysal getirse bolar. Hakykatda, Aristoteliň belleýşi ýaly, şygryda beýan edilse-de, Ibn Sinanyň köp işleri lukmançylyk ylmyna, Wepaýynyň eseri bolsa dini-jemgyýetçilik ugura degişli bolmagynda galýar.

Haýsy edebi miraslary türkmen edebiýatyna degişli edebi baýlygymyz hökmünde öwrenmelidigi baradaky meseläniň üstünde durup geçmegem zerurlyk. Sebäbi şu mesele babatynda kesgitli bir pikire gelmezden, diňe bir türkmen edebiýatynyň däl, her bir halkyň edebiýatynyň taryhynda ýüze çykan edebi akymlary kesgitlemek, olar barada belli bir netijä gelmek mümkin däl diýmegem bolar. Edebi mirasyň milli nukdaýnazardan paýlaşylmagy geçmiş edebiýatyny öwrenijileriň iň wawwaly meseleleriniň biri. Bu mesele çeper edebiýaty hem halkyň taryhyny öwrenijileriň arasynda ýygy-ýygýdan garşylykly pikirleri öňe çykarýar. Şu işiňem türkmen halkynyň edebi geçmişi hakynda gürrüň edýändigini üçin bu meseleden sowulyp geçmeklik hut şu babatynda ýüze çykyp biläýjek sowallaryň öňünden gaçan ýaly boljak. Şonuň üçin biz bu ýerde öňden bar bolan pikirlerä daýanyp, bu mesele babatynda öz garaýyşlarymyzy beýan edip geçmekçi. Emma edebi, jemgyýetçilik ylymlarda aýdylýan pikirler ähliumumy ykrar edilmä çenli subýektiwlik häsiýetinde bolmagynda galýar. Mysal üçin, XX asyryň başlarynda türkmen edebiýatynyň baý edebi mirasyny öwrenmek we ýaýratmak babatynda çapraz pikirler öňe sürülipdir. Ençeme edebiýatçylar edebi geçmişimizi, mirasymyzy bütinleý inkär etmek, hatda ýok etmek hakynda ganygyzgyňlylyk bilen

---

¹ Aristotel ähli sungat, şol sanda edebiýat adamlaryň barlyga, tebigata, durmuşa, jemgyýete öýkünmesi netijesinde döräpdir diýip hasaplaýar.

² IV asyryda ýaşan eksperimentçi – daramaturg, onuň eserlerini „dürli ölçegli“ drama diýip atlandyrypdyrlar.

³ Аристотель. Сочинения. Академия наук СССР. Институт философии. Издательство „Мысль“ Москва – 1984. стр. 781.

⁴ Aristun-Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat. 2000. 5-6-njy sah-lar.

çykyş edipdirler. (Gurban Kulyýew şeýle manysy bolan pikirleri öňe sürüpdir: „antimagtymguly gerek“, „Magtymguly... söwda baýlarynyň owadan saýraýjy bilbilidir“, A.Annanurow, G.Nazarow, R.Alyýew ýaly ençeme edebiýaty öwrenijiler döwrüň, syýasatyň täsirine düşüp, G.Kulyýewiň pikirlerini ikelläp goldapdyrlar. Hatda Magtymgulynyň türkmen şahyry bolandygyna şübhelenýän pikirlerem orta atylýar (G.Nazarow). Döwrüň, syýasatyň döreden „tupan-siline“ öwrülen bu adamlar sagdyn pikirleri orta atan adamlary „burjuaz-milletçiler“ diýen tagma bilen tagmalapdyrlar.)¹ Emma olaryň syýasatyň göwnüni görmek üçin eden janýandymalary wagtyň geçmegi bilen hut şol sowet sistemasy entek dowam edýärkä ýaşayşa ukypsyzdygyny, belki, bary-ýogy şahsy bähbit bilen öňe sürülen subýektiw garaýyşlar bolmagynda galýandygyny görkezdi.

Öňi bilen nygtamaly zat, şeýle mesele diňe bir Merkezi Aziýa halklarynyň däl, бүтін дүнýäniň edebiýaty öwrenilende hem ýüze çykýar. Ýöne edebiýaty öwreniş ylmynyň ençeme asyrylyk taryhy bolan halklarda bu mesele belli bir derejede anyklanylan. Häzirki zaman edebiýaty öwreniş ylmy XX asyryň başlarynda dörän Merkezi Aziýa halklary we Azerbeýjan üçin bolsa bu mesele ýygy-ýygýdan öz ýüzüni görkezýär. Halklaryň edebi hem medeni mirasynyň haýsy halka degişlidigini üç sany turalga, a) awtoryň öz pikirlerine, b) awtoryň diline, milletine, c) ýazyjy-şahyrlaryň ýaşan territoriýasyna daýanyp kesgitlemek bolar. Emma köp awtorlar öz milleti hakynda ýa-ha hiç zat aýtmadyrlar, ýa-da olaryň aýdanlary biziň döwrümize çenli gelip ýetmändir.

Onsoňam, ençeme milletleriň wekilleriniň bilelikde bir bitewi edebi-çeper umumylygy emele getirýän halatlary hem bolýar. Mysal üçin, pars hem täjik edebiýatlary soňky asyrlara çenli bir bitewi edebiýat hökmünde öwrenilýär. Rudaky, Ferdöwsi, Sagdy Şirazy, Hafyz, Abdurahman Jamy ýaly meşhur şahsyýetler iki halkyňam edebiýat taryhyna degişli akyldar şahyrlar hökmünde öwrenilýär. Edil şonuň ýaly, rus edebiýatynyň taryhy hem, aslyýetinde arap milletli şeýeresi bolan A.S.Puşkinden başlap, beýleki N.W.Gogol, W.Ýançewskiý ýaly milleti rus bolmadyk ençeme ýazyjy-şahyrlary aradan aýyrsak, örän garyp düşerdi. Awtoryň milletini we dilini kesgitlemegem aňsat iş däl, sebäbi „taryhyň çuňlugyna gitdigiňçe milletleriň arasyndaky tapawut

---

¹ Allakow J. Türkmen edebi tankydyň taryhy. Aşgabat. „Magaryf“ neşirýaty, 1988 34-38-nji sah-lar.

barha azalýar“ (K.Marks). Şu ýerde awtorlaryň ýaşan territoriýasyny esas edinip almaklyk has ygtybarly görünýär. Sebäbi geçmiş edebiýaty öwrenilýän halkyň ýaşan territoriýasynda şol halk bilen bile ýaşan her bir adam şol topragyň ruhy-medeni garaýyşlaryny açmaga çalyşýar, birmeňzeş medeni umumylygy emele getirýär. Yöne uzak taryhyň dowamynda şol milletiň häzirki ýaşan çäklerinden uzaklarda ýaşan wekilleri (türkmen edebiýaty hakynda aýdylanda, Baýram hany, Burhaneddin Siwaslyny, Ýunus Emrāni... mysal getirmek bolar) hökmany suratda şol halkyň edebi geçmişine degişli miras hökmünde öwrenilmelidir.

Alymlarymyzyň köpüsi edebi mirasyň haýsy halka degişlidigini ýazyjy-şahyrlaryň ýaşan territoriýasyna daýanyp kesgitlemegi dogry hasaplaýar. Alym A.Meredowyň „Seljuklar döwrüniň edebiýatynyň taryhyndan“ atly işi babatynda uly makala ýazan N.Gullaýew şeýle pikirde: „Ýogsa-da, şol wagtlar Gündogaryň ençeme ýurtlarynda umumy edebi dil hökmünde ýörän parsça ýazmaklary olary milleti boýunça-da pars hasaplamaga delil bolup bilýän bolsa (başga bolsa degerli delil getirilmeyär), näme üçin olaryň Maryda, Abywertde, Nusaýda, Saragtda ýa Mänede doglup, şol ýerde ýaşamaklary olary türkmen hasap etmeklige tutaryk bolup bilmeýärmişin? Ýa-da şol döwür türkmenler şeýle şahyrlar bermäge ukyply dälmi käler?“¹ Şeýle ýagdaý diňe bir türkmen edebiýatyna degişli bolman, Eýrana ýakyn-udaş goňsulykda ýaşan, pars dilinden edebi dil hökmünde peýdalanan ähli beýleki halklara hem degişlidir. Şu mesele babatynda azerbeyjan edebiýatçylarynyň öz milli edebi taryhyny dikeltmegiň hatyrasyna umumy edebiýatdan özlere degişlilerini saýlap alandyklaryny nygtan N.Gullaýew öz pikirlerini şeýle ösdürýär: „Dogrudan-da, öňki birnäçe edebiýatçylar käte bilmezlikden, käte bolsa bilkastlaýyn pars dilinde ýazan şahyrlaryň (azerbeyjanmy, türkmenmi, özbekmi, täjikmi ýa hindimi – parhy ýok) hemmesini diýen ýaly biraýakdan Eýran edebiýatyna goşup goýberdiler. Beýtmeklik, biziň pikirimizçe, köplenç ýa edebiýat diýen zadyň düýp manysyna düşünmezlikden, ýa-da öte geçilip, bir halky mahabatlandyrmagyň hatyrasyna özgeleri äsgermezlige salyp, olary öz ata-babalarynyň edebi mirasyna eýe bolmak hukugyndan mahrum etmäge çalyşmaktan gelip çykýar. Bularyň ikisiniň-de hakyky ylym bilen dahyly ýok.“²

---

¹ Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 123-nji sah.

² Şol ýerde, 138-nji sah.

Biz bu ýerde N.Gullaýewiň pikirini bir ugurlaýyn, ýagny, degişli territoriýada ýaşan şahslaryň döredijiliginiň şol milletiň edebi mirasy hökmünde öwrenilmelidigi babatynda goldaýarys. Emma şol awtorlaryň milletiniň aýratynlykda tekrarlanmagynyň zerurlygy ýok bolsa gerek. Sebäbi, ýokarda-da agzalyp geçilişi ýaly, bir millet bilen bir howadan dem alan, bir topragyň üstünde ýaşan, şonuň aladalaryna, geçmişine, gelejegine siňen şahsyýet islese-islemese şol milletiň bir agzasyna öwrülýär, şol milletiň ruhunda ýazýar. Bu barada görnükli edebiýatçy A.Meredow şeýle ýazýar: „Her bir edebi ýadygärligiň haýsy halka degişlidigini kesgitlemekde onuň dili esasy rol oýnaman, şol eseriň awtorynyň milleti we ýaşan hem-de döreden sredasy esasy rol oýnaýar.“¹

Diýmek, türkmen edebiýatynyň taryhynyň Orta asyrlara degişli böleginde edebi akymlaryň döremegi üçin ähli şertler bar.

Orta asyrlar döwriň türkmen edebiýatynda edebi akymlaryň döremeginiň we ösmeginiň real, jemgyýetçilik, durmuşy hem ruhy esaslary şol döwürleriň jemgyýetçilik, medeni durmuşy bilen gürrüňsiz baglanyşykly. Ilki bilen bellemeli ýagdaý, Orta asyrlaryň başlary edebiýatçy alymlar tarapyndan Gündogar renessansy hökmünde öwrenilýär. Dünýäde renessansy, umuman, haýsydyr bir galkynyşy başdan geçiren her bir halk şol döwürlerde jemgyýetiň islegi, döwürüň talaby, belki, tebigy ösüşiň kada-kanuny bilen öňe çykyan görnükli şahsyýetleriniň kuwwatly talantyna daýanýar. Ylymyň, edebiýatyň, medeniýetiň dürli ugurlaryndan birbada baş çykarýan talantly adamlar milletiň öňdebaryjy toparyny, yzýany bilen bolsa tutuş halky yzyna düşürýärler. Günbatar renessansynda Dante Aligýeri, Serwantes, Lope de Wegä, Şekspir... ýaly awtorlar şeýle şahsyýetlere degişlidir. Gündogaryň renessansy günbatar renessansyndan üç-dört asyr öň başlaýar we günbatar ýurtlardaky renessansyň amala aşmagyna öz täsirini ýetirýär. Türkmen taryhyndaky görnükli şahsyýetler gündogar renessansyny amala aşyranlaryň öň hatarynda durýarlar. Şeýle zamanada jemgyýet köp ugurlardan baş çykarýan görnükli şahsyýetlere mätäç bolýar, halka birbada köp zatlar barada täze pikirleri ýetirmelidi. Orta asyrlar türkmen edebiýatynyň taryhynda ençeme edebi akymlaryň jemgyýetçilik esasyny şu ýerden gözlemeli.

Orta asyrlarda adamlaryň köp ugurlardan baş çykarýandygy hakynda görnükli edebiýatçy alym, şeýle-de, şahyr, dramaturg, kompozitor,

---

¹ Meredow A. Seljuklar döwriň edebiýatynyň taryhyndan. Aşgabat 1968. 21-nji sahypa.

terjimeçi, mugallym, sazanda, arap-pars dillerinden oňat baş çykarýan Nazar Gullaýewiň “Gadymdan galan nusgalar” atly makalalar ýygynyndysyna sözbaşy ýazan filologiýa ylymlarynyň doktory G.Geldiýew kitabyň awtoryny gadymy hem orta asyrlaryň şahyrlaryna meňzedip, şonuň bilen birlikde-de (belki, soýuz döwründe ýöredilen ateistik syýasatyň göwnüne degäýmekden howatyr edendigi üçindir) bu meňzeşligi dini ýa gaýry bir dünýägaraýyşlarda däl-de, gadymkylaryň hem, kitabyň awtorynyň hem köp ugurlardan baş çykarýandygyndan gözlemek bilen şeýle diýýär: “Bu meňzeşlik başga zatda: gadymy hem orta asyr türkmen şahyrlarynyň köpüsi herbap adamlar bolupdyr, köp zatlardan habarly bolup, köp zatdan baş çykarypdyr. Şol bir adamyň özi hem şahyr, hem filosof, hem döwlet işgäri, hem astronom, hatda, serkerde, hudožnik, sazanda, lukman bolanlary-da bar.”¹

Edebi akymlaryň ösmegine täsir eden ikinji bir ýagdaý haýsydyr bir ugurdan ýol goýan belli şahsyýetleriň durmuşynyň, ömür beýanynyň yzygiderli öwrenilmegi, olaryň mekdebinin döremegi, has düşnükli dil bilen aýtsak halypa-şagirtlik mekdebidir. Ýöne bu halypa-şagirtlik mekdebi diňe bir iki nesiliň rasaynda däl-de, birnäçe asyryň dowamynda ençeme nesilleriň arasynda amala aşýar. Sopusylyk edebiýaty hem, beýleki akymlaram başga ýollar bilen birlikde gönüden-göni nesle geçijiligiň, görnükli awtorlaryň ömürleriniň, döredijiliginiň wagyz edilmeginiň kömegi bilenem ösüpdür. Mäne babanyň ýuwlugy Muhammet al-Münewweriň özüniň gönüden-göni sopusylyk bilen meşgullanandygy hakynda maglumat ýogam bolsa, onuň öz ata-babasynyň ömri, sopusylyk taglymaty hakynda galdyran mirasy, ýagny, Mäne babanyň ömür beýany hakynda gürrüň berýän kitaby sopusylygyň wagyz edilmegine uly ýardam edipdir. Şeýle wagyz-nesihat, terjimehal häsiýetli kitaby Muhammet al-Münewweriň doganoglany Abu Rauh hem taýynlan ekeni. „Dogry, ol bu eseri ýazmakda öz doganoglany Kemaleddin Abu Rauhyň az-kem oň tamamlan temadaş eserinden hem peýdalanyndyr.“² Bu ýagdaýyň özi al-Münewweriň kitabyň ynamdar maglumatlara baý bolmagyna getiripdir.

Şeýlelikde, alymlaryň işlerinden gelip çykýan netijeleri umumylaşdyrsak, geçmişde ýaşap geçen awtorlaryň haýsy millete

---

¹ Gullaýew Nazar. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygynyndysy) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 4-nji sah.

² Gullaýew Nazar. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygynyndysy) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 110-njy sah.

degişlidigini kesgitlemekde hökmany suratda üç sany düşünjä: edebi ýadygärligiň diline, awtoryň milletine we awtoryň ýaşan sredasyna daýanmaly bolýarys. Bu ýerde edebi ýadygärligiň dili baradaky mesele ilkinji bolup aradan aýrylyp biler. Sebäbi awtor dürli dillerde ýazsa-da, şol bir milletiň, ýaşan sredasynyň ruhuny açýar. Gündogarda, aýratynam, uzak taryhyň belli bir asyrlarynda Merkezi Aziýada, arap ýurtlarynda hem ýakyn Gündogarda arap, pars dilleriniň, Ýewropada bolsa latyn diliniň agalyk edendigini, dürli milletleriň wekilleriniň şu dillerden peýdalanyň, eserler döredendigini bilýän wagtymyzda bu pikirler bilen ylalaşsa bolar. Türkmen edebiýatynyň taryhyndaky pars gatlagy barada Ý.E.Bertelsiň aýdan pikirleri hem şeýle netijäniň tarapynda.¹

Eger diňe bir millete seredip milli edebiýata çäk goýmakçy bolsak, A.Aborskiý, W.Rybin, P.Karpow, Ý.Below, W.Şatalow, W.Zubaryew ýaly XX asyryň içinde Türkmenistanda ýaşan, türkmen halky bilen bir jan, bir ten bolup, onuň aladalaryna siňen, türkmen halkynyň taryhy barada ajaýyp eserleri döreden şahyrlary sergezdan goýarys.

Şeýlelikde, X - XVII asyrlaryň türkmen edebiýatyny şahyrlaryň uýan ynam-ygraryna laýyklykda öz durmuşynda tutan orny, ýöreden ygtykady bilen baglanyşykly, şu zatlaryň netijesinde olaryň döredijiliginde ýüze çykan özboluşlylyga esaslanyp dört akyma bölüp öwrenmek amatly. Sebäbi şol ynam-ygrar, ygtykat olaryň döredijiligine-de öz täsirini gürrüňsiz ýetiripdir, olaryň many-mazmun we galyp taýdan özboluşly bolmagyna getiripdir. Dört akym aşakdakylardan ybarat:

1. Serkerde-şahyrlaryň edebiýaty.

X - XVI asyrlaryň edebiýatynyň iň özboluşly hadysalarynyň biri soltan, serkerde, han ýaly jemgyýetçilik-syýasy taryhda yz galdyran şahsyýetleriň çeper döredijilik bilen meşgullanmagydyr. Özem şeýle şahyrlar şu Orta asyrlaryň edebiýatynyň iň köp sanlysydyr. Şeýle hadysa dünýä edebiýatynyň taryhynda şeýle giň gerimli derejede gabat gelmeýär. Soltan Sanjaryň, Mälik şanyň, Togrul begiň, Burhaneddin Siwaslynyň, Jahanşa Garagoýunly Hakykynyň, Ysmaýyl şa Hataýynyň, Muhammet Baýram hanyň... özboluşly eserleri Orta asyrlaryň edebiýatyny baýlaşdyrdy. Ol eserleri umumylaşdyrýan zat diňe bir ýazarlaryň jemgyýetde tutan orny bilen bagly bolman eýsem,

---

¹ Bertels Ý.E. Türkmen halkynyň edebi geçmişi. „Sowet edebiýaty“ žurnaly. 1944. 9-10-njy sanlar.

olaryň ideýa, mazmun, görnüş, galyp taýdanam umumylyklarynyň bolmagydyr.

2. Klerikal-sufistik edebiýat.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda bu akym aýratyn bir özboluşlylyk hökmünde aýdyň tapawutlanýar. Klerikal-sufistik akymy iki topara: klerikal edebiýata hem-de sufistik edebiýata bölüp öwrenmek amatly. Birinji topara Rabguzy, Mahmyt Zamaňsary, Sopy Allaýar, Wepaýy ýaly yslam dininiň ruhy-filosofiki esaslary barada eserler ýazan awtorlar, şeýle-de, yslam dininiň görnükli şahsyýetleri bilen baglanyşykly agiografiki edebiýaty¹ ýa-da başgaça pateriki² eserleri döreden awtorlar we olaryň döredijiligi girýär. Sufistik edebiýata bolsa Hoja Ahmet Ýasawy, Mäne baba, Ýunus Emre, Nesimi ýaly Haka aşyk bolup, şol söýgi barada söhbet açan, haýsy tema babatynda dursalaram hökmany suratda şu ylahy yşkdan täsirlenýän şahsyýetler degişli.

Yslam dininiň bazasynda döräp, ondan täsirlenendigi üçin biz klerikal hem sufistik edebiýaty bir akymyň çäginde öwrenmegi dogry tapdyk. Ençeme alymlaryň, şol sanda yslam alymlarynyň hem nygtap geçişi ýaly, sufizme beýleki dinleriň, dünýäde bar bolan filosofýalaryň täsiriniň bardygy üçin we şol bir wagtyň özünde Absolýut babatyndaky garaýyşda klerikal edebiýata garanda başga pozisiýany eýeleýändigini üçin bolsa (klerikal edebiýatda Absolýut diňe togap edilmeli, adamdan aýratyn bir ýagdaýda dowam edýän baky mukaddeslik, sufizmde bolsa Absolýut diňe bir togap etmek däl, eýsem, adamy söýen ýaly söýüp, ahyrsoňunda hut özüne gowuşmagam mümkin bolan has real barlyk) sufistik edebiýaty aýratyn toparda öwrenmek bolar. Adamzadyň Hakyň, hakykatyň gözleginde äden uly ädimleriniň biri bolan sopusylyk pelsepesi türkmen edebiýatynda özüniň mynasyp ornuny tapdy. Özem türkmen sopy-şahyrlarynyň hiç biri bu babatda biri-birini gaýtalamady. Sopusylyk pelsepesine olaryň hersi özboluşly dünýägaraýyşy bilen aralaşdy.

3. Köşk edebiýaty.

---

¹ Агиографическая литература – agiografik edebiýat; „keramatlylaryň“ we ybadathana gullukçylarynyň durmuşyny beýan edýän dini taryhy edebiýat. Rahymow N. Taryhy çeşmesynaslyk terminleriniň gysgaça rusça-türkmençe sözlügi. Aşgabat „Magaryt“ 1988. 8-nji sah.

² Патерики – paterikler; dürli ýurtlaryň we monastýrlaryň monahlarynyň durmuşyndan alnan gürrüňleriň ýygyny. Şol ýerde, 28-nji sah.

Döwletliligiň nyşany bolan şeýle edebiýat dünýäniň taryhynda döwletleri gurup bilen halklaryň edebiýatyna mahsus häsiýet. Ýusup Babasagunlynyň, Muezziniň, Enweriniň döredijiligi içgin öwrenilende söwet döwrüniň edebiýaty öwreniş ylmynda ýöredilen pikirlerde käte nygtalysy ýaly köşk edebiýatynyň maksadynyň diňe bir howandar han-begi mazamlamakdan ybarat bolmandygyna göz ýetirýärsiň.

4. Dünýewi edebiýat.

Umuman, Orta asyrlar türkmen edebiýatyny, asyl şu döwrüň tutuş dünýä edebiýatyny hem dini dünýägaraýyşsyz göz öňüne getirmek mümkin däl. Aslynda, çeper edebiýatyň döremeginiň, ösmeginiň esasynda-da dini dünýägaraýyş ýatyr we ol dini dünýägaraýyş bazasynda döredi. Dünýä edebiýatynyň iň gadymy nusgalaryna ser salsak, antiki, ýagny, gadymy grek, rim edebiýatlarynyň polisemizm – köphudaýlyk döwrüniň mifologiýasynyň bazasynda, gadymy hindi edebiýatynyň buddizm bilen baglanyşykly dünýägaraýyş bazasynda kemala gelendigini göreris. Orta asyrlarda Ýewropada hristian dini, Gündogar ýurtlarynyň köpüsünde bolsa yslam dini özüniň agalyk ediji täsirini saklady. Diniň täsiri islendik bir temadan ýazylan çeper eserlerde öz şöhlelenmesini tapdy. Ýöne muňa garamazdan dini, diniň meselelerini öz döredijiliginiň baş temasyna öwürmedik, şu dünýäniň aladalaryna, söýgä, filosofiýa, ahlak-didaktiki temalara has köp ýüz uran edebi şahsyýetler hem bar. Ählisiniň döredijiliginde gozgalýan meseleleriň dünýewi häsiýete eýedigi bilen baglanyşykly aýratynlygy üçin olar özbaşdak akymy emele getirýärler.

Orta asyrlar türkmen edebiýatyndaky dünýewi edebiýaty iki topara: ahlak-filosofiki, liriki şygryýete we yşky poemalara bölmek bolar.

Ahlak-filosofiki, liriki şygryýete Omar Haýýamyň дәplerini ösdürýän Mahmyt Pälwan, bir görseň sopusylyga, bir görseň dünýewilige ymtylýan, ýöne döredijiliginde dünýewi edebiýatyň meseleleriniň has köp gozgalýandygy üçin dünýewi edebiýatyň düzüminde öwrenmek boljak Muhammet Fuzuly, yşk-söýgi lirikasynyň ussady Garajaoglan ýaly şahsyýetler degişli.

Yşky poemalar. Ylmy açyşlar real barlykda, tebigatda, jemgyýetde aslynda öňden bar bolan zatlary, hadysalary açýar. Orta asyrlar türkmen edebiýatyndaky yşky poemalar babatynda aýratyn gürrüň edilmegi üçin hem doly esas bar. X - XVI asyrlaryň ýazarlarynyň käbirinden diňe bir sany yşky poema galypdyr, ýa-da, belki, beýleki eserleri biziň döwrümize çenli gelip ýetmändir. Şeýle eserleriň ideýa mazmun hem galyp taýdan bar bolan umumylyklary

olary aýratynlykda öwrenmegi talap edýär. Bu döwürde diňe ýşk-söýgi temasyna bagyşlanan poemalaryň bize mälim bolany we döwrümize çenli dolulygyna saklanyp galany dört sany. Hem umumy, hem özboluşly taraplary kän bolan dört poema aşakdakylardan ybarat:

1. Fahreddin Gürgeniniň “Wis we Ramin” poemasy.
2. Alynyň “Kyssaýy Ýusup” poemasy.
3. Kutbuň “Hosrow we Şirin” poemasy.
4. Horezminiň “Muhebbetnama” poemasy.

Fahreddin Gürgeni seljuk soltany Togrul beg Türkmeni, Kutb Agoryň häkümi Tenibeg hany, Horezmi Altyn Ordanyň emeldary Muhammet Hoja begi howandar tutunýar. Poemalar agzalan şahyrlaryň döredijiliginden biziň döwrümize çenli saklanyp galan ýeke-täk eserlerdir. XVIII-XIX asyrlarda ýüze çykan dessançylyk däbiniň kyssawylyk häsiýeti entek bu eserlerde öz ýüzüni görkezmeýär. Eserleriň başky üçünde ozaldan bar bolan sýuzete daýanylýar, Horezminiň “Muhabbetnamasy” bolsa, umuman, söýginiň “nazaryýetine” bagyşlanan diýmek bolar. Ýşky poemalaryň barysy Orta asyrlar edebiýatyna mahsus bolan romantizm metodynda, şygry bilen ýazylypdyr. Fahreddin Gürgeni bilen Kutb mesnewiden, Horezmi şygr formalarynyň dürli görnüşlerinden birbada, Aly bolsa goşukdan peýdalanypdyr. Orta asyrlaryň ýşky poemalary türkmen edebiýatynyň ösüşiniň soňky taryhynda ýşk-söýgi temasynyň ilerlemegine täsir edýär. Iri göwrümlü ýşky eserleriň sanawyny, edil şonuň ýaly-da, beýleki akymlara degişli bolan şahsyýetleriň, olaryň eserleriniň sanawyny hem Garaşsyzlyk döwründe ömri, döredijiligi çuňňur öwrenilip başlanan awtorlar bilen has köpelmegi mümkin.

Şeýle jemgyýetçilik, medeni, syýasy ýagdaýlaryň, umuman, halk durmuşynyň, taryhynyň önümi bolan türkmen edebiýatynyň taryhynda aýyl-saýyl saýgarylýan edebi akymlaryň ilkinjisi serkerde-şahyrlaryň edebiýatdyr.

SERKERDE – ŞAHYRLARYŇ EDEBIÝATY

(Seljuk serkerde – şahyrlary: Togrul beg, Mälik şa, Soltan Sanjar..., soňky asyrlaryň serkerde-şahyrlary: Burhaneddin Siwasly, Jahanşah Garagoýunly Hakyky, Ysmaýyl şa Hataýy, Muhammet Baýram han...)

Orta asyrlar türkmen gylyjy bilen bilelikde türkmen ruhunyňam dünýä çykan zamanasy boldy. Türkmenleriň örüsi Aziýanyň

giňişliklerine ýaýrady, bu ýerlerde türkmenler tarapyndan, şeýle-de, olaryň gatnaşmagynda ençeme döwletler guruldy. Türkmen edebiýatynyň taryhy orta asyrlarda türkmen gylyjy bilen bilelikde türkmen paýhasynyňam dünýä çykandygy, Oguz hanyň harby-syýasy tizliginiň medeni-taryhy tizlige öwürüldigi baradaky hakykaty ikelläp tassyklaýar. Edebiýatyň taryhynda ençeme serkerde-şahyrlaryň döremeginiň ilkinji sebäbini hem şu ýerden gözlemeli.

Öz döwründe ylmy, edebiýaty ösdüren, şahyrlary goldan soltan Sanjar¹, bary-yogy otuz sekiz ýaşynyň içinde az hem bolsa şygry setirlerini miras galdyryp ýetişen Jeleddin Mälik şa², batyrlykda hem ylymlylykda deňi-taýy bolmadyk Arslanyň ogly Togrul beg Turkmen³, türkmen şygrynyň çeperçiligini artdyran Burhaneddin Siwasly⁴, bir döwleti otuz ýyllap dolandyran Jahansha Garagoýunly – Hakyky⁵, Ysmaýyl şa Hataýy, türkmen, hindi, pars dilleriniň şirin-şekerinden, many-mazmunyndan garyp ajaýyp eserler döreden hanlar hany Baýram han⁶ ýaly ençeme türkmen serkerde-şahyrlary bir tarapdan gylyjyň güýjüne daýanyp, kuwwatly türkmen döwletlerini gurdular, dolandyrdylar, ikinji bir tarapdan paýhasyň güýjüne daýanyp, türkmen medeniýetini dünýä tanatdylar. Olaryň bahasyz eserleri wagtyň gazabyňy halkyň dilinde aýdyma öwürip ýeňdi, üýtgeşik asyl zat hökmünde uzakdaky Ýewropa mirasgählerinde gizlenip ýeňdi. Şol serkerde-şahyrlaryň kömegi bilen Seljuk soltanlygy, Kaýsarydaky türkmen soltanlygy, Osman türkmenleriniň soltanlygy, Akgoýunly we Garagoýunly türkmenleriň döwleti, uzak Hindistanda Mogol soltanlygy, ýakyn Eýranda Sefewi döwleti guruldy.

Türkmen syýasatynyň, medeniýetiniň, şol sanda edebiýatynyň örüsiniň (geografiýasynyň) Aziýanyň giňişliklerine ýaýylyp, dünýä ýaýramagy, beýleki halklaryň edebiýatlary bilen ýakynlaşmagy ilki bilen serkerde-şahyryň hyzmatydyr. Bu şahyrlar barada serkerde

---

¹ Rahymow N. Taryhy çeşmesynaslyk terminleriniň gysgaça rusça-türkmençe sözlügi. Aşgabat „Magaryf“ 1988. 61-nji sah.

² Şol ýerde 61-62-nji sah-lar.

³ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym – 1975 I tom, 60-njy sah.

⁴ Burhaneddin Siwasly. Saýlanan eserler. Aşgabat. Ylym. 1980. 182-223-nji sah-lar.

⁵ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym – 1975 I tom, 318-339-njy sah-lar.

⁶ Muhammet Baýram han Türkmen. Türkmen diwany. Aşgabat. Ylym. 2000. 361-387-nji sa-lar.

sözünüň ulanylmagy hakykaty doly aňladyp bilmeýar. Sebäbi ady tutulanlaryň içinde Baýram handan beýleki şahyrlaryň barysy (Togrul beg, Soltan Sanjar, Mälik şa, Burhaneddin Siwasly, Jahanşa Hakyky) tagta çykyp, soltan bolup, şa bolup ýurdy dolandyrypdyrlar. Baýram hanyň hem atabeg hökmünde belli bir döwürde soltanlygyň ykbalyny öz elinde saklandygy belli. Ýöne şeýle-de bolsa, olary serkerde-şahyr diýip atlandyrmak dogry bolsa gerek. Sebäbi ýurtlaryň belli, anyk serhetleriniň, özara berk ylalaşylan kämil syýasy kartanyň ýoklugynda, gaýry ýurtly basybalyjylaryň ahmalyňa garap, dişini çarhlap ýören zamanasynda, ýurduň öz içinde-de häkimlik ugrunda göreşiň köşeşmeýän döwründe şahyrlaryň hiç biriniň soltan bolsa-da, aty ýatakda ýatyp ýadamandyr, ýaragy duldandyr asylyp tozanlamandyr. Ýurduň, Watanyň, öz janynyň goragynda olaryň her biri her bir pursatda ýaraga ýapyşyp, towsup ata atlanmaga taýyn bolupdyr. Hut şonuň üçin hem olar serkerde-şahyrlardyr.

Serkerde-şahyrlaryň iki işe birden ýapyşmagy ilki bilen döwrüň talaby. Zamana dartgynly bolupdyr, adamlar diňe bir köňül isleglerine görä däl-de, uruş-galmagally döwrüň talabyna görä ýaşamaly bolupdyrlar. Dünýä kartasynda birnäçe özbaşdak döwletleri guran türkmen serkerdeleri öz pikirlerini, duýgularyny has şahyrana dil bilen beýan edenlerinde, aýdylýan sözleriň täsiriniň başgaça boljakdygyny düşünişdirler. Ikinjiden, taryhy maglumatlar türkmenleriň basyp alan ýerlerini wagşylyk bilen talamandyklaryna, gaýta şol ýerleriň halklarynyň medeniýetini, dilini, däbini öwrenip, olara sarpa goýandyklaryna şaýatlyk edýär. Munuň özi türkmenleriň aslynda dörediji milletdiginden habar berýär. Şonuň bilen birlikde olar diňe bir gara güýjüniň däl-de, medeniýetiniň, ylymyň, biliminiň hiç kimden kem däldigini subut edipdirler. Diňe bir gara güýje daýanylyp gurulan zat paýhas bilen gurulandan has tiz dargaýar. Munuň özi türkmenler tarapyndan gurulan döwletleriň ömrüniň uzak bolmagynyň esasy sebäpleriniň biridir. Üçünjiden, serkerde-şahyrlar öz paýhasyndan dörän döredijiligiň öz atlaryny taryha baky ýazjakdygyna dogry düşünişdirler.

Ýöne bularyň barysy daşky, obýektiw täsirler netijesinde dörän faktorlar. Bu ýerde bolsa türkmen milletiniň milli mentalitetinden gözbaş alýan, her bir türkmeniň hususy ruhy dünýäsine mahsus bolan häsiýetlerden dörän subýektiw täsirler has uly rol oýnaýar. Şeýle pikiriniň durmuş hakykatyndan gözbaş alýandygyna türkmen halkynyň ruhy dünýäsini, milli häsiýet aýratynlyklaryny açýan „Görogly“

eposynyň baş gahrymanynyň, beýleki gahrymanlarynyň edebi keşbi bilen türkmen edebiýatyndaky serkerde-şahyrlaryň umumylyklaryny deňeşdirip görenimizde has anyk göz ýetireris. Ýöne şu meselä girişmezden ozal „Görogly“ eposyndaky häsiýetler, obrazlar açylanda ertekçilik däpleriniň, fantastiki elementleriň däl-de, durmuş hakykatyny inçeden açýan realistik ýörelgeleriň has agdyklyk edýändigini, adamyň ruhy dünýäsine aralaşýan dogruçyl usullaryň ussatlyk bilen ulanylandygyny, diýmek, gündogar hem günbatar ýurtlarynyň ençemesiniň eposlaryndaky ýaly ideallaşdyrylan gahrymanlaryň däl-de, ýalňyşýan, häsiýetleriniň gowy hem erbet taraplary bolan real gahrymanlaryň hereket edýändigini, netijede bolsa, türkmen „Görogly“ eposynda diňe bir şol döwürlerde däl, eýsem, häzirkî döwürde-de türkmen adamsyna mahsus bolan häsiýetleriň şöhlelenendigini nygtamak zerur. Eposyň her bir gahrymanynda häsiýetiniň gowy hem erbet taraplary bolan türkmen adamsyny görmek bolýar.

Türkmen halky kalby, zandy şahyрана halk. Onuň halk döredijiliginde öňe çykaran gahrymanlaryna-da şeýle häsiýet mahsus. Bu häsiýet, aýratynam, “Görogly” eposynyň gahrymanlarynda, onuň baş gahrymany bolan Göroglynyň edebi keşbinde has aýdyň ýüze çykýar. Gahrymanlar begenen ýerinde, gynanan ýerinde olaryň ýürek duýgulary, ozal proza bilen beýan edlip gelinýänem bolsa, şol pursatda şygryň, aýdymyň kömegi bilen açylýar. Munuň özi tebigy zat – adam gynanan hem begenen pursatlary aýdym, sungat döreýär. Mysal üçin, eposyň “Ärhasan hem Tellihan” şahasynda Arzylum ýurdundan Hasan şanyň gyzy Tellihany alyp gaçan Ärhasan özüni yzarlap tapan şa serkerdesi Garaman hem onuň goşuny bilen söweşe girmeziniň öňýanyndan şeýle pursatlar bolýar:

“Ärhasan “Sen gam çekmegin” diýip, Tellihana göwünlik berip, bir söz aýtdy:

Tellihany, döwletimden,
Uruşgany görçün bu gün!
Mürewwet ýetip hümmetden,
Söweşgenim görçün bu gün!..

Ärhasan bu sözlerini aýdan soň, duşmana tarap at goýmakçy boldy.”¹

Goşgy, dogrusy, aýdym soňky setirine çenli Ärhasanyň mertligini, ruhbelentligini, gaýratlylygyny görkezýän şeýle äheňde dowam edýär.

---

¹ Görogly. Aşgabat – 19 , 770-nji sah.

Şeýle pursatlara biz Göroglynyň özi hem beýleki gahrymanlar bilen baglanyşykly eseriň ençeme ýerinde gabat gelyäris. Göräýmäge, real durmuşda, agyr söweşiň öň ýanynda, aty gamça basjak-basjak bolup durkaň aýdyma – goşga el, dil ýetmejek ýaly. Emma hut şunuň özi hem durmuşda bolýan ekeni. Taryhyň dowamynda ýaşap geçen türkmen serkerde-şahyrlarynyň durmuşynda şeýle pursatlar bolupdyr. Seljuk serkerde-şahyrlarynyň biri bolan Togrul beg (gürrüňi ediljek pursatlar türkmen edebiýatynyň taryhynyň I tomunda nädogry ýagdaýda seljuklar dinastiýasyny esaslandyryjy Togrul begiň adyna berilse-de,¹ bu ýerde seljuklar dinastiýasyny esaslandyryjylaryň biri, Çagry begiň dogany bolan Togrul beg däl-de, seljuklaryň soňky asyrlardaky nesillerinden bolan taryhy, edebi şahsyýet hakynda gürrüň gidýär) bilen arasy bozulan Gutlug Ynanç horezmşa Tekeşi Yragyň garşysyna öjükdirýär. Ol Reý şaheriniň golaýynda garşysyna goşun sürüp gelen horezmşa Tekeş bilen söweşmeli bolýar. Soltanlaryň özleri söweşe gatnaşýarlar, has dogrusy, söweşiň başynda ýekme-ýek uruşýarlar. Söweşe girmänkä Togrul beg çakyr içýär we şeýle pusatlarda Göroglynyň, beýleki gahrymanlaryň boluşlaryna meňzäp şu goşgyny aýdýar:

Getiriň geýeýin demir donumy,
Şu iş üçin goýaýyn men janymy.
Elde güzrim, döşde galkanym barka,
Jan üçin satmaryn Yrak ýurdumy.²

(Şu ýerde we şundan beýläk Seljuk serkerde-şahyrlarynyň goşgy bentleriniň “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” I tomunda getirilen sözme-söz terjimelerini (Aşgabat “Ylym” 1973. 59, 60, 61, 62-nji sahlar) şygyr görnüşine geçiren awtor B.A.). Söweşiň öň ýanynda çakyr içenligi sebäpli Togrul begiň aýlan gürzüsi öz atynyň aýagyna degýär we at ýykylyp, soltan togalanan wagty Gutluk Ynanç onuň başyny alýar. Şeýle mysallary biz beýleki serkerde-şahyrlaryň döredijiligindenem tapyp bileris.

Şeýle öz-özünü ruhy taýdan ýokary götermeklige, kämil mertlige bolan ymtylaşa, serkerde-şahyrlarymyzdan hem, Göroglynyň keşbinden hem näçe diýseň mysallary tapmak bolar. Munuň özi eposdaky Göroglynyň keşbiniň durmuş hakykatyndan, türkmen taryhyndan gözbaş alýandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Aslynda

---

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym. 1975. I tom 59, 60-njy sahlar.

² Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat “Ylym” 1973. I tom, 59-njy sah.

türkmenlerde serkerde-şahyrlyk mekdebi “Görogly” eposynyň dörän wagty hökmünde alymlar tarapyndan çaklanylýan döwürden (XVI – XVII asyrlar)¹ has ir ýüze çykydyr we hut şeýle, ýagny, hem serkerde, hem soltan, hem şahyr, hem aýdymçy hökmündäki Göroglynyň keşbine prototip bolmak üçin türkmen edebiyatynyň taryhynda ýeterlik şahsyýetler bolupdyr. Bularyň hemmesinden “Görogly” eposynyň döremegi üçin serkerde-şahyrlyk mekdebiniň nusgalyk bolup hyzmat edip biljekdigi barada pikir ýöretmäge esas berýär.²

Serkerde-şahyryň döredijiliginiň aýratyn akym hökmünde öwrenilmegi olaryň bütinleý birmeňzeşdigini anlatmaýar. Dürli döwürlere degişlidigi bilen baglylykda olaryň döredijiliginiň mazmun, tema taýdanam, çeperçiligi taýdanam biri-birinden aýratynlygy bar. Olary bir akyma degişli edip öwrenmäge mümkinçilik berýän umumylyklar bolsa aşakdakylardan ybarat:

a) Serkerde-şahyrlaryň hemmesi mertlik, gahrymançylyk, watançylyk, edermenlik meselesine ol ýa-da beýleki möçberde ýüzlenipdirler. Serkerde-şahyryň at üstünde, göreşlerde, söweşlerde geçen ömrüne ser salsañ, bu ýagdaý tebigydyr. Bu mesele, aýratynam, seljuk soltanlarynyň, Burhaneddin Siwaslynyň döredijiliginde has aýdyň ýüze çykýar. Soltan hem serkerde şahyr Burhaneddin

---

¹ Ukrain alymy Oleg Bilous „Görogly” eposynyň dörän wagty XVI – XVII asyrlar, özüni bolsa taryhy şahsyýet hasaplaýar. Ol XVI asyrdaky ýaşap geçen, Göroglyny aýdymçy şahyr we jelalylar gozgalaňynyň ýolbaşçylarynyň biri hasaplaýan ermeni taryhçysy Arakel Tebrizliniň (golýazma nusgasy Türkiýe respublikasynyň Stambul Milli kitaphanasynda saklanylýar) berýän maglumatlaryna daýanyp şeýle netijä gelipdir. „Görogly ýordumy we Gündogar edebiyaty“ atly Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň beýany. Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, Daşoguz welaýatynyň häkimligi. Daşoguz – 2009. 23 – 25-nji sentýabr. 106-107-nji sah-lar. Ýöne hut şu görkezilen Halkara konferensiýanyň özünde Allaberdi Mollaýew „Görogly“ eposynyň dörän wagty XII asyrlar hasaplaýan alymlaryňam bardygyny, (şol ýerde, 113-nji sah.) Hemra Ýusubow bolsa eposyň irki Orta asyrlardan (V-VIII) mongollaryň ýygynçylygyndan soňky döwre (XIV-XV asyrlar) çenli aralykda döredilendigini nygtapdyr (şol ýerde, 139-140-njy sah-lar.). Biz bolsa ukrain alymynyň pikirini has hakykata ýakyn hasaplaýarys.

² Görogly bilen serkerde-şahyrlaryň umumylyklary barada “Görogly” eposyna bagyşlanan Halkara ylmy maslahatda çykyş edildi. Ser: Göroglynyň edebi keşbi bilen türkmen edebiyatyndaky serkerde-şahyrlaryň umumylyklary. Şol ýerde, 68-nji sah.

Siwaslynyň edebi döredijiligi türkmen edebiýatynyň taryhynda erkinligi söýýän, gозelligi duýýan şahsyýetiň dünýägaraýşy hökmünde berk orun aldy. Onuň döredijiligi soňky asyrlardaky türkmen edebiýatynyň ösmegine uly täsir edýär.

b) Şeýle-de, tema babatda ýşk-söýgi, gözel gyz meselesiniň agdyklyk etmegi serkerde-şahyryň döredijiliginiň ikinji esasy aýratynlyklarynyň biridir. Şalaň köşküne aty bilen zarply girip ýören, köplenç gara güýje, gylja, gazaba daýanmaly bolan serkerdeleriň birden бүтинleý tersine ýumşap, ýüregiň inçe, näzik tarlaryna kakyp, söýgi aýdymyny aýdyp başlamagy, “aýagyň kanda bolsa, başym anda” (Ataýy) diýmegi bir tarapdan geň, ikinji tarapdan bolsa бүтинleý kanunalaýyk ýagdaýdyr. Mal-garanyň yzynda, göwni ýaly giň sährada gezip ýören çopanlaram, keýik-towşan awlaýan awçylaram, serhedi gorap ýatan esgerlerem zenan söýgüsine, zenan mähirine mätäç. Uzak wagtlaп garaşmaklyk, isleg-arzuw ol zenanyň keşbini ertekilerdäki ýaly gözel, kämil derejä ýetirýär. Serkerde-şahyryň döredijiligindäki gözeliň keşbi hem edil ertekilerdäki ýaly hyýaly perileri ýada salýar. Olar mmkin bolan çeperçilik bezegleriniň ählisi bilen bezelipdir. Şeýlede bolsa, olar janly keşp. Sebäbi serkerde-şahyrlar söýgüde ähdi-wepa hakynda, öзleriniň çeken jebri-jepasy hakynda öзelenipdirler. Munuň özi, elbetde, serkerde-şahyrlaryň zenana mätäç bolup geçendigini aňlatmaýar. Olar şeýle keşpleri döretmek bilen öзleriniň ýүrekleriniň gahar, gazap, batyrgaýlykdan, durmuşyň ýgy-ýgydan ýüzbe-ýüz goýmaly pursatlarynda amala aşyrmaly bolýan zalymlyklaryndan doly ile görnүp duran tarapyndan başga mähirden, zehinden, söýgüden doly tarapynyňam bardygyny nygtamak islәpdirler;

Seljuk serkerde-şahyrlaryndan soňkularyň içinde ýşk-söýgi temasynda gazal ýazmakda Burhaneddin Siwasly aýratyn tapawutlanýar. Burhaneddin Siwasly gazaly ösdürmekde uly hyzmaty ýerine ýetirýär. Onuň gazallary çeperligi, joşgunlylygy, okgunlylygy bilen tapawutlanýar. Tema taýdan Siwasly gazalyň däbini bozman ýşk - söýgi hakynda köp durupdyr. Şu ýerde aýratyn bir nygtamaly zat, Burhaneddin Siwaslynyň gazallarynda, aýdalyň, Nesiminiňki, Ýunus Emrәniňki ýaly ylahy yşkyň дәl-de dünýewi yşkyň wasp edilenligidir. Hakykatda, käbir goşgularynda bulary saýhallamak kynam bolsa Siwaslynyň goşgularynda döreýän şahyрана şahsyýet munuň

şeyledigini subut edýär. Umuman, ylahy däl-de, dünýewi söýginiň wagz edilmegi serkerde-şahyrlaryň döredijiligine mahsus häsiýetdir.

ç) Serkerde-şahyrlaryň döredijiliginiň çeperçilik aýratynlyklary hem olaryň umumy many-mazmun özboluşlylygyndan gelip çykýar.

Burhaneddin Siwasly setir soňundaky söz gaýtalamalaryny, redifi gaty köp şygryň gymmatyny gaçyрман, tersine oňyn täsir edýärler. Gaýtalanýan sözün öňündäki kapiýalar beýleki kapiýalar bilen içgin baglanyşýar:

Burhaneddiniň Siwasly: gazallaryň jeminden gözel gyzyň keşbi kemala gelyär. Ol gyz gündogar edebiýatynyň çeperçilik bezeginiň ählisine beslenipdir. Şahyr oňa “şah-a”, “nigär-a”, “begim”, “senem-a” ýaly sözler bilen ýüzlenýär. Gyzyň gözel gözi gyrgynyň asmandan inip bedene tutuşyna meňzedilýär. Onuň “ýüzündäki hal duzaga sepilen däne”, “dodagyndaky şeker gandan ýasalan”, “atyr ysly saçy sebäpli bazarda müşk geçenok”, “sözi sebäpli hem şeker geçenok”.

Görşümüz ýaly, gyz gözelligi nusgawyçylyk däplerine daýanylyp şekillendirilýär. Onda, real keşp hakynda gürrüňem edip oturmaly däl, romantiki gözelligem görmek kyn. Nusgawuçylyk däplerine görä şahyrlar öz öwýän ýa-da döwýän mysallaryny has ulaldyp ýa-da has kiçeldip görkezýär. Umuman, nusgawyçylyk hem çeperçiligi, hem many-mazmuny taýdan öňden bar bolan däplere köp daýanýar. Ençeme wagtdan bári, işlenip gelinýän galyp umumylygyndan, many birliginden peýdalanylýan we şol bir wagtyň özünde öz sözünü aýdyp, öz ýüzünü görkezip ýetişmek şahyrdan ussatlygy talap edýär. Burhaneddin Siwasly şeýle talabyň hötdesinden gelmegi başarypdyr. Munuň dogrudygyna şahyryň tejsisleri, rubagylary, tuýuglary barada duranymyzda has anyk göz ýetireris.

d) Serkerde-şahyrlaryň hemmesi lirik şahyrlar. Olar kiçi göwrümlü şygyr eserlerini döretmäge ýykyn edýarlar. Munuň özi olaryň gezende durmuşy bilen bagly bolsa gerek. Uly göwrümlü eserleri ýazmak üçin wagt, arkaýynçylyk, rahatlyk gerek. Şygyrlar üçin bolsa ýörişlerde-de wagt tapsa bolýar;

e) Serkerde-şahyrlar dürli şygyr görnüşlerinden peýdalanylýarlar. Şygyr görnüşleriniň içinde-de esasy görnüş gazallardyr. Aslynda gazal görnüşiniň türkmen edebiýatynda ösmeginde uly hyzmaty serkerde-şahyrlar ýerine ýetirdi diýsegem ýalňyş bolmaz. Gazallarynyň gözelligi

babatda Burhaneddin Siwaslyny, Muhammet Baýram hany tapawutlandyrmak bolar.

Rubagylarda söýgi temasy bilen birlikde harby-gahrymançylyk, durmuşy temalaram işlenilipdir. Burhaneddin Siwaslynyň rubagylary söýgi temasyňa bagyşlanan. Olar sada, okgunly halk şygryýetini ýada salýar. Ýöne olaryň dili halky şygryýetden agyr. Rubagylar hakda söhbet açylanda olaryň galyby barada durup geçmek gerek. Rubagylarda, umuman şahyryň tutuş şygryýetinde redifler köp ulanylypdyr. Onuň san taýdan köp bolmadyk rubagylarynyň dördüsünde “olamy”, ikisinde “görürem”, ikisinde “gerekdir”, ikisinde “efendi” redifi ulanylýar.

Tuýuglar esasan, Burhaneddin Siwaslynyň döredijiliginde köp gabat gelýär. Şahyryň 117 bentden ybarat ajaýyp tuýuglar saklanypdyr. Ussatlygy talap edýän, türkmen halkynyň gadymy şygyr görnüşleriniň biri bolan tuýugda Burhaneddin öz ussatlygyny görkezipdir. Burhaneddin Siwasly tuýuglarynda kapiýa hökmünde omonimleri seýrek ulanypdyr. Gaýta onuň rubagylarynda kapiýa däl omonimler kän. Şahyr tuýuglarda ussatlyk bilen janly keşpler şekilinde kämil eserler döredipdir.

Gülsende diňlenedir bülbül, bil, bil,

Ir tä gije idijek gulgul-gulgul.

Ýahşy geldi köňlüne surahynuň,

Anyň çün başlady kulkul-kulkul.

Gazallardaky, rubagylardaky gahrymançylyk äheňi tuýuglarda dowam edýär. Siwasly dostluk hakynda parasatly pikirleri aýdýar. Tuýuglarda merdiň we namardyň keşpleri oňat işlenipdir;

ä) Edil şu ýerde serkerde-şahyrlarymyzyň döredijiligi däl-de, ömür ýoly bilen (ýöne her bir şahyryň ömür ýolunyň döredijiligine täsir edýändig, durmuşda duçar bolan wakalarynyň, hadysalarynyň goşgularda öz şöhlelenmesini tapýandygy şübhesiz) baglanyşykly ýene bir umumylygy barada durmak gerek. Olaryň hemmesiniň ykbaly gowgaly, gyzykly we aýratyn çeper eseriň süžeti bolup biljek. Olaryň häkimlige tarap ýoly dürli kynçylyklardan doly. Her niçiksi kynçylyk bolsa-da, olar öz maksatlaryna tarap ruhobelent, okgunly hereket edipdirler;

f) Umuman, biziň serkerde-şahyrlarymyz şahsyýeti, durmuş we döredijilik ýoly Orta asyrlarda Ýewropada ýaýbaňlanan rysar edebiyatyny¹ ýada salýar. Aýratynam, gelin-gyz meselesinde ýagdaý şeýle. Öz ömrüni rysarçylyga² bagş eden adamlar üç zada: korola, dine (munuň içine ezilenleri, mätäçleri, kynçylyk çekýänleri gormaka, olara howandarlyk etmek düşünjesi-de girýär) we rysaryň – gerçeğiň öz ýüreginiň saýlan zenanyna hyzmat etmek esasy tema bolupdyr, has dogrusy, rysarlar şeýle ideallara hyzmat edip ýaşamaklygy özlerriniň mukaddes borçlary hasaplapdyrlar. Bularyň her biriniň öz manysy bar. Korol şol dagynyklyk döwürde döwletiniň bitewiliginiň nyşany bolupdyr. Dine hyzmat etmek bilen rysarlar özlerriniň imanly adamlardygyny subut edipdirler. Elbetde, bu meseläniň has durmuşy, real taraplary hem bar. Mysal üçin, Isa pygamberiň guburyny gaýry dinlilerden halas etmek üçin Ysraýyla edilen haçly ýörişleriň köpüsiniň aňrsynda hemmesi bolmasa-da käbir rysarlaryň baýamak, emläk toplamak baradaky islegleri ýatyr. Ahyrsoňunda, rysarlar özlerriniň ähli gahrymançylygyny ýürekleriniň saýlan gözel zenanlarynyň hatyrasyna amala aşyrypdyrlar. Hatda duşmanlaryň kellesini söýgüli zenanalarynyň aýagynyň ýanyna goýmaga çenli barylýp ýetilipdir. Şol rysarlaryň özlerriniň hakynda-da aýratyn rowaýatlar döräpdir. Şeýle ideallara uýýan rysarlar Orta asyrlarda Ýewropada aýratyn gatlagy emele getiripdirler, jemgyýetde aýratyn hukuklardan peýdalanylýp, uly mülkleri edinipdirler. Zamananyň üýtgemegi bilen, täze oýlap tapşlaryň durmuşa geçirilmegi, aýratynam, däriniň oýlap tapylmagy bilen doly agramy 50 kilograma ýetýän rysar eginbaşlaryny geýen harbylaryň roly azalyp başlaýar. Bu ýagdaýy öz wagtynda duýan beýik ispan ýazyjysy Serwantesiň “Don Kihot” romany³ möwriti öten rysarçylygy täzeden dikeltmek isleýän, rysarlyk ideallaryny galkyndyrmak isleýän “donkihotçylyga” bolan ýumordyr. Dogrusy, edebiyaty öwreniş ylmynda muny satira diýip düşündirýärler, emma islendik bir ýagşy ideallary goramaga çalyşýan adamy, gahrymany suratlandyran eser satiriki bolup bilmez. Eser Don Kihotyň asylylygyny, dogruçylygyny, mertligini görtermeýän döwür üçin satiriki mana eýe diýsek has dogry bolardy.

¹ История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение. Москва. Высшая школа. 1987. стр. 92 – 105.

² „Rysar“ nemes sözi bolup, türkmençe „atly-bedewli“ diýmekligi aňladýar.

³ Serwantes M. “Don Kihot”. Aşgabat, 1938.

Türkmen serkerde-şahyrlary bilen Ýewropanyň rysar edebiýatynyň umumylyklary aşakdakylardan ybarat:

1. Türkmen serkerde-şahyrlary hem Ýewropanyň rysar edebiýatynyň wekilleri hem öz ömürlerini harby işe bagyşlapdyrlar. Munuň özi olaryň döredijiliginde mertlik, gahrymançylyk temasynyň köp orun eýelemegine getiripdir.

2. Akymlaryň ikisiniň hem wekilleriniň döredijiliginiň esasy temasy ýşk-söýgi temasy bolupdyr.

3. Forma babatynda türkmen serkerde-şahyrlary hem, rysar edebiýaty hem, esasan, kiçi göwrümlü şygryrlardan, has dogrusy lirikadan peýdalanyşypdyrlar. Munuň özi olary harby adamyň durmuş obrazy bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Sebäbi olar basa oturyp işlemek üçin gerek bolan wagt olarda seýrek bolupdyr.

Umumylyklaryň bardygyna garamazdan, Ýewropanyň rysar edebiýaty bilen türkmen serkerde-şahyrlary mekdebini biri-birine doly çalyndaş hadysa hökmünde kabul etmek bolmaz. Mysal üçin, rysar edebiýatynyň wekillerine garanyňda türkmen serkerde-şahyrlarynyň jemgyýetdäki syýasy-jemgyýetçilik orny has uly bolupdyr. Olaryň özleri haýsydyr bir galanyň eýesi däl, hatda diňe bir milletden ybarat bolan döwletiň eýesäm däl-de, giden bir soltanlygyň, ençeme döwletlerden, milletlerden ybarat bolan imperiýanyň hökümdary bolup, şol imperiýany dolanyrypdyrlar, ony gormaga, ösdürmäge gatnaşypdyrlar. Netijede, Ýewropanyň rysarlaryna garanyňda türkmen serkerde-şahyrlarynyň döwletleriň, milletleriň taryhy ösüşinde uly rol oýnan taryhy şahslyk derejesi has ýokary bolupdyr. Netijede, rysar edebiýatyna uly täsir eden korola hyzmat etmek düşünjesiniň serkerde-şahyrlar üçin zerurlygy bolmandyr, sebäbi olaryň özleri ýurtda birinji adam bolupdyrlar. Munuň özi türkmen serkerde-şahyrlarynyň döredijiliginiň has erkin bolmagyna şert döredipdir.

Rysar edebiýatynyň görnükli wekilleriniň hut özleriniň döreden eserleri az, olar öz eserleri bilen däl-de, özleri hakynda halk arasynda aýdylýan gürrüňler, rowaýatlar, timsallar bilen has uly meşhurlyga eýe bolýarlar. Aýratyn alnan rysarlar barada aýdylan aýdymlar, rowaýatlar, hekaýatlar birleşdirilip, uly göwrümlü eserler – eposlar döredilipdir. Mysal hökmünde “Roland hakynda aýdym” atly fransuz, “Meniň Sidim¹ hakynda aýdym” atly ispan, “Nibelunglar hakynda aýdym” atly

---

¹ “Sid” araplaryň “seýit”, ýagny hojaýyn sözünden bolup, orta asyrlarda Pireneý ýarym adasyny, häzirki Ispaniýanyň territoriýasyny basyp alan araplaryň täsiri bilen ispan diline aralaşýar.

german gahrymançylykly eposlaryny getirmek bolar. Fransuz hem ispan eposlary ýewropalylaryň gaýry dinli arap basybalyjylaryna garşy göreşi hakynda, nemes eposy bolsa gahryman gunn Atilla hakynda gürrüň berýär. Türkmen serkerde-şahyrlarynyň özleri hakynda-da gürrüňler, rowaýatlar, tymsallar ýeterlik, ýöne olaryň şahsyýetini has real dokumentler boýunça-da öwrenmek bolar. Döwletiň hökümdary hökmünde, öz döwrüniň meşhur şahsyýei hökmünde olaryň her biri barada ýeterlik maglumatlar saklanyp galypdyr we bu ýagdaýyň özi olar baradaky has çeperleşdirilen, reallykdan daşlaşan rowaýatlaryň döremeginiň önüni alan bolsa gerek. Şeýlelikde, Ýewropanyň rysar edebiyaty diýlende, diňe bir rysarlaryň özleriniň döreden eserleri göz önünde tutulman, eýsem, olaryň öz şahsyýeti barada döredilen halk döredijilik eserleri hem göz önünde tutulýar. Türkmen serkerde-şahyrlary barada aýdylanda bolsa, gönüden göni olaryň şahyr hökmünde döreden eserleri bilen iş salyşarys we bu ýagdaýyň özi olaryň ömrüni hem döredijiligini halk döredijiliginiň däl-de, ýazuwly, awtorly çeper edebiyatyň taryhynda öwrenilmegine şert döredýär.

g) Serkerde-şahyrlaryň köpmilletli, köpdöwletli soltanlyklary dolandyrmagy bilen baglanyşykly halklaryň dostlugy babatyndaky meseleler olaryň döredijiliginde, seýrek ýagdaýda bolsa-da, öz ýüzüni görkezýär. Mysal üçin, şeýle many-mazmunly goşgulary üçin Muhammet Baýram hany halklaryň dostlugynyň aýdymçysy diýip atlandyrmak bolar. Ençeme milletlerden ybarat bolan ägirt uly soltanlygy gurmaga, dolandyrmaga gatnaşan Baýram han halklaryň dost-doganlygyna uly üns beripdir. Onuň aşakdaky gazalynda bag-bossanyň üsti bilen milletara, dinara dostluk wagyz edilýär:

Musulman-u hinduga bardyr mydam,
Işigiňde jagiriň (ýerleşmek – bu ýerde dynç almak manysynda) üçin
baguýyň,

Bolup barça hinduga hoşallyk,
Musulmanlar içre düşüp gaýguýyň

Musulmanga hinduny tezwiç edip,
Musulmanlygyň ýokturur, hinduýyň.

Bu ýerde Baýram han iki dindäki adamlary diňe bir ýakynlaşdyrman, olary biri-birine “nikalaýar”. Sebäbi “tezwiç” sözi “nikalamak, öylendirmek, durmuşa çykarmak” ýaly manylary aňladýar. Baýram han öňdebaryjy pikirlenip bilýän adam

bolupdyr. Ol adamlary dini, milli, jynsy aýratynlyklary boýunça bölmändir. Onuň syýasatynyň dürli milletleriň, dinleriň uçaşan ýeri bolan çäklerde gurulan Beýik Mogol soltanlygynda üstünlik gazanmagynyňam, mogollar soltanlygynyň ömrüniň uzak bolmagynyňam baş sebäbi şu ýagdaýdyr. Hormatly Prezidentimiziň Permany bilen ýörite baýram güni bellenen türkmen diplomatiýasy öz taryhynda şeýle şahsyýetiň bardygyna buýsanyp biler.

Milletara, dinara dostlugy wagyz edip, adamlary dost-doganlyga cagyryan Baýram han Türkmeniň mirasy goja zeminde ýaşaýan gadymy adamzadyň uly gymmatlygydyr. Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan бүтін дүнýäde ylalaşdyryjy, hoşniýetli gatnaşyklaryň merkezi hökmünde ykrar edildi. Aşgabat şäherinde BMG-niň Merkezi Aziýa boýunça önüni alyş diplomatiýasy merkeziniň açylmagy hem munuň nobatdaky subutnamasydyr. Ýurt boýunça alnyp barylýan şeýle ynsanperwer syýasat türkmen taryhyndaky gadymy däplere daýanýar.

Serkerde-şahyrlar edebi mirasynyň azdygy bilenem beýlekilerden tapawutlanýar. Käbirleriniň bir ýa iki diwany (Burhaneddin Siwasly, Jahanşa Garagoýunly Hakyky, Muhammet Baýram han) saklanyp galan bolsa, käbirleriniň döredijiliginden (Torgul beg, Soltan Sanjar, Jaleddin Mälikşa) diňe ujypsyz bölegi saklanyp galypdyr. Bu ýagdaýy ýene-de olaryň serkerde hem soltan bolandygy bilen düşündirip bileris.

X - XVII asyrlaryň başlaryndaky serkerde-şahyryň, ýagny, esasan seljuk soltanlarynyň döredijiliginiň ujypsyz bolmagy, soňky asyrlarda onuň möçberiniň artmagy hem serkerde, hem şahyr bolmak tejribesiniň artýandygy barada pikir ýöretmäge esas berýär.

Döredijilik mirasy ujypsyz bolan serkerde-şahyrlaryň şygylarynyň köp böleginiň biziň döwrümize gelip ýetmedik bolmagy mümkin. Ýöne bar bolan az mukdardaky şygylaram olaryň döredijiliginiň käbir aýratynlygy barada pikir ýöretmeklige delil bolup biljek. Olarda dünýäni, gозеллиги söýýän, mert, batyr, edermen, ruhubelent ýürek bar, gaýduwsyz gaýrat bar.

Umumylykda alnanda, döwletbaşynyň çeper edebiýat bilen meşgullanmagy ýaly hadysa türkmen milletiniň özboluşly aýratynlygydyr. Türkmen taryhynyň görnükli şahsyýetleri bolan Oguz hanam, Gorkut ata-da şahyr ýürekli döredijiler bolupdyr. Göroglynyň özi aýdym aýdyp, saz çalypdyr. Ömri döwletsizlik zamanasyna gabat

gelen Magtymguly Pyragam döwrüniň derdine ýanyp diwan galdyrypdyr. Ruh ýolbaşçylaryň ählisiiniň öz kitaby bar.

Serkerde-şahyrlaryň dil aýratynlygy hakynda ýörite durup geçmek gerek. Şahyr haýsy dilde ýazsa-da, onda milli ruh bolmaly. Ol öz milletiniň ruhuny aňladyp bilmese, eseriň many-mazmun gymmaty pese gaçyp, wagt atly garşylygy ýeňip geçip bilmeýär. X - XVI asyrlaryň serkerde-şahyrlary öz döredijiliginde dürli dilleri: türkmen, arap, pars, hindi dillerini ulanypdyr. Ýöne olar haýsy dilde ýazsalaram beýik türkmen bolmagynda galypdyrlar. Munuň şeýledigini olaryň döredijiliginde öňe çykyan şahyrana keşpler subut edýär. Ikinji bir tarapdan dürli dillerde eserleri ýazyp bilmegi serkerde-şahyrlaryň biliminiň çuňlugyndan, düýägaraýşynyň juda giňliginden habar berýär. Dil bilmegiň üç basgançagy bar. Birinjisi gaýry dile doly düşünmek, ikinjisi şol dilde doly gürelemek we ýazmak (bu şol dilde pikirlenip bilmegi hem aňladýar), üçünjisi, ýagny, başga dili bilmegiň çür depesi, şol dilde ene dilindäki ýaly çeper eser döretmek. Diýmek, biziň serkerde-şahyrlarymyz dil bilmegiň çür depesine çykyppdyrlar.

Seljuklaryň serkerde-şahyrlary eýelän çäklerindäki edebi dilleriň biri bolan pars dilinde eserler döredýärler. Öz basyp alan halklarynyň dilini, medeniýetini, dinini ýok etmek ýaly wagşy syýasaty ýöretmeýärler. Edebi miras ujypsyz. Esasan, rubagy görnüşi kän.

Serkerde-şahyrlara kimleriň deňşlidigini, olaryň döredijilik özboluşlylygy, many-mazmun we forma, çeperçilik umumylyklary babatynda belli bir netijelere gelmegiň hatyrasyna seljuk serkerde-şahyrlaryna gysgaça bolsa-da, syn berip geçeliň.

Seljuk türkmenleriniň serkerde-şahyrlary

Alym A. Bekmyradow seljuklaryň ähli beýleki ugurlar bilen birlikde türkmen edebiýatynyň ösüşine-de örän uly täsir edendigini nygtaýar: “Seljuk-türkmenleriniň taryhy arena çykmagy, beýik Seljuk döwletiniň berkarar edilmegi öňden bar bolan oguz-türkmen poeziýasynyň, goşuk žanrynyň has rowaçlanyp gitmegine şert döredipdir”¹. Asyl alym goşuk žanrynyň ewolýusion ösüşiniň ikinji etapyny seljuklar bilen baglanyşdyrýar. Ylmy hakykatyň hatyrasyna bu ýere bir pikiri goşmak gerek, şol bir wagtyň özünde Seljuk soltanlarynyň özleri hem pars dilinde şygrylar ýazmak bilen türkmen edebiýatynyň taryhy ösüşinde

---

¹ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. Aşgabat. Ylym. 1989. 27 -nji sah.

aýratyn bir gatlak bolan parsy dilli türkmen edebiýatynyň ösmegine-de täsir edýär. (Şol bir milletiň wekilleriniň dürli dillerde ýazmagynyň şol halkyň edebiýatyny baýlaşdyrýandygy barada işiň girişinde durupdyk).

Seljuk soltanlary türkmen edebiýatynyň taryhynda barlyk bolan serkerde-şahyrylyk mekdebiniň ösüşinde şeýle däbi, ýagny, soltan hem serkerde bolup çeper döredijilik bilen meşgullanmak, edebi miras galdyrmak däbini esaslandyryjylar bolup çykyş edýärler. Elbetde, seljuklardan öňem ençeme türkmen soltanlarynyň, serkerdeleriniň çeper döredijilik bilen iş salşandygy belli. Emma bu ýagdaý öňki taryhyň dowamynda hiç wagt seljuklar döwründäki ýaly derejede köpçülikleýin häsiýete eýe bolmandyr.

Seljuklaryň dünýä medeniýetiniň ösüşindäki orny barada Ý.E.Bertels şeýle nygtaýar: “Seljuklaryň agalyk sürmegi örän uly ähmiýete eýe bolýar. Hut şol döwürde baý medeni durmuş emele gelýär, geljekde diňe bir gündogar ýurtlarynyň durmuşynda däl, eýsem, бүтін дүнйаныň medeniýetinde uly rol oýnan seljuk sungaty döreýär.”¹ Döwründe ylmy, edebiýaty, şahyrlary goldan soltan Sanjar, 38 ýaşynda edebi miras galdyryp ýetişen Jeleleddin Mälik şa, onuň ogly soltan Muhammet, soňky seljuk soltanlarynyň biri Togrul III, Rum seljuklarynyň soltany Alaýeddin Key Kubad I dagy tarapyndan esaslandyrylan türkmen edebiýatynyň taryhynda aýratyn akym bolup ösen serkerde-şahyrylyk mekdebini ösdüren Burhaneddin Siwasly, Jahanşa Garagoýunly Hakyky, Ýsmaýyl şa Hataýy, Baýram han, Seýitnazar Seýdi kimin ençeme türkmen serkerde-şahyrlary seljuklar ýaly, bir tarapdan, gylyjyň güýjüne daýanyp, kuwwatly türkmen döwletlerini gurdular, dolandyrdylar, ikinji bir tarapdan, paýhasyň güýjüne daýanyp, türkmen medeniýetini dünýä tanatdylar.²

Türkmen syýasatynyň, medeniýetiniň, edebiýatynyň geografiýasynyň Aziýanyň giňişliklerine ýaýylyp, dünýä ýaýramagy, beýleki halklar bilen ýakynlaşmagy ilkinji nobatda serkerde-şahyrlaryň

---

¹ Бертельс.Е.Э. Литературное прошлое туркменского народа. Совет эдебияты. 9-10. 1944. 186-нjy sah.

² Bu barada „Seljuk soltanlarynyň türkmen edebiýatynyň serkerde-şahyrylyk mekdebiniň ösüşindäki orny“ atly ylmy nutuk bilen „Seljuklar döwrüniň edebiýaty we medeniýeti“ atly Halkara ylmy maslahatda cykyş edildi. Seret: „Seljuklar döwrüniň edebiýaty we medeniýeti“ atly Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 2009-njy ýylyň 11-13-nji marty. Aşgabat – 2009. „Seljuklar döwrüniň taryhy“ atly III bölüm. 118, 248, 392-nji sah-lar.

hyzmaty. Seljuk soltanlaryndan saklanyp galan edebi mirasyň az mukdarda bolmagy, soňky asyrlardaky serkerde-şahyrlarda onuň möçberiniň köpelmegi türkmen taryhynda hem serkerde, hem şahyr bolmak tejribesiniň barha artandygyny görkezýär. Olaryň döredijiliginde dünýäni, gözelligi söýýän, edermen, ruhabelent ýürek, gaýduwsyz gaýrat bar, yşk-söýgi temasy bolsa ähli lirikanyň özenini düzýär. Seljuk serkerde-şahyrlary, esasan, rubagydan, soňky asyrlardaky serkerde-şahyrlar, esasan, gündogarda ýörgünli forma bolan gazaldan peýdalanyndylar. XIX asyrdaky Seýitnazar Seýdi Magtymguly Pyragynyň mekdebiniň däplerini ösdürip, gadymy türkmen goşgy düzüliş formasy bolan goşuga ýüzlenýär. Seljuklaryň esaslandyran serkerde-şahyrlyk mekdebi dünýä edebiýatynda seýrek gabat gelýän edebi hadysadyr.

Seljuk serkerde-şahyrlarynyň biri bolan, bölümiň başynda Görogly bilen birlikde ady agzalan Togrul begden miras galan dört-baş sany rubagy yşk-söýgi, gahrymançylyk, öwüt-ündew häsiýetli eserlerdir. Aşakdaky rubagyda gowy günleriňem, ýaman günleriňem adamyň ykbalynda birmeňzeş geçip duranlygyna gynanylýar:

Düýnki duşuşykdan hezil etdi jan,
Bu gün älem ýakýar howurly hijran.
Ömür depderimiň ýazary durmuş,
Hersin bir gün diýip ýazar-la, arman?!

Jeleleddin Abul Fath Mälik şa (1055 - 1092/1093). Bary-ýogy 38 ýaşynyň içinde köp sanly döwletleri, milletleri boýun egdirmäge ýetişen Jeleleddin Mälik şa Bagdatda aradan çykýar. Tezkirelerde saklanyp galan aşakdaky rubagy Mälik Şanyň ýüregini, gözelligi duýup bilýan paýhasyny görkezýär:

Gözel ýarym öten agşam öpdü meniň gözlerimi,
Gözlerimde aýy ýaşlaň goýup gitdi yzlaryny.
Gözel ýarym yhlas bilen gözlerimden açan çagy,
Gördi meniň gözlerimde aýdan aýdyň ýüzlerini.

Muýreddin Abul Harys Soltan Sanjar (1083-1157). Ylmy, edebiýaty söýen Soltan Sanjaryň köşgüne köp şahyrlar ýygnanypdyr. Onuň dünýä höwesli, döredijilikli, gyzykly oý-hyýallarynyň bolandygyny şu waka subut edýär. Bir gün Soltan köşk şahyrlaryna “Men ölenimde ýazjak gynançly şygrylaryňyzy häzir ýazyň” diýip sargaýar we ýazylanlaryň içinde aşakdaky kyssany saýlaýar:

Men öldi diýemok Sanjar Soltan.
Dünýäde adyl şa ölmez hiç haçan.

Ol bütün älemi eýeledi-de,

Gitdi boýun etmägä, o dünýä bakan.

Soltan Sanjaryň edebi döredijiliginden aşakda getiriljek öwüt – nesihat häsiýetli şygrynyň gymmaty uly. Munda şahyr döwleti gelen adamlardan pese düşenleri goldamagy haýyş edýär:

Ýaşulylar, pähimliler, maslahat,

Serhoş başdan alyň siz bir nesihat:

Döwlet ýoldaş bolan wagty durmuşda,

Pese düşenlere beriş siz medet.

Soltan Sanjar ölüm ýassygynda ýatyrka galdyran şygry pelsepe eseri bolmagy bilen gyzyklydyr. Munda dünýäde kim bolup ýaşasaňam ölümiň önünde baş egmelidigi nygtalýar. Şygryda şu dünýäde adyl bolup, parasat-pähim bilen ýagşylyk edip ýaşamaga çagyryş bar. Eger aslynda barybir hudaýyň önüne baryp, emrine boýun bolmaly bolsa, onda häkimlik, mal-mülk üçin edilen uruşlar, dökülen ganlar, ýykylan şaherler, degilen göwünler uly günädir:

Dünýäde gala ýykan tyg-gürziniň zarbyndan,

Akyla baş egşim deýin, älemi boýun etdim men.

El bilen ýeke ýşarat-alyndy köp galalar,

Emma ölüm hüjüm etse, hiç zatdan ýok delalat.

Baky ömür, mal hem-de mülk hudaýyňky – bu adat.

Sygryýet bilen gyzyklanar seljuk soltanlarynyň sanawyny entegem uzaltsa bolar. Mälik şanyň ogy Soltan Muhammede, Seljuklaryň soňky soltanlarynyň biri Togrul III, Rum seljuklarynyň soltany Alaýeddin Keý Kubad I dagy şygry ýazmak bilen meşgullanypdyr. Bular barada Zahyreddin Nişapury özüniň “Seljuknama” diýen eserinde habar berýär.

Ýene bir zady bellemeli. Seljuklaryň serkerde-şahyrlary esasan rubagy görnüşinden peýdalanyrdylar. Soňky asyrlardaky serkerde-şahyrlar eseriň görümini giňeldip, gündogarda ýörgünli bolan gazala ýüz tutýarlarsa. Soňrak, XIX asyrdaky serkerde-şahyr Seyitnazar Seydi Magtymguly Pyragynyň mekdebiniň mertlik, gahrymançylyk akymyny has ösdürip, gadymy türkmen goşgy düzüliş görnüşi bolan goşuk görnüşinde eserler ýazýar. Munuň özi türkmen edebiýatynyň dünýä syýahat etmeginden soň asyl akymyna, köne halky hanasyna dolanyp gelmegidir.

Her bir edebi akym barada gürrüň edilende, şol edebi akyma mahsus bolan aýratynlyklary, beýleki akymlardan tapawudyny has anyk kesgitlemek maksady bilen bir şahsyýetiň ömri hem döredijiligi barada

gysgaça durup geçmek maksada laýyk bolardy. Munuň özi öwrenilýän edebi akym barada aýdylanlaryň subutnamasy bolar. Serkerde-şahyrlar barada edilen gürrüňleri, gelnen netijeleri umumylaşdyryp öwrenmek maksady bilen bolsa biz ömri we döredijiligi has giňişleýin öwrenilen Orta asyrlardaky serkerde-şahyrlar barada durup geçeliň.

Abulfath Burhaneddin Ahmet
ibn Şemseddin Muhammet Siwasly
(1345-1398)

Ahmet Burhaneddin Siwasly Orta asyrlaryň edebiýatynyň serkerde, syýahatçy, hökümdar şahyrlaryndan bolmak bilen türkmen dilindäki edebiýatyň ösüşinde-de uly hyzmaty ýerine ýetirdi. Onuň gazallary, rubagylary, tuýuglary çeper türkmen diliniň özboluşly nusgasydyr.

Ömri. Serkerde şahyryň ömür ýoly gyzykly hem gowgalydyr. Ol galamynam, gyljynam ömrüniň dowamynda goldan goýmandyr. Onuň ömür ýoly bilen tanyşanyňda gaýduwsyzlyk, maksada okgunly, işeňňir, ganygyzgyň, edermen we şol bir wagtyň özünde ruhy gőzellikleri inçeden duýup bilýän ruhana kalply şahsyýet göz önünde janlanýar.

Kazy, atabeg bolup öz döwründe belli wezipelerde işländigini, soltan saýlanyp ýurdy dolandyrandygy üçin bolmagy mümkin, edebiýatymyzyň taryhyndaky köp şahyrlara garanyňda Burhaneddin Siwaslynyň özi hem ömri barada maglumat berýän eserler geregiçe bar. Ýöne alymlarymyz Siwaslynyň ömri hakynda söhbet açanlarynda köplenç Aziz ibn Ardaşir Astrabadynyň 1398-nji ýylda pars dilinde ýazylan “Bezm we rezm” (“Meýlis we söweş”) atly işine daýanýarlar.

Şu adamyň ykbalynyň yzarlarmagynyň özi eýýäm Burhaneddin Siwaslynyň ömri we nähili adam bolandygy barada pikir ýöretmäge esas döredýär. Orta asyr taryhçylary tarapyndan ady käte Bagdady diýilibem tutulýan (sebäbi ömrüniň başky bölegi Bagdatda, soltan Ahmet Jelaýyryň gullugynda geçýär) Aziz Astrabadynyň ýaşlygy Astrabatda geçýär. Teýmirleňiň Bagdady basyp almagy bilen baglanyşykly (1393) bir ýyllyk gaçgaklykdan, kynçylyklardan soň 1394-nji ýylyň Oguz aýynyň 24-ne Siwasa gelip Aziz Astrabady Ahmet Burhaneddine sygynýar. Bu ýerde hormatdan peýdalanyň, dört ýyl ýaşaýar hemde soltanyň islegi boýunça “Bezm we rezm” eserini ýazýar.

Soltan Burhaneddin Siwasly ölensoň Müsüre gidýär we şol ýerde serhoş halda jaýdan ýykylyp ölýär.

Astrabadynyň ömrüne bir ak setir bagyşlamagymyzyň bir sebäbi, onuň Burhaneddin Siwaslynyň ömri bilen baglanyşyklydygynda. Onsoňam bu alymyň ýazgylarynyň has ähtibarlydygyny nygtamak isledik.

Burhaneddiniň asly salyr türkmenlerinden. Ata-babalary ilki Horezmde ýaşaýar, soňra syýasy gowgalar zerarly Kiçi Aziýanyň Kastamoni şäherine göçüp gelýärler. “Bezm we rezmde” Burhaneddin Siwaslynyň ýedi arkasyna çenli yzarlanýar. Olaryň hemmesi, şol sanda Burhaneddiniň kakasy Şemseddin Muhammedem Kaýsary şäherinde kazy wezipesini ýerine ýetiripdirler.

Burhaneddiniň doly ady Abulfath Burhaneddin Ahmet bin Şemseddin Muhammetdir. Ol 1345-nji ýylyň ýanwar aýynyň 21-ne Kaýsaryda dogulýar. Burhaneddiniň ejesi hem asylzada türkmen maşgalasyndan, ýagny Rum seljuklarynyň baş weziri Abdylla Çelebi ibn Jeleddin Mahmydyň gyzy. Burhaneddin çagaka dünýäden ölse-de, bu zenanyň asylzada ganynyň hem-de emeldar daýylarynyň Burhaneddin Siwaslynyň ençeme arka dowam edip gelýän dini ýolundan çykyp, dünýewi hakimýete ymtylmagyna täsir eden bolmagy gaty mümkin.

Eýýäm baş ýaşynda Ahmet atasyndan okamagy öwrenýär. On iki ýaşynda öz döwrüniň edebi dilleri bolan arap, pars dillerini özleşdirýär, dil bilimi, pelsepe bilen tanyşýar. 1357-nji ýylda ilki Şamda (Dymaşk), soňra Müsüre gidip okaýar. Stilistika, astronomiýa, matematika, dini hem dünýewi bilimlerini kämilleşdirýär. Soň kakasy bilen Hijaza gidýär. Hijazdan gelýärkä kakasy aradan çykýar. Soň ol Halapda ylmyderňew işlerini alyp barýar. Şulardan çen tutsaň kakasynyň gurply hem düşünjeli, ylyma - bilime sarpa goýýan adamdygyndan peýdalanyň, Burhaneddin Siwasly döwrüniň ajaýyp bilimini alypdyr.

Dogduk mekana dolanansoň on dokuz ýaşynda (1364) Gyýaseddin Muhammediň buýrugy bilen Kaýsara kazy edilip bellenilýär. Emir Gyýaseddin Muhammet alym hem iş başarjaň kazy hökmünde şahyry hormatlapdyr. Şonuň üçin oňa öz gyzyny beripdir.

Çeşmeler näçe giňişleýin maglumat berse-de şol döwrüň hile- pirimlerini doly açyp bilmeýär. Olar diňe “myş-myş” bolmagynda galýar. Burhaneddiniň gaýyn atasynyň we emirleriň ulusynyň öldürilmegi şahyryň kazy saýlanan ýyly bolup geçýär. Munda Siwaslynyň eli bar diýilip hasaplanylýar. Munuň özi töhmetmi ýa-da geljekki soltanyň häkimlige tarap ilkinji ädimimi? Bu soragyň anyk jogaby ýok.

Häkimlik Gyýaseddin Muhammediň ogly Aly bege gelensoň Burhaneddiniň dünýewi häkimiýete tarap ýoly başlanýar. Ol ilki wezir, soň baş emir edilip belleniýär. Şu ýerde Burhaneddin üçin amatly pursat döreýär. Aly beg meýlishalar bolupdyr we döwletiň jylawyny Burhaneddiniň eline beripdir. Siwasly häkimýet ugrundaky ençeme köşk pirimlerinden soň esasy garşydaşy bolan Gylyç Arslany at üstündäki ýekme-ýek söweşde öldürýär. Soňra Gylyç Arslanyň kakasynyň dogany Keýhysrowam, wezirler Gazanfer bin Muhammet bilen Feridunam şeýle ykbala duçar bolýar.

Ähli garşylyklara we kynçylyklara garamazdan 1380-nji ýylda Aly beg ölensoň Burhaneddin atabeg hökmünde döwleti dolandyryýar, basym özüni soltan diýip yglan edýär, adyna zikge kakdyryýar.

Alym A.Mülkamanow Burhaneddin Siwaslynyň serkerde-soltan hökmünde öz ýurdunyň çäklerini giňeltmek, serhedini gorap saklamak üçin alyp baran göreşlerini, hatda ýesir düşmeklige çenli çeken kynçylyklaryny şahyryň diwanyna ýazan sözbaşysynda (Aş. “Ylym” 1980) jikme-jik derňäpdir. Bu ýerde bolsa Burhaneddiniň esasy duşmanlarynyň Baýezid I, Teýmirlen, Tohtamış dagy bolandygyny nygtamak ýeterlikdir. Bu guýçli duşmanlaryň önünde Burhaneddin Siwasly ejizlemändir:

Iki älemde Haka sygynmyşuz,
Tohtamış nä ola, ýa ahsah Temur.

Akgoýunly türkmenleriniň häkimi Gara Osman duýdansyz Burhaneddin Siwaslynyň üstüni basýar. Şeýle niýetiniň ýokdugyna garamazdan emir Nejibiň gepine gidip Burhaneddini öldürdýär. Bu pajygaly wakanyň bolan ýyly hökmünde alymlar 1391-nji ýyldan 1399-njy ýyla çenli aralygyň dürli senelerini görkezýärler. Bularyň hakykata has ýakyny 1398-nji ýylyň Gorkut aýynyň 27-sidir.

Burhaneddiniň Zeýnelabeddin atly ogly galýar. Bir gyzyňy Dilkadyr ogly Nasreddin bege durmuşa çykarýar. Burhaneddiniň kiçijik ogluny kakasy öldürilensoň Nasreddin begiň ýanyna iberýärler. Şahyryň nesliniň soňky ykbaly barada maglumat az.

Burhaneddin Siwaslynyň döredijiliginiň öwrenilişi. Şahyryň ömri, döredijiligi barada Ý. E. Bertels, L. Klimowicz, P. Skosyrýew, M. Kösäýew. A. Mülkamanow, S. Garryýew, H. Görogly, M. K. Hamraýew, R. Mukymow, M. Şaripow, A. Zyryn, B. A. Garryýew, L. Arutýunow, W. Taneýew, M. K. Hydyrow, T. Nepesow, N. Aşyrow, A. Meredow, A. Gullaýew, S. Durdyýew, G. Gurbanow ýaly belli alymlar ylmy işler, makalalar ýazdylar. Bellemeli ýeri şol döwürde, türkmeniň örüsi dar çäklerde göz önüne getirilip ýörülen döwürde bu alymlaryň hemmesi Türkmenistandan gaýry mekanda ýaşap geçenligine seretmezden, Burhaneddin Siwaslynyň şygryýetiniň, döredijiliginiň türkmen edebiýaty bilen baglylykda öwrenmelidigini nygtadylar.

Britan muzeýinde Burhaneddin Siwaslynyň şygry diwanyňyň ýeke-täk golýazmasy saklanylýar. Esasan XIX asyryň aýaklarynda şahyryň şygryrlaryna üns güýçlenýär. Şahyryň golýazmasy şol asyryň ahylarynda iňlis ilçihanasyňyň mürzeleriniň biri tarapyndan Anadolydan Angliýa äkidilýär. Hut şu ýagdaýyň özi onuň eserlerine ünsüň güýçlenmegine sebäp bolýar. Dersagetde 1922-nji ýylda “Diwany-kazy Burhaneddin” ady bilen Siwaslynyň goşgularynyň kitaby neşir edilýär. 1934-nji ýylda bolsa Türk Dil Kurumy Magaryf Wekilligine ýüzlenip Britan muzeýindäki golýazmanyň fotosuratyny alýar we şonuň esasynda diwan 1943-nji ýylda Stambulda neşir edilýär.

Rus alymy P. M. Mehianskiniň 1895-nji ýylda “Восточные заметки” atly žurnalda neşir etdiren “Ahmet Burhaneddin Siwaslynyň diwanyndan bölekler” atly ylmy makalasy şahyryň döredijiligini öwrenmegiň başy boldy. Makalanyň soňunda 20 bent rubagy, 12 bent tuýug ýerleşdirilipdir. Olaryň rusça sözme-söz terjimesi hem bar.

Mundan basga-da iňlis alymy E. Gibbiň “Ottoman şygryýetiniň taryhy” atly işiniň I tomunda Siwasly hakyndaky makalany, iňlis dilindäki şygryrlaryny, akademik A.

Krymskiniň “Türkiýäniň taryhy we onuň edebiýaty” atly işinden “Burhaneddiniň Siwasly (takmynan 1344-1397) kady, hökümirowan emir we lirik şahyr” diýen bölümni. Ý. E. Bertelsiň “Türkmen halkynyň edebi geçmişi” atly makalasyny, 1922-nji ýyldaky diwana Şahabeddiniň ýazan sözbaşysyny şahyryň öwrenilişine degişli görnükli isleriň hataryna goşmak bolar.

Burhaneddin Siwasly lirik şahyr. Ol gazal, rubagy, tuýug görnüşinde eserler döredipdir. Şahyr gazala has köp üns beripdir. Onuň 1500 töweregi gazaly bar. Diwandaky 35 mün şygyr setiriniň 34 mün 450-si gazallara degişli.

Gazallar. Burhaneddin Siwasly gazaly ösdürmekde uly hyzmaty ýerine ýetirýär. Onuň gazallary çeperligi, joşgunlylygy, okgunlylygy bilen tapawutlanýar. Tema taýdan Siwasly gazalyň däbini bozman yşk - söýgi hakynda köp durupdyr. Şu ýerde aýratyn bir nygtamaly zat, Burhaneddin Siwaslynyň gazallarynda, aýdalyň, Nesiminiňki, Ýunus Emräniňki ýaly ylahy yşkyň däl-de dünýewi yşkyň wasp edilenligidir. Hakykatda, käbir goşgularynda bulary saýhallamak kynam bolsa Siwaslynyň goşgularynda döreýän şahyran şahsyýet munuň şeýledigini subut edýär. Umuman ylahy däl-de, dünýewi söýginiň wagz edilmegi serkerde-şahyrlaryň döredijiligine mahsus häsiýetdir.

Burhaneddin Siwasly setir soňundaky söz gaýtalamalaryny, redifi gaty köp şygyryň gymmatyny gaçyрман, tersine oňyn täsir edýärler. Gaýtalanýan sözün öňündäki kapiýalar beýleki kapiýalar bilen içgin baglanyşýar:

Hanjaru, eý, jany-jahan hanjaru,
Jan gözüň hanjarlaryndan hanjaru,

Könlümün huzuny ýitirmişem,
Zülfünün tuzahlaryndan hanjaru.

Janymy isteýibin bulymazam,
Soraram totohларыndan hanjaru.

Baňa diýirler ki: karar itseň nola,
Aýdaram şol inje biden hanjaru.

Jan sen iseň, bu tenüme, gel, şah-a!

Ýagşa bu temümeze jan hanjaru.

Burhaneddiniň gazallarynyň jeminden gözel gyzyň keşbi kemala gelyär. Ol gyz gündogar edebiýatynyň çeperçilik bezeginiň ählisine beslenipdir. Şahyr oňa “şah-a”, “nigär-a”, “begin”, “senem-a” ýaly sözler bilen ýüzlenýär. Gyzyň gözel gözi gyrgynyň asmandan inip bedene tutuşyna meňzedilýär. Onuň “ýüzündäki hal duzaga sepilen däne”, “dodagyndaky şeker gandan ýasalan”, “atyr ysly saçy sebäpli bazarda müşk geçenok”, “sözi sebäpli hem şeker geçenok”.

Görşümüz ýaly, gyz gőzelligi nusgawyçylyk dăplerine daýanylyp şekillendirilýär. Onda, real keşp hakynda gürüňem edip oturmalý dăl, romantiki gőzelligem gőrmek kyn. Nusgawuçylyk dăplerine gőră şahyrlar öz öwýän ýa-da dőwýän mysallaryny has ulaldyp ýa-da has kiçeldip gőrkezýär. Umuman, nusgawyçylyk hem çeperçiligi, hem many-mazmuny taýdan öňden bar bolan dăplere kőp daýanýar. Ençeme wagtdan bări, işlenip gelinýän galyp umumylygyndan, many birliginden peýdalanylyp we şol bir wagtyň özünde öz sözüni aýdyp, öz ýüzüni gőrkezip ýetişmek şahyrdan ussatlygy talap edýär. Burhaneddin Siwasly şeýle talabyň hötdesinden gelmegi başarypdyr. Munuň dogrudygyna şahyryň teýnisleri, rubagylary, tuýuglary barada duranymyzda has anyk gőz ýetireris.

Siwaslynyň gazallary teýnislere baýlygy bilen tapawutlanýar. Olary şahyr juda ussatlyk bilen ulanylypdyr. Şonuň üçin olary okan wagty okyjy munuň diňe bir galyba kowalaşmak dăldigine, teýnisleriň şygryň many-mazmunyndan çogup çykýandygyna gőz ýetirýär:

Irmez ele bu dünýede ger dilär iseň ýar,
Kend-özüni bu ders le, eý dil, är iseň ýar!

***

Ger gamanyň war ise gamzalary ýarasyna,
Sen dahy benjileýin wir köňüli ýara, şyna.

***

Haýwa eňegiňe ýañagyňa alma (miwe) diýrem,
Anlary gőzeli kim, ire ki men – Alma! (işlik) diýrem.

Şeftalysyna el uzatdym – Eý, alma! (işlik) – diýer,
Janyma ger nazar eýlese, uz – Al, me! – diýrem.

Şu ýerde Burhaneddin Siwaslynyň serkerde şahyrdygyny nygtaýan bir möhüm aýratynlygy belläp geçmeli. Ähli şygryýetde tema taýdan esasy orny söýgi tutsa, mertlik, gahrymançylyk şygrylary olaryň yzýanynda durýar. Bu ýagdaý irde-giçde esasy temasy söýgi bolan gazallar babatda-da, rubagylar babatda-da şeýle. Mukdar taýdan söýgi temasynan az bolsa-da, mertlik hakyndaky şygrylar juda kämildir, janlydyr we täsirlidir. Munuň şeýle bolmagynyň baş sebäbem Burhaneddiniň gowgaly zamanada ýaşap, serkerde-soltan bolanlygyndadyr. Är kişini wasp edýän we ýurt basybalyjylaryna garşy tokunýan aşakdaky iki rubagy many taýdan Magtymgulynyň, Seýdiniň gahrymançylyk şygryýeti bilen galtaşyp gidýär.

Erenler öz ýolunda är tek gerek,
Meýdanda erkek kişi ner tek gerek.

Ezelde hak ne ýazmyş ise bolu,
Göz näni ki görijek ise görür,
Iki älemde haka sygynmysuz,
Tohtamys nä ola ýa ahsah Temur.

Tohtamys hanyň, Teýmirleňiň basybalyjylykly ýörişlerine garşy ýazylan soňky rubagyny okanymyzda Magtymgulynyň “Sen Fetdah”, Seýdiniň “Görülsin imdi” ýaly şygrylary ýada düşýär. Magtymguly Pyragy “Bir är tapsam, gulluk kylsam” diýip arzuw edende Siwaslynyň:

Erenler duşmanlary awlaşyrlar,
Gamzalary bir-birini kowlaşyrlar,
Men gulyýam dünýäde ol nerleriň,
Ki bu dem meýdanymda kükreşirler.

– diýen pikirini ösdürýär.

Bu köňlüm deňizi taşa gerek,
Duşman ura başyny taşa gerek.

– diýip başlanýan gazal setirlerini okap Siwaslynyň döredijiliginde mertlik, gahrymançylyk temasynyň uly orun tutýandygyny nygtamak bolar.

Rubagylar. Burhaneddin Siwaslynyň rubagylary söýgi temasyna bagyşlanan. Olar sada, okgunly halk şygryýetini ýada salýar. Ýöne olaryň dili halky şygryýetden agyr. Rubagylar hakda söhbet açylanda olaryň galyby barada durup geçmek

gerek. Rubagylarda, umuman şahyryň tutuş şygryýetinde redifler köp ulanylypdyr. Onuň san taýdan köp bolmadyk rubagylarynyň dördüsünde “olamy”, ikisinde “görürem”, ikisinde “gerekdir”, ikisinde “efendi” redifi ulanylýar. Aşakdaky bentler bolsa Magtymgulynyň “Gitseň, bar aman”, Mollanepesiň “Diýdi”-Aýt arzyň, myhman”, “Istäp ki gözel ýary” atly şygryrlaryny ýada salýar:

Diýdim ki: – Lebün? Diýdi: – Ne şirin söýlär?

Diýdim ki: – Biliň! Diýdi: – Ne nazin söýlär?

Diýdim ki: – Janum jümle fidadur saçuňa!

Diýdim ki: – Bu misgin nälä waryň söýlär!

Tuýuglar. Şahyryň 117 bentden ybarat ajaýyp tuýuglar saklanypdyr. Ussatlygy talap edýän, türkmen halkynyň gadymy şygyr görnüşleriniň biri bolan tuýugda Burhaneddin öz ussatlygyny görkezipdir. Burhaneddin tuýuglarynda kapiýa hökmünde omonimleri seýrek ulanypdyr. Gaýta onuň rubagylarynda kapiýa däl omonimler kän. Şahyr tuýuglarda ussatlyk bilen janly keşpler şekilinde kämil eserler döredipdir.

Gülseňe diňlenedir bülbul, bil, bil,

Ir tä gije idijek gulgul-gulgul.

Ýahşy geldi köňlüne surahynuň,

Anyň çün başlady kulkul-kulkul.

Gazallardaky, rubagylardaky şahymançylyk äheňi tuýuglarda dowam edýär. Siwasly dostluk hakynda parsatly pikirleri aýdýar. Tuýuglarda merdiň we namardyň keşpleri oňat işlenipdir.

Soltan hem serkerde şahyr Burhaneddin Siwaslynyň edebi döredijiligi türkmen edebiýatynyň taryhynda erkinligi söýýän, gözelligi duýýan şahsyýetiň dünýägaraýşy hökmünde berk orun aldy. Onuň döredijiligi soňky asyrlardaky türkmen edebiýatynyň ösmegine uly täsir edýär.

Jahanşa Garagoýunly - Hakyky

(- - 1467)

Orta asyrlaryň serkerde hem soltan şahyrlarynyň biri bolan Jahanşa Garagoýunly - Hakykynyň ömri we döredijiligi häli-häzire çenli doly öwrenilenok. Ýöne onuň gyzykly ömrüniň, özboluşly edebi mirasynyň bize çenli gelip ýeten

bölegi edebiýatyň taryhynda mynasyp orny eýelemegi üçin ýeterlikdir. Şahyryň döredijiligi özüniň durmuşda, taryhda yz galdyran belli döwleti, Garagoýunlylar döwletini gurmaga, dolandyrmaga gatnaşan serkerde-soltanlygy bilenem gyzyklydyr.

Zamana. Serkerde-şahyr Jahanşa Hakyky Garagoýunly türkmenleriniň guran döwletiniň Gara Muhammetden, Gara Ýusupdan, Isgenderden soňky, 1437-nji ýylda häkimýet başyna geçen dördünji häkimidir. 1378-1469-njy ýyllar aralygynda dowam eden, Garagoýunly türkmenleriniň häzirki Häzirebegjanyň, Ermenistanyň we beýleki welaýatlaryň çäklerinde guran döwleti kuwwatly bolup, taryhda yz galdyrypdyr.

Görşümüz ýaly, Jahanşa Garagoýunly Hakykynyň ýaşan döwri gowgaly bolupdyr. Olaryň guran döwleti belli bir milletiň däl-de birnäçe milletleriň mekany bolupdyr. Munuň özi agzalalygyň, häkimlik ugrundaky göreşiň ýygy-ýygýdan gaýtalanyp durmagyna getirýär. Jahanşa Garagoýunly Hakykynyň serkerde-soltan-şahyr bolmagyna şeýle ýagdaýlar şert döredýär.

Ömri. Şahyryň döredijiligi babatda bolşy ýaly, omri, maşgala durmuşy hakynda - da maglumat az. Bar bolan maglumatlar esasan onuň häkimlik edip, ýurdy dolandyran döwürleri bilen baglanyşykly. Gelip çykyşy, çagalygy, ýaşlygy, bilim alyşy barada maglumatlar ýok diýerlik.

Jahanşa 1437-nji ýylda häkimýeti ele alyp, baý-beglere, täjirlere daýanan bolsa-da ýurtda häkimligi, kada-kanuny kän berkidip bilmeýär. Muňa onuň şahyr kalbynyň päsgel beren bolmagam mümkin. Jahanşa aýratynam gaýry döwletler bilen ylalaşykly, oňuşykly syýasaty ýoredip bilmändir. Şol döwrüň ýagdaýy bilen ölçeseň şeýle syýasaty ýoretmek aňsat bolan däl. Jahanşa Garagoýunly Hakyky häkimlik eden ýyllarynyň belli bir döwründe Horasany boýun egdirmäge çalyşýar.

Abulkasym Babyr aradan çykansoň (1457) çaknyşyk meýdanyna öwrülen Horasan ugrundaky göreşe timurid Abu Sagyt bilen Jahanşa-da gatnaşýar. Emma bu çaknyşyk Jahanşa üçin şowsuz tamamlanýar.

Halkyň kyn ýagdaýy, häkimýet ugrundaky göreşler Garagoýunlylar döwletini içinden gowşadyp ugrapdyr. Bu Akgoýunlylar döwletiniň kuwwatlanyp ugran döwrüne gabat gelýär. Uzyn Hasan Garagoýunlylara garşy irginsiz göreşe

başlaýar. Garşylyk 1467-nji ýyldaky söweşde Uzyn Hasanyň Jahanşanyň goşunlaryny ýeňmegi bilen tamamlanýar. Netijede merkezi öňki Garagoýunlylaryň paýtagty Töwriz bolan täze, Akgoýunlylar döwleti emele gelyär. Jahanşa Garagoýunly-Hakyky şol ýylyň Sanjar aýynyň 12-sine aradan çykýar.

Öwrenilişi. Britan muzeýinde Jahanşa Garagoýunly Hakykynyň diwanynyň golýazmasy (№ 9493) saklanylýar. Şol golýazmada şahyr özüne türkmen diýipdir. Bu barada alym, W. Minorskiý habar berýär. Mundan başga W. Minorskiý şahyryň dini adam bolandygyny nygtapdyr. Jahanşanyň dini garaýyşlarynyň nähili bolandygyny onuň dindarlara bolan gatnaşygyndan bilip bolar. Ol Erdebilli Jüneýidi şaýy mezhebini wagyz etmekte aýyplap ýurtdan kowýar. Diýmek, Jahanşa sünni mezhebine berk eýeripdir.

Jahanşanyň döredijiligini ünsli öwrenen W. Minorskiý “Taýms” gazetinde (17. 11. 1924) bir makala okaýar. Onda Jahanşanyň 85 sahypadan ybarat diwanynyň bolup, onda 105 gazal, 1 müstezat ýerleşdirilendigi, gazallaryň 87-siniň türkmen dilindedigini bellenýär. Diwanlaryň biri bolsa Ermenistanyň Matenadaran gadymy golýazmalar institutynyň golýazmalar fondunda saklanýar. Ol “Diwany-Hakyky” diýlip atlandyrylýar. Diwanda pars hem türkmen dilindäki şygrylar yzygiderli ýerleşdirilip, olar 56 gazaldan, 16 dörtlemeden ybarat. Diwan doly däl.

Türkmen alymlarynyň içinde Jahanşa Hakykynyň ömrüni, döredijiligini öwrenmekdäki uly hyzmat alym, filologiýa ylmlarynyň kandidaty Ö. Ylýasowa degişli.

Döredijiligi. Serkerde şahyr Burhaneddin Siwaslynyňky ýaly, Jahanşa Garagoýunly Hakykynyňam döredijiliginiň agramly bölegini gazallar tutýar. Olaryň esasy temasy yşk-söýgi. Serkerde şahyryň döredijiligi many taýyndanam biri-birine ýakyn. Ýöne Burhaneddin Siwaslynyň şygrylarynyň çeperçiliginiň, aýratynam tejnisler, tuýuglar, meňzetmeler babatda has kämildigini nygtamak gerek.

Jahanşanyň ýaşan döwründe edebi-çeper pikirlenmäniň ösen ýerleriniň biri Orta Aziýa bolupdyr. Abdyrahman Jamynyň, Alyşir Nowaýynyň, Lutfynyň köptaraplaýyn döredijiligi edebiýatyň ösüşine täsir edýär. Jahanşa Hakyky öz döwrüniň öndebaryjy adamlary bilen gatnaşyk saklapdyr.

Jahanşa Hakyky 29 sany şygryny Abdurahman Jama iberýär. Emma Jamynyň nähili jogap berendigi mälim däl. Nowaýy özüniň “Mejalisun-nefaýs” atly eserinde Jahanşa Hakyky hakynda durup geçipdir. Onuň parsça şygrylarynyň türkmençe şygrylaryna garanda has meşhurdygyny nygtapdyr. Lutfynyň, Nowaýynyň, Hakykynyň “apy-tap” (gün) redifli gazallarynyň bolmagy olaryň özara täsirlenendigidinden habar berýär.

Edil Burhaneddin Siwaslynyň döredijiliginde nygtaýşymyz ýaly, Jahanşa Hakykynyň söýgi temaly şygryýetiniň merkezinde real däl, hatda romantiki hem däl, dogrusyny aýtsak, mifiki owadan, gözel gyzyň keşbi janlanýar. Onuň “gara zülpiňiň ýalpyldysy güneş bolup şöhle salýar”, “onuň ýüzüniň perdesini aýyrsaň gije gündize öwrülýär”, gyzyň “ýüzi-jennet”, “dodagy-jan beriji suw”, “zülpi-daryň kemendi”, “gabagyndan çykan tozan-göze sürme”... Şeýle owadan menzermeleri indi okyjylaryň köpüsi ýatdan bilýän bolsa gerek. . Olar şeýle bir köp şahyrda gaýtalanýar welin, şeýle gymmatly tapyndyny ilkinji bolup şygryýet ummanyna kimiň getirendigini bilmege hyllalla. Ine, Ataýy bilen birlikde Hakyky hem gyzy şa özüni geda hasaplap, başyny gyzyň aýagyňyň astyna taşlaýar:

Aýagyna ýüzümi saldym, ez sere yhlas,

Men gedaý-a seni patyşa-ýu şa diýdim. .

Munuň özi bir tarapdan, elbetde, zenan mertebesini belende göterýär. Gündogarda zenana gurjak, keýp beriji jäjek höküminde garalýandygy (W. G. Belinskiý) baradaky pikir göräýmäge dogry ýaly. Hakykatda, şeýle bezegleriň aňyrsynda şahyryň söýýän ýüregi ýatyr. Şeýle bolmadyk ýagdaýynda “jepasy çekilmedik söýginiň gadysyz boljakdygyny” aýdyp, Jahanşa Hakyky zarlamazdy:

Ýaryň gamynda bilmedi ser bisapa, sapa,

Ýaryň wepasyn ne bilur, cekmeýen jepa.

Her kim ki ýar ähde wepa kылmaz, er hekim,

Edrek ile ölükdir ähde biwepa.

Gurjagyň gadryny bilmek üçin munça jepa çekilmeýär, gurjaga wepaly bolmagam zerurlyk däl. Diýmek bu ýerde,

nusgawyçylyk dăpleriniň bezeginiň aňyrsynda janly, belent mertebeli gyz bar.

Burhaneddin Siwaslydan tapawutlylykda Hakykynyň döredijiliginde dini-sopuçylyk äheňler bar. Ol gaýry sopular ýaly hudaýy söýýär, onuň üçin gussa çekýär, ony sypatlandyrmaga çalyşýar. Hudaýsyz çöp başy gymyldamaýar. Onuň gudratyna uýmadyk şeýtandyr:

Eý, ki husnuňdyr kemal, gudraty- rahmanyňyz,
Gudraty-rahmana haýran olmaýan şeýtanydyr.

Ýöne muňa garamazdan Jahanşa Hakyka sopuçylygy ýöňkemek bolmaz. Sebäbi, birinjiden, beýle ýagdaý onuň döredijiliginde ulgamlayyn hem ylmy däl. Ikinjiden, şeýle goşgulary ýöne bir dini goşgular diýibem aňlatmak bolar. Hakykynyň döredijiliginde sopuçylyga ýakyn dini pikirleriň ýüze çykmagyny bolsa:

a) Orta asyrlarda sopuçylyk edebiýatynyň ýörgünlidigi bilen (şol asyryň başynda jezalandyrylan Nesimini ýatlalyň),

b) Jahanşa Hakykynyň döwrüniň görnükli dindarlary bilen ýakyn gatnaşykda bolandygy bilen (1447- nji ýylda Hakyky öz ogluny meşhur mistik Nygmatulla Weliniň gyzyna öýerýär) düşündirmek bolar.

Şygrylaryň dili agyr. Türkmen dilindäki şygrylarynda arap, pars sözleri köp ulanylypdyr. Ýöne bu ýerde diliň ösýän hadysadygyny göz önünde tutmak gerek. Öz döwürdeşleri üçin Jahanşa Hakykynyň dili kän bir agyr däl.

Hüseýin Baýgara
(1438 – 05.04.1506)

Öwrenilişi. Adatça ýazyjy-şahyrlaryň ömürleriniň öwrenilişi wagt taýdan aňyrdan bäriligine gaýdýan tertipde berilýär. Emma türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda diňe garaşsyzlyk döwründe has köp üns berlip, öwrenilip başlanylan, önler bolsa düýpli öwrenilmedik käbir ýazyjy-şahyrlar babatynda şeýle etmek mümkin däl. Sebäbi köp şahyrlaryň ömürleri we döredijiligi bilen diňe Garaşsyzlyk döwründe gyzyklanylyp başlandy. Şeýle ýagdaýda biziň alymlarymyz beýleki halklaryň edebiýaty öwreniş ylmyna daýanmaly bolýarlar.

Hüseýin Baýgaranyň diwany Garaşsyzlyk döwründe türkmen dilinde ilkinji gezek neşir edildi.¹ Degişlilikde, türkmen edebiyaty öwreniş ylmynyň taryhynda-da dil-edebiyat ylymlarynyň doktory Annagurban Aşyrowyň şu diwan üçin ýazan syny Hüseýin Baýgaranyň ömri we döredijiligi babatynda bitirlen ilkinji ylmy işdir. A.Aşyrow Hüseýin Baýgaranyň ömri hakynda giňişleýin hem jikme-jik maglumat beripdir. Onuň döredijiligini düýpli derňäpdir.

Hüseýin Baýgaranyň döredijiligi hakynda beýleki halklaryň edebiyatçylarynyň bize mälim bolan işleri babatynda hem köp zat aýtmak mümkin däl. Bu ýerde ilki bilen Hüseýin Baýgaranyň öz dosty, belli akyldar şahyr Alyşir Nowaýynyň “Mejalys-en nefaýys” eserindäki maglumatlary agzap geçmek gerek. XX asyrdaky edebiyaty öwreniş ylmy barada gysgaça aýdylanda bolsa, ilki bilen özbek alymlary Hamid Arasliniň “Хусайн Бойкаро рисоласи хакида” (Ўзбек тили ве адабиёти, 1966, №3, 6 сак.) atly makalasynyň, 1926-njy ýylda Bakuwda “Hüseýin Baýgara diwany” ady bilen çapdan çykan diwanyň, Daşkentde neşir edilen diwanyň (1968) atlaryny tutup geçmek gerek.

Döwrüniň görnükli serkerdesi, soltany hem döwlet ýolbaşçysy bolany üçin Hüseýin Baýgaranyň ömür ýoly hakynda ýeterlik maglumatlary döwürdeşleri hem-de ondan soňky belli adamlar ýeterlik maglumat galdyrypdyrlar.

Ömri. Hüseýin Baýgara 1438-nji ýylda Hyrat şäherinde, Mürze Baýgaranyň ogly Gyýaseddin Mansur bilen Pöwrize begimiň maşgalasynda dünýä inipdir. Ýedi ýaşynda kakasy aradan çykan Hüseýin Baýgarany on dört ýaşynaa çenli ejesi terbiýeleýär, soňra bolsa Abylkasym Babyryň köşgünde gulluga durýar.

1454-nji ýylda Hüseýin golaý garyndaşlygyny göz önünde tutup, soltan Abuseýidiň ýanyna, Samarkanda barýar. Abuseýit ony ilkibada oňat garşylasa-da, soňra soltana garşy turan gozgalaňda oňa münkürlük edip zyndana taşlaýar. Pöwrize begim Samarkanda gelip, ogluny halas edýär. Garyndaşyndan göwni galan Hüseýin Baýgara Samarkantdan Mara gelýär we Abuseýidiň duşmany Soltan Sanjaryň gullugyna durýar.

Hüseýin Baýgaranyň ukyplaryna göwni ýeten Soltan Sanjar gyzy Bikäni oňa durmuşa çykarypdyr. Ilkibaşdaky ýakyn gatnaşyklar ýuwaş-ýuwaşdan häkimlik ugrundaky göreşe ýazyp gidýär. Soltan Sanjar

---

¹ Soltan Hüseýin Baýgara. Diwan. Aşgabat „Miras“ 2005.

1457-nji ýylda Maşada gidende, Hüseyin tagty eýeleýär. Emma Soltan Sanjara hormat goýýan adamlar Hüseyin Baýgarany öldürmek isläpdirlir. Hüseyin Baýgara gizlin dildüwüşükden gorkup, on-yigrimi sany atly bilen çöle çykypdyr. Soňra Soltan Sanjar bilen gatnaşyklary ýolagoýmaga çalyssa-da, onuň yhlaslary başa barmandyr.

Hüseyin Baýgara başga ýol bilen gitmekligi ýüregine düwýär. Ol Astrabatdaky özara oňuşslyklardan peýdalanyňp tagta çykýar we bu ýerde öz adyna zikge kakdyrýar. 1469-njy ýylda bolsa Soltan Abuseýidiň öldürilmegi bilen Hüseyin Baýgara Hyrady eýeleýär. Ol tagta geçip, çagalyk dosty Alyşir Nowaýyny ýanyna çagyrypdyr. Soltan Söýüniň şundan soňky ykbaly Hyrat bilen, soltanlyk bilen berk baglanyşyklydyr. Türkmen halkynyň arasynda giňden ýaýran Myraly bilen Soltansöýün hakyndaky, olaryň gyzykly, çylşyrymly, aladalaran we gowgalaran doly, şol bir wagtyň özünde-de edebiýata, sungata goýulan sarpalar bilen baglanyşykly timsallar, rowaýatlar şu iki şahsyýetden gözbaş alyp gaýdýar.

1506-njy ýylda Hüseyin Baýgara Şeýbany hana garşy söweşe ugranda, Hyratdan uzaklaşmanka kesellaeýär we aradan çykýar. Ony Hyratda jaýlaýarlar.

Döredijiligi. Hüseyin Baýgaranyň döredijiligi beýleki serkerde-şahyrlaryň döredijiligine örän çalymdaş. Baş tema söýgi, ikinji orunda bolsa harby-gahrymançylyk temasy durýar. Döredijilik metody däplere daýanyan, gündogar edebiýatyna şol döwürde mahsus bolan çeperçilik serişdelerini, meňzetmeleri, metaforalary... ulanyan klassisizm. Döwriň edebiýatynda şeýle ýagdaýlaryň köpdügi zerarly, umuman gündogar edebiýatyna, hususan-da serkerde-şahyrlaryň döredijiligine mahsus bolan birmeňzeşräk görnüşde oýlanyan, söýgülisini çeperçilik serişdeleriniň ähli tärleri bilen wasp edýän aşyk ýigidiň keşbi orta çykýar. Aşakdaky setirlerde-de şol ýigit nobatdaky gezek şalaryň şasy bolan öz söýgülisiniň önünde gedaýa, özi bilbile gyz güle öwrülýär:

Men-ä geda, nädip ol şa hamdyna eýleý eda,

Ki şalar şasy geldi, gedalaryga geda.

Öwrülip gül başyna bilbil wysal olgaý oňa,

Gül onuň başyna öwrülse ne hal olgaý oňa.

Bilbili kim görse gülden bu sypaty diljuýluk,

Bire müň kylmasa öz mährin muhal olgaý oňa.

Her näme-de bolsa, okyjy, edebiýatçy şahyryň döredijiliginden özboluşlylygy gözleýär. Hüseyin Baýgara yslam dininiň gowy aýaga

galan, halkyň, jemgyýetiň aňynda ornaşan döwründe ýaşaýar. Muňa garamazdan, onuň döredijiliginde hristian dini bilen baglanyşykly setirler hem bar. Bu ýagdaýyň özi şahyryň dini sowadynyň uludygyny, dürli dinlere düşünmek bilen garaýandygyny aňladyp biler. Mysal üçin, yşk-söýgi bilen baglanyşykly goşgularda Isa pygamberiň ady ýgy-ýygydan gabat gelýär. Onuň pygamberlik edip ölüleri direltmegi, näsaglara dem berip sagaltmagy gyzyň öz gозzelligi bilen adamlarda döredýän duýgulary bilen deňeşdirilýär:

Sensizin dem urmagym emkan imes, bilbil ki ol,
Galsa gülden aýry, wah, ne kylu-kal olgaý oňa.
Ger Mesiha ömründe direltdi bir niçe öli,
Dilberim ýüz müň ölini direldir güftar era.

***

Eý, dodagyň şerbeti şermendesini aby-haýat,
Nutkyň alyda erer, Isaga dem urmak uýat.

Lebleriň çün kim Mesiha dek ölükdir direltdiler,
Infigalydan gyzardy laglu-suw boldy nebat.

Aslynda Soltansöýün Baýgaranyň ýaşan döwründe Hyratda dini gapma-garşylyklar dowam edipdir, aýratynam, şaýy-sünni çekeleşigi ýygyu-ýygydan uly davalara getiripdir. Şonuň üçin bir gezek soltanyň meşhur döwürdeşi, pars-täjik edebiýatynyň klassigi, Nowaýynyň dosty Abdurahman Jamydan (07.11.1414 – 09.11.1492) “Sen bularyň haýsynyň tarapynda” diýip soranlarynda ol “Hudaýa şükür, men şaýynyň şegem däl, sünniniň item däl” diýip, janyýangynlylyk bilen jogap beripdir.

Şeýle-de, käbir goşgularda sýužet ulgamy, durmuşda şahyryň özi bilen bolup geçen haýsydyr bir wakanyň gönümel aýdylmadyk beýany bar. Aşakdaky goşgyny okap çykyp, ondaky wakalara aň salmaga synanyşalyň:

Telbiräp ýiten köňüli istedim her ýan baryp,
Kuh-u derýa-ýu, beýebanlary bir-bir agtaryp.

Tapdym, erse oturypdyr ýüz gamu-enduh ile,
Ýar zülpünden beterräk, ruzygärin dünđerip.

Wah, ki sorgaç halyny, ýummaý, döküp dide sereşk,
Ýedi gerdundan pygany-otly ahyn ötürip.

Wamyku – Perhadu – Mejnun mähnetime dözmeýin
Köýdüler ahym odundan her biri bir ýan baryp.

Men dagy dözmeý onuň, istäp, Watan diýp köýmegin,
Ýüz tümen tekliپ ile, getirdim ony ýalbaryp.

Getirip çäk eýleban, göwsümi saldym ornuna,
Pyrkatu – köýmek odundan, barysyndan gutaryp.

Eý, Hüseyini, ol gelip tutgaç wysaly jurgasyn,
Dyndyryp köňlümi, men hem içdim ony sykaryp.

Gahryman, has dogrusy, şahyryň özi bir gyzy – ýary gözleýär. Ony ýat ýurtlardan dert çekip oturan perişan halda tapýar. Ýaryň dert çekmeginiň anyk sebäbi bar: ol Watanyň küýseýär. Ol ýar ykbalyň emri bilen ýat ýurtlarda gynak bolmaly bolan zenanmy, ýa bir başga sebäbe görä bu ýerlere nalaç düşmeli bolupmy, bu zatlar bize mähim däl. Ýöne şahyr ol ýaramy ýa-da onuň eýelerini, ýüz tümen tekliپ edip, kynçylykdan, Watan derdini çekmekden boşadypdyr. Soňra bolsa şonuň yşky bilen ýaşaýar. Biziň pikirimizçe, bu ýerde – şahyryň goşgusynda hakykatda bolup geçen anyk bir waka ýatyr.

Soltan hem serkerde şahyrlaryň ählisinde dfiýen ýaly bir mesele geň galdyýar. Olaryň barysy hökümdar, dürli milletiň zenanlaryndan ybarat bolan haremhanalary bar, aýdany-diýeni bitip dur. Indiwid bolan erkek adamyň gözi bilen seretsek, ýagdaýlaryň şeýle halda olarda zenan maşgala bolan mätäçlik, onuň yşkyna bolan bolan belent höwes, ony özüň bilen deň tutup öýkeleşmek, nüz-kereşmede deň derejede durmak... ýaly ýagdaýlar bolmajak ýaly. Emma serkerde-shahyrlaryň döredijiligine ser salanymyzda munuň bütinleý tersine bolan bir şahsyýeti görýäris. Kähalat şahyryň öz şahsyýeti bilen şahyranah şahsyýet, onuň döredijilik äleminde çykan gahryman başga-başga adamlar diýen pikir öňe sürülýär. Emma munuň özi hemişe şeýle bolýar diýen pikiri dolulygyna goldamak mümkin däl. Şahyr öz sygyrlarynda ilki bilen öz ýüregini açmasa, ynandyryjy eserler döremeýär. Şonuň üçin Orta asyrlar klassisizminiň ähli umumylyklaryny hasaba alýanymyzda-da, şahyrlaryň döredijiliginde olaryň ýüreginiň belli bir böleginiň bardygyny inkär edip bolmaz.

Ine, aşakdaky gazallarda soltan hem serkerde, döwrüniň kuwwatly hökümdarlarynyň biri bolan Soltan Hüseyin Baýgara öz söýgülisini üçünji birinden gabanýar. Bu ýerde soltanam, serkerde-de,

hökümdaram ýok. Üç sany söýýän ýürek bar. Şahyr – ýar – ýat. Munuň özi soltanyň ähli zada hökmi ýetse-de, söýgä zorluk edip bilmeýändigini görkezýär.

Ile bakyp her zaman, ýüz näz bile gülmek nedir?!
Özgeleri direldip, wah meni öldürmek nedir?!

Il sary bakyp gülüp, gunçaňy eýläp derefşan,
Reşk peýkanyn hezin köňlüm era tikmek nedir?!

Aby-haýwanyňdan ile jan bagyşlap lutp ile,
Laglyň odundan meniň janymy köýdürmek nedir?!

***

Eý, köňül ol dilrubanyň özge ýary bar imiş,
Wah, saňa duşman bolup, ol özelere ýar imiş.

...

Hijrinde biçärelilikden ahy-waweýla ne sud,
Kim belalyk yşkyda biçärelilik naçar imiş.

Eý, Hüseyini, diýr idiň ol dilrubany biwepa,
Men hem ony pähm edip, men kim ýüz onça bar imiş.

Gündogar edebiyatynyň meşhur klassikleriniň ikisi – Abdyrahman Jamydyr Alyşir Nowaýy bilen ýakyn aragatnaşykda bolan Soltan Hüseyin Baýgaranyň döredijilik mirasy serkerde-şahyrlaryň döredijiliginiň fonunda öwrenilmäge mynasyp. Onuň ady türkmen halkynyň hakydasynda Soltansöýün Baýgara ady bilen ýaşaýar. Meşhur dessançy bagşy, milli mirasyň kyn pursatlary başdan geçirýän döwründe ony zehini, talanty, ýatkeşligi bilen gorap saklan Gurt Ýakup „Gülpan“ dessanynda Soltan Hüseyin Baýgaranyň türkmen halkyna ýakyn bolan keşbini janlandyryp gidipdir.

Zahyreddin Muhammet Babyr
(14. 02. 1483 – 26. 12. 1530)

Damganyda ýörgen ussat Nowaýy,
„Çar diwany“, „Perhat — Şirin“ zybaýy,
Zahyreddin Babyr „Mizan-öwzany“
Gaşlaryna baryp, men Mejnun bolsam.
Magtymguly Pyragy.

Öwrenilişi. Seljuk serkerde-şahyrlarymyzdan beýleki serkerde-şahyrlarymyz ýaly Babyryň ömri hakynda-da, edebi mirasy hakynda-

da maglumat ýeterlik bar. Onuň özüniň “Babynama” atly eseri hem döwür bilen, hem Babyryň hut özüniň dünýägaraýşy bilen belli bir derejede tanyşmak üçin degerli maglumatlary berýär. Öňki SSSR halklarynyň edebiyatlaryny öwrenýän kitaplarda we hrestomatiýalarda¹ Babyr we onuň döredijiligi babatda gysga bolsa-da, maglumatlar bar. Hamid Süleýman özüniň “Миниатюры к Бабыр-Нама” atly işinde “Babynama” eseri hakynda durup geçýär. Babyryň şygrylarynyň diwany 1995-nji ýylda Ankarada neşir edilipdir. Häzirki zaman türkmen edebiyaty öwreniş ylmynda bolsa Türkmenistanyň milli medeniýet “Miras” merkeziniň uly ylmy işgäri Rahymmämmed Kürenowyň Babyryň 2004-nji ýylda çykan şygrylar ýygyndysyna ýazan giňişleýin hem ylmy synyny görkezmek bolar.

Ömri. Babyr Ferganada Omar Şyh Mürzäniň maşgalasynda dogulýar. Ony ýaşlykda Andyjana häkim belleýärler. Kakasy wepat bolandan soň 1494-nji ýylyň Gorkut aýynyň 10-yna on iki ýaşly Babyr tagta çykýar. Serkerde-şahyrlarymyzyň köpüsi ýaly, Babyryňam durmuşy häkimligiň dawasy bilen içgin we yzygiderli baglanyşykly. Ol şu meselede gaýrylar babatda aýtmamyzda-da, turuwbaşdan hut öz agasy Ahmet Mürze Soltan we daýysy Mahmyt Mürze Soltan bilen dikleşmeli bolýar. Babyr 1497-1498-nji ýyllarda özüniň “Babynamasynda” jikme-jik suratlandyran (bu eser taryhy we edebi gymmatlyk bolmakdan başga arhitektura, arheologiýa ýaly ugurlar üçinem gyzykly bolsa gerek) Samarkant şäherini eýeleýär we näsaglyk zerarly bu ýerde birnäçe wagt galmaly bolýar.

Babyryň gowgaly, serhetleriň üýtgäp duran zamanasynda häkimlik üçin, tagty goramak, serhetleri giňeltmek üçin alyp baran göreşlerini yzygiderli hem gysga suratda şeýle görkezmek bolar.

Andyjany basyp alan Ahсы galasynyň serkerdebaşysy Uzynhasana garşy Hojantdaky daýylarynyň goldawy bilen alnyp barylýan göreş. Bir ýyl üç aýdan soň ýeňiş gazanmak başardýar. 1501-nji ýylyň tomsunda Seripul atly ýerde Şeýbany han bilen söweş. Söweş Şeýbany hanyň Samarkandy tabyn etmegi bilen tamamlanýar.

Şundan Babyr durmuşyň maddy hem ruhy kynçylyklaryny öz gözleri bilen görüp, teni bilen syzmaly bolýar. Ol garamaýak adamlar bilen bir hatarda dürli ýerlerde ýaşaýar. Bu ýagdaýyň özi bir tarapdan serkerde-şahyry dürli kynçylyklara sezewar edenem bolsa, ikinji bir

---

¹ История литератур народов Средней Азии и Казахстана. Издательство Московского Университета. 1960. стр. 49.

tarapdan onuň halk durmuşyny görmegi bilen dünýägaraýşy has giňandir. Sebäbi häkimlik ugrundaky göreşlerde barha gatamaly bolan şahyr ýürek halkyň, adamlaryň arasynda ýaşap ýaşayşyň ikinji bir tarapyny açan bolsa gerek. Onuň döredijiligindäki lirizmiň, duýguçylygyň baş sebäpleriniň biriniňem, elbetde, şahyryň şahsy zehini bilen birlikde hut şu ýagdaýyň bolmagy mümkin. Bu ýagdaý tä hor-har halda Daşkende, daýysynyň ýanyna gelýänçä dowam edýär.

Babyr daýysy Soltan Ahmet han bilen Fergana sebitini tabyn etmek üçin göreşler alyp barýar. Andijan ugrundaky söweşde ýene-de Babyry öňki hor-har günlere iteren waka bolup geçýär. Öz beglerini şäheriň adamlary bilen gepleşige, geleşige iberip dynç almaga oturan Babyryň üstüne duýdansyz çozýarlar. Babyr ýaraly halda sekiz sany esgeri bilen zordan sypýar. Ýöne ýene-de bir wagtky sergezdançylyk başlanýar we ýene-de Babyr öwrülip daýylaryna sygynýar.

Babyryň ruhbelentligine haýran galaýmaly. Onuň ömrüniň belli bir döwri ýeňlişlerden hem sergezdançylyklardan doly. Daýylary bilen Şeýbany hana garşy alnyp barylan söweşde doly ýeňlenden soň Babyr Fergananyň günorta tarapyndaky daglarda, kepbelerde gün-güzeran görýär, agyr şertlerde ýaşýar.

Üç gezek çekilen sergezdançylyklaryň kynçylygyndan soň Babyryň durmuşyna şowlulyk ýaran bolup başlaýar. Onuň 1504-nji ýylyň Gorkut aýynda öz ýakynlaryny alyp Soltan Hüseyin Baýgaranyň ýanyna ugramagy şowlulygyň başy bolýar. Babyryň barýan ýolunyň ugrunda ençeme serkerdeler, esgerler oňa goşulýarlar. Goşunyň kuwwaty barha artýar. 1504-nji ýylyň sentýabr-oktyabr aýlarynda Mukym Argundan Kabul şäherini basyp alan mahaly Babyryň eýýäm belli bir tertip-düzgünli, ýeterlik mukdardaky goşuny bardy. Babyr 1506-njy ýylda özüni Kabulyň patyşasy diýlip yglan edilýär.

Uzakda galan watanyň ykbaly serkerde-şahyry mydama gyzyklandyryp durupdyr. Babyr mümkin bolan ýerinde watana dolanmak isläpdir. Baş duşmany çarwa özbekleriň hany Şeýbany han 1510-njy ýylda şa Ysmaýyl tarapyndan öldürililenden soň Babyr dogduk mekana dolanmak, ol ýerde häkimligi dikeltmek islegi ýene-de möwjäp ugraýar. Mawerannahra dolanmagyň, ol ýerde häkimligiň dikeltmegiň güýçli islegi Babyryň şa Ysmaýyl bilen ylalaşyp, halk köpçüligi tarapyndan oňlanylmasa-da, onuň adyna hutba okatmagyna, we hatda zikge kakdyrmagyna täsir edýär. Babyryň gaýry bir şanyň kömegi bilen watana dolanmak islegi başa barmaýar. Osmanlylar bilen

söweşmeli bolan Ysmaýyl şa beren esgerlerini yzyna alan soň, dört ýylyny umytda geçiren Babyr 1514-nji ýylda Kabula dolanmaly bolýar.

Emma Babyra бүтindүнә şöhratyny getiren esasy wakalar şeýle dolanmak islän dogduk mekanynda däl-de, häzirki Hindistan, Päkistan, Owganystan ýaly ýurtlaryň çäklerinde bolup geçýär. 1519-1526-njy ýyllarda Hindistana baş gezek uly ýöriş edip Penjaby (1519-1520), Gandagary (1522), Lahory (1523), Delini we Agrany (1526) basyp alýar. Babyr basyp alan ýurtlarynyň, şäherleriniň jeminden mogollar soltanlygyny we nesilşalygyny döredýär. Soltanlyk düşünjesi patşalykdan has giň bolup, ondan dürli milletlerden, döwletlerden düzülen, ählisi belli bir kada-kanuna boýun egýän döwlet aňlanylýar. Ençeme halklary birleşdirip, taryhda uly yz galdyran şeýle döwleti döretmegi Babyryň serkerde paýhasynyň nähili beýik bolandygynydan habar berýär.

Ýöne şeýle paýhas bilen, şahyr ýürek bilen şol gowgaly döwürde ýaşamak aňsat bolan däldir. Biz Babyryň arkaýyn oturyп ýurdy dolandyran pursatyna juda az gabat geleris. Ol 1526-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 5-ine Ybraýym Ludydan üstün çykyp, Delini basyp alýar. 1527-nji ýylyň Nowruz aýynyň 16-syna Kanwanda kuwwatly duşmanlarynyň biri, rajputlaryň ýolbaşçysy Rana Sangaýynyň goşunyny derbi-dagyn edip “Gazy” adyny alýar.

Daşky duşmanlardan, hut köşküň öz içindäki hile-pirimlerden başga-da Babyr ýurtda ýygy-ýygьдан bolup duran gozgalaňlary hem öz wagtynda, has uly möçberlerde örnäp gidäýmänkä ýatyrмaly bolupdyr. Hut öz Watanynda hem içerki agzalalyk, gozgalaňlar juda howply ýagdaý. Ýat yerlerde bu ýagdaý iki esse köp kynçylyklary döretmegi mümkin. Babyr şeýle gozgalaňlaryň birnäçesini 1527-1529-njy ýyllarda basyp ýatyrýar, özbaşdak beglikleriň köpüsini ýok edýär.

1529-njy ýylyň Oguz aýynda Babyr öz ömründäki iň soňky ýörişini amala aşyrýar. Bengal hökümdaryny boýun egdirip, şol aýyň 24-ine Agra dolanyp gelýär. Ykbal ony her dürli ýagdaýlarda-da, iň bir kynçylykly pursatlarda-da ençeme gezek ölümden alyp galsa-da, zenan hilegärligini peýdalanan Ybraýym Ludynyň ejesi eradasy bilen aşpez Ahmediň beren awysyndan halas edip bilmeýär. Ýagdaýy barha agyrlaşýan Babyr perzentleriniň (Humaýun, Kamran, Askerin, Hindal, Gülreň, Gülçehre we Gülbeden), emeldarlaryň ýanynda uly ogly Humaýuny patyşa belleýär. Şol gün 48 ýaşynda, hepdäniň duşenbe güni aradan çykýar. Babyry wesýetine görä Kabulda

jaýlaýarlar. 1646-njy ýylda agtygy Jahan şa tarapyndan guburynyň üstüne kümmet gurulýar.

Döredijiligi. Babyryň esasy edebi mirasy onuň “Mizan öwzany” diýilip atlandyrylan şygrylar diwanydyr. Golýazmalar Stambul uniwersitetiniň kitaphanasynda 3743 belgili bukjada, Topgapy köşgüniň Rewan kitaphanasynda 2314 belgili bukjada, Pariž kitaphanasynda, Hindistanyň Rampur şäheriniň Nowwap kitaphanasynda we Eýranyň Tähran şäheriniň Soltanat kitaphanasynda saklanylýar.

Babyryň döredijiligi babatda ilki bilen bellemeli zat, şahyryň ömür ýolunyň, başdan geçiren wakalarynyň şygrylara belli bir derejede täsir edenligidir. Aşakdaky rubagyda onuň döreden sultanlygynyň çäkleriniň nähili giň bolandygy şahyranalyk bilen açylýar. Soltanyň bir wagtyň dowamynda öz döreden bir ýurdunyň içinde islese yssy howada, islese-de sowuk howada ýaşamaga mümkinçiligi bar. Munuň özi sultanlygyň çäkleriniň nähili giňligini aňladýar we şeýle áýdylmagy “Meniň ýurdum giňdir” diýip nygtandan has şahyranadyr:

“Ýüz şükr” diý Babyr ki Kerim-u Gaffar,

Berdi saňa Sind-u Hind-u mülki bisýar,

Yssylygyna ger, saňa ýokdur takat,

Sowuk ýüzün göreý diýseň Gazna bar.¹

Dünýä edebiýatynda-da, türkmen edebiýatynda-da köp nygtalýan bir mesele bar. Ýagny, her kim kynçylykly pursatlarda, jan bokurdaga dirände diňe öz jany bilen galýar. Aýal, çaga, dost-ýar, oglan-uşak, dogan-garyndaş... bularyň barysy saňa hiç bir zatda kömek edip bilmeýär. Hatda olaryň barynyň ýaga meňzedilýän ýerleri hem bar. (Magtymguly. Aýal, çaga, oglan-uşak / Bary ýagydyr ýagy) Munuň özi adamy ýekebaralyga (indiwidualizme) iterýän ýaly. Ýöne şu ýagdaýy ýürekden nygtan şahyrlarymyzyň hemmesi hem ýekebaralykdan, diňe öz janynyň gaýgysyny edýän gedemlikden juda ýokardaky şahsyýetler. Şeýle-de bolsa, jan bokurdaga dirändä gaýry hiç bir zatdan peýda bolmajaklygam hakykat, Hakyň ýanyna diňe ýekelikde – öz günäň hem sogabyň bilen barmalydygy hem hakykat, Ysrapyl suruny çalyň, ahyrzaman bolanda “enäniň balasyndan, doganyň dogandan gaçjaklygam” (Gurhan-y kerimiň 80-nji “Kör” süresinden) hakykat. Şonuň üçin umuman durmuşda başga ýola

---

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 91-nji sah.

eýerýänem bolsa şahyrlar bu durmuş hakykatyny nygtap geçmegi makul bilipdirler:

Janymdan özge ýary wepadar tapmadym,
Köňlümden özge mähremi esrar tapmadym.
Jany dek özge jany, dil efgar görmedim,
Köňlüm kibi köňlüni giriftar tapmadym.¹

Dünýä döräp Hak bilen şeýtanyň, haýyr bilen şeriň ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndaky hemişelik göreş bir salymam togtanok. Kätekäte ikinjiler basmarlap başlan pursatlary bolýar. Şonda şahyr ýürekler aljyrap çar ýana urunýarlar, bu adalatsyzlygyň sebäpkäri gözleýärler. Bu ýagdaýyň özi köplenç olaryň terkidünýälik tarlaryna kakyp başlaýar. Şahyryň dünýäden göwni sowaýar, adalata bolan ynamy ýitýär. Adamlaram, zamanada, asyl tutuş ýagty jahanam dar görünip başlaýar:

Kim görüpdür eý, köňül, ähli jahandan ýagşylyk,
Kim ki ondan ýagşy ýok, göz tutma ondan ýagşylyk.
Ger zamany nepi kyslam, aýp kylma, eý, rapyk,
Görmedim hergiz, neteýin bu zamandan ýagşylyk.

...

Eý, köňül, çün ýagşydan gördüň ýamanlyk esru-köp,
Imdi göz tutmak ne, ýagny her ýamandan ýagşylyk.

“Eý, köňlim, sen ýagşylardanam niçe köp ýamanlyk gördüň ahry. Şondan soňam ýamanlardan ýagşylyga garaşmaň näme?!” Getirilen mysalyň soňky bendini kyssa geçirenimizde şeýleräk ýaňlanýar. Munuň özi bir tarapdan şahyr ýüreginiň bütinleý dünýäden nägileligini aňlatsa, ikinji bir tarapdan entegem ýagşylyga, ýagty jahana imanyny – ynamyny ýitirmändigini aňladýar. Şahyr ýüregi her näme-de bolsa garaşýar ahry. Ýürek bilen akyl-parasat başga-başga zatlar. Ýürek duýgulary gönüden göni Ylahdan gaýdýar. Biz akylmyza buýrup bilýäris, emma ýüregimize buýrup bilmeýäris. Ýüregiňiziň söýýän adamsyny aklyňyz bilen her dürli bahanalar tapyp ýigrenjek bolup görüň?! Özüňizi aklyňyzyň kömegi bilen her näçe aldasanyzam köňlüniziň töründe uçgunyň galandygyny aňlar durarsyňyz.

Babyram bar zatdan ýamanlyk görse-de, onuň ylahy imany ylahy dünýä bolan ynamyny ýitirmäge ýol berenok. Şahyr şunça kynçylykdan soňam ýagşylyk etmekligi özüne nesihat edýär. Juda bolmanda iň soňunda ölüp gideňsoňam “Pylanydan ýagşylyk galdy”

---

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 6-njy sah.

diýip ýatlasalar sogap:

Bary ilge ýagşylyk kylgyl, ki mundan ýagşy ýok,
Kim diýgeýler “Dähr era galdy, pylandan ýagşylyk”.

Ýagşylyk ähli jahandan isteme, Babyr kibi,
Kim görüpdir eý, köňül, ähli jahandan ýagşylyk.¹

Ölüm belasy Hakyň ýaradan in bir kämil zatlarynyň biri. Ol şany gedany bir aýakdan sürüp, adamlary azmaklykdan, şu dünýäniň mal-mülküniň yşkyna düşüp, bakylygyň manysyny unudyp ýaşamakdan saklaýar. Hut ölüm belasynyň bigumandygyny, bu ýagdaýda haýsydyr bir alamatyň bardygyna göz ýetirip durka-da adam ogly niçe ýalňyş hereketleri edýär ahyry. Owat-ahyr şahyr ähliniň irde-giçde ýüzlenen meseleleriniň biri hem ölüm hakyndaky ulyanmalardyr. Magtymguly Pyragy “Ölüm ýadymdadyr, gorky gözümde” diýýär. Hut şu meseläniň Babyryň döredijiliginde-de öz ýüzüni görkezmeği onuň döredijiligine pelsepewilik häsiýetini berýär:

Ölüm uýkusyna baryp, jahandan boldum asuda,
Meni isteseňiz, eý, dostlar, görgeý siz uýkuda.

...

Ulusdan dynmadym ömrümde hergiz lahaýy Babyr,
Meger, ölsem bu älem ählinden bolgaý men asuda.²

Tutuş ömri göreşlerde, onda-da nähili göreşlerde geçmeli bolan serkerde soltanyň şahyr ýüregi ölümiň özünde rahatlyk görýär. Ýöne Babyr ruhobelent şahsyýet. Hatda ölüm hakynda söhbet açanda-da, öz-özüne rehmi gelip gyananda-da ol ruhobelentligi elden bermeýär. Doga ruhobelent adamlar her bir kynçylykly ýagdaýda-da bähüliň içinden açylyşy ýaly, öz-özünü galkyndyryp bilýär. Şeýle bir adamlar bar. Kyndyr, çykalga ýokdur. Emma olar “Ony eýtsem beýle bolýar, munam beýdip, şeýdip goýbersem ugruna bolup gidiberer” diýip öz-özünü galkyndyrýarlar. Hormatly Prezidentimiznyň ruhy mirasymyza rast belleýşi ýaly, öz derdini illere aýdyp, adamlaryň göwnünde gussa galdyryp durmaýarlar. Beýle adamlaryň bolşy nemes ertekisindäki Mýunhauzeniniň aty bilen sorujy batga batanda öz eli bilen ilki atyny, soňam öz saçyndan tutup özüni dartyp çykarşyna meňzeýär. Bu ýagdaý, elbetde, ruhobelentlikden nyşan.

Ine, ölüm meselesi adamy ruhdan düşürmeli ýaly bolsa-da, ilki bilen-ä ahyrsoňy rahatlyk tapjakdygy, soňam hut şol ölümiň

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 13-nji sah.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 14-nji sah.

barlygynyň özüniň dünýä üçin alada edip ýaşamak derdinden dyndarýandygy ýaly pikirler Babyryň ruhobelentliginden habar berýär:

Özüni şat tutgul, gam iýme dünýä üçin zynhar,

Bir dem gam iýmäge arzymas dünýäýi fersuda.¹

Özem ruhobelentlik Babyryň tutuş döredijiligine mahsus häsiýet. Söýgi meselesinde özüniň soltanlygyny, serkerdeligini bütinleý unudyp dolup-daşyp söýýän tüýs hakyky erkek bolmagy başaryan Babyr aýralygy gaty agyr geçirýär. Emma şonda-da bäs günlük bu ýalançyny gamgynlykda däl-de, şatlykda geçirmegi maslahat berýär:

Hijr şamyndan meniň gan ýutmagmy ýat ediň,

Çekseňiz ol näzenin bile sabuhy sagary.

Her niçikdir ömri Babyr, hoşnut ötürmek gerek,

Kim bu baş gün ömr gamgyn bolgaly kylmaz geri.²

Aşakdaky setirlerem Babyryň ruhobelentliginiň aýdyň şaýadydyr:

Her nimäge gam iýme, gam köp turar,

Aýş bile özni awutmak gerek.

Goýma muşakgat era Babyr köňül,

Özni parahat bile tutmak gerek.³

Babyryň şahyr köňli garrylyk günlerine, has dogrusy, ömrüniň ahyrna çenli söýgi bilen ýaşapdyr. Onuň üçin söýgi, zenana bolan yşk, dünýä bolan yşk ýaşayşyň topragyny suwarýan janly çeşme. Söýgüsiz dünýäniň, durmuşyň mansı ýok. Her bir adam ýigitligiň kuwwatyndan aýrylmagy agyr görýär. Şahyr köňli aslynda soltanam bolsa her bir adamyň ýürek islegleri ýaly närseleri küýseýär. Hut şu ýagdaýyň özi, ýagny, şahyryň beýleki adamlaryň ýürek arzuwлары, isleglerini seslendirmegi onuň döredijiliginiň okalmagyny, aýdyma öwürülmegini, şeýdibem ömrüniň uzak bolmagyny kepillendirýär. Türkmen edebiýatynyň taryhynda ötüp giden ýigitlik çagynyň ahmyry hakynda ençeme goşgular bar. Babyryň aşakdaky sygyry şol goşgularyň ruhunda ýazylypdyr:

Goýmagymdyr etegiň, gitsem eliňden her niçe,

Barmagymdyr astanyňdan, eger barsa başym.

Ötdi il bolmakdan, ol ýaş, men garradym yşkynda,

Ölenim ýagşy bu nowg er, ötse, elliden ýaşym.

...

---

¹ Şol ýerde.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 25-nji sah.

³ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 34-nji sah.

Ýar iti kyçgyrma, ger Babyr, diýse halyn saňa,
Neýläýin, bu gurbat içre senden özge ýok kişim.¹

Beýleki serkerde-şahyrlar ýaly, Babyryň döredijiliginiňem baş temasy söýgi. Öňde belleýşimiz ýaly, onuň üçin dünýäniň manysy söýgi. Ýöne her näme-de bolsa söýgi juda täsin hadysa. Onuň täsinliginiň ilkinji sebäbi näçe milliard adamyň birini beýlekisine bütinleý meňzetmän ýasan Hakyň, tebigatyň ussatlygyndadyr. Her kim özboluşly dünýä, her kim öz dünýäsine laýyk söýýär. Üstesine bu ýere ikinji bir dünýä – ýaryň dünýäsi hem aralaşýar. Babyryň söýgüsi hem özboluşly:

Tut mugtenem ol ýary, Babyr, ki jahanda,
Mahmyt kim erdi, ne kişi erdi Aýazy.²

Görşümüz ýaly, ol ýar bilen bolanda özüniň Mahmyt, Aýazy ýaly kuwwatly duşmanlaryny hiç kim hasaplaýar. Tüýs türkmen erkeginiň söýgüsi. Söýýän adamyň gözüne dünýädäki ähli kynçylyklar hiç zat bolup görünýär. Eger Omar Haýýam dünýädäki kynçylyklary, dert-aladalary ýeňmegiň baş serişdesi, halasgäri şerap diýp hasaplaýan bolsa (elbetde, ýaram bar, ýöne şerap birinji orunda durýar), Babyr öz-özüni galkyndyrmagyň baş şertini ýarda görýär. Babyr söýýän erkek adamyň aň-paýhasyny inçeden açýar. Ikinji bir tarapdan, her kimiň öz söýgüsiniň bolýandygy baradaky pikire dolansak, Babyryň söýgüsiniň özboluşlylygyny kesgitleýän zadyň onuň serkerde hem soltanlygyndan döreýänligidir. Getirilen mysaldan görüşimiz ýaly, hatda dünýäniň eýesi hasaplanýan söýgi hakynda sözlände-de, syýasy aladalar soltanyň kellesinde dur.

Babyr soltan, ençeme halklary, ençeme döwletleri bir agza bakdyryp bilen soltan. Munuň üçin näçe haýbatyň, zabunlygyň, gerek ýerinde zalymlygyň zerur bolandygyny aýdyp oturmak hökmanam däl. Emma söýgi, söýgüli ýar meselesinde Babyryň päkize hem yşkdan doly göwnünde zorluga, zalymlyga, zabunlyga orun ýok. Ol özüni söýgüli ýar bilen deň derejeli ynsan saýýar, gaýta ýar köplenç artykmaç hukuklardan peýdalanýar. Söýýän ýürekde gedemlige, zalymlyga orun ýok. Meselem, söýgüli ýar soltan bilen bolmak islemeýär, onuň söýgüsine söýgi bilen jogap bermän, öz durmuşy bilen ýaşaýar. Ýüz müňlerçe adamlaryň hökümdary öz söýgi oduna çydaman ýeke söz bilen zorluk edip ýary garşysynda dikläp biläýjek ýaly. Emma soltanyň erkin söýgini küýseýän ýüregi özüni inkär edeni

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 38-nji sah.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 28-nji sah.

zorluk bilen boýun etmegi peslik hasaplaýar we özüni unudany unudyp ýaşamagy öz-özüne maslahat berip köşeşmek isleýär:

Özni köňül aýş ile tutmak gerek,
Bizni unutganny unutmak gerek.
Tire durar zuht deminden köňül,
Yşk ody bile ýarutmak gerek.¹

Hatda nähili ýokary mertebelere ýeten soltan Babyr ýaryň iti bolup ýanynda seňkildäp ýörmäge, ýanynda bolup bilmese, ýene-de bir gezek hatda, üyrüp sesini ýetirmäge-de taýyn:

Kaýanga barsaň itiň men özümi ýetireýin,
Ýetişmesem saňa bakyp, doga kylyp üýreýin.²

Bu ýerde, elbetde, şahyran ulaltma-da bar bolsa bardyr. Emma beýle ulaltmany on gezek kiçeldip görkezäýen halatymyzda-da bu setirleri dile alýan söýýän şahyr ýüregiň nähili pespældigini bileris.

Ynsan ahlagy baradaky mesele şahyryň üns merkezinden düşmändir. Ol adamlaryň ýaman gylyklaryň guly bolmagyny islemändir. Aýratynam nebis atly dert adamy ýüzügara edýän, ony dost-ýarlarynyň, dogan-garyndaşlarynyň önünde gözden düşürýän häsiýet hökmünde açylýar. Nebis adamyň duşmany. Ol duşmanyň adamyň hut özlüginde mekan tutup bilýändigini üçin onuň bilen göreşmegem juda kyn. Sebäbi munuň üçin sen gaýry kimdir birine garşy däl-de, özlügiňe garşy göreşmeli:

Nebisň kesbidir howa-ýu höwes,
Ruh alnyndadyr bular ýar imes.
Nebis duşman durar, ýakyn bilgil,
Dostum bu sözümi çyn bilgil³

Şeýle bir adamlar bolýar. Olar aýdym-sazyň, sungatyň, şygryýetiň maksat-matlabyna, many-mazmunyna sarpa goýmaýarlar. Emma sungatyň ylahy asly bolup, onam edil şu dünýäni nähili söýýän bolsaň şolar ýaly derejede söýmek gerek. Sebäbi sungat adamyň gозellige bolan söýgüsini artdyrýar, päklige, halallyga, haýyra bolan ynamyny ösdürýär.

Babyr sungata, aýratynam şygyr sungatyna aýratyn sarpa goýupdyr. Diňe bir özi sarpa goýmak bilen çäklenmän özi bilen gatnaşykly adamlaryňam, söýgüli ýaryňam bu babatda üşükli bolmagyny isläpdir:

Ýar oldur kim şygry meýli bolsa,

---

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 34-nji sah.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 41-nji sah.

³ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 63-nji sah.

Neteý, kişi şygry gaýry haýly bolsa,
Agýarnyň azaryny her hal bile,
Çekeý men eger ýar tüfeýli bolsa.¹

Umumylykda alynanda, Babyrda Omar Haýýamyň döredijiligi bilen diňe käbir ruhy meňzeşlikler bar:

Ýaz pasly, ýar wasly, dostlaryň söhbeti,
Şygry bahsy, yşk derdi, badanyň keýpiýeti.
Ýaz paslynda çakyr içmegiň özge haly bar,
Kime bu neşe miýesser bolsa, bardyr döwleti.²

Ýöne bu ýerde bir sany esasy aýratynlygy belläp geçmeli. Omar Haýýamyň rubagylaryny okap çykanymyzda ýalançy dünýäniň ähli derdi-belasyndan halasgär hökmünde şerabyň keşbi ýokary göterilýär. Elbetde, onda kä ýerde ýaram öz ýüzüni görkezýär. Ýöne barybir ol şerabyň häkimligine dawa edip bilmeyär. Babyryň döredijiliginde bolsa dünýäniň esasy lezzeti şerap däl-de, söýgüli ýardyr. Omar Haýýamda şerap ýalançynyň aladasyndan halasgär, Babyrda şerap söýgüli ýara serhoş başyň ýardamçysy.

Babyryň şygryýetiniň many-mazmuny hakynda käbir netijelere gelsek, onda baş temanyň söýgi bolandygyny ilki bilen nygtamak gerek. Munuň daşyndan Babyr pelsepewi oý-pikirleri hem öňe sürüpdir.

Çeperçiligi. Babyryň şygrylarynyň many-mazmun gözelligi şygrylaryň çeperçiliginiň üsti bilene hem açylýar. Babyr şygryň gazal, mesnewi, rubagy, matlag, muamma, tuýug, kytga ýaly görnüşlerinden peýdalanyndyr. Many-mazmun datly tagam bolsa çeperçilik şol tagamy akyllar işdä bilen kabul eder ýaly derejede dürli hili inçe sungata daýanyň taýýarlamakdyr.

Mysal üçin, şahyr öz adyny dürli hili ulanyp bilýär we şonuň üsti bilen eýýäm şygryň gyzykly okalmagyny gazanýar. Aşakda getiriljek iki bentde Babyr sözi, biziň pikirimizçe, kiçi harp bilen ýazylmaly. Ýöne arap elipbiýsinde baş harplaryň ulanylmaýandygy üçin ýygynyň taýýarlanlar bu sözleri şahyryň öz ady hökmünde kabul edipdirler:

Aýagym ýetince Babyr? dek gider erdim neteý,
Saçynyň söwdasy düşdi başyma, başdan ýene.³

...

---

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 83-nji sah.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 45-nji sah.

³ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 7-nji sah.

Biliňden kim hyýalydyr, ýyrakdyr men, meni ýat et,
Umydym bar, ki Babyr? dek, ýetişgeý men hyýalyňa.¹

Şahyr bu ýerde özüniň kuwwatly, çalasyn, çeýe, tiz jandar bilen atdaşlygyny ussatlyk bilen peýdalanypdyr. “Men aýagym ýetýän ýerine çenli babyr ýaly ýadaman yzyňa düşerin”, “babyr ýaly çalasynylyk bilen seniň hyýalyňa (ýanyňa däl, hyýalyňa! Şahyryň ýene bir ussatlygy: hyýalyň ýanyňdanam has ýakyn ahry) ýetişerin”.

Şahyryň çeper meňzetmeleri barada näçe aýtsaň aýdyp oturmaly. Olar keşbi janlandyrmaga, oňa goşmaça syrlylyk bermäge kömek edýär. Şeýdibem adamyň söýgüsi gaýry janly-jandarlaryň söýgüsinden tapawutlanýar. Aşakdaky goşgy setirlerinde “ýaýylan gara saçlar şahyryň gözüne dünýäni garaňky görkezýär”, “yşka düşen bendeler çakry – bagyryň ganyňy içip meý-mest bolýarlar”, “şahyr ýüzi bilen ýar gadamlarynyň tozanyny süpürmege taýyn”:

Açylyp iki saçy ýüzüne ýaýylmyşlar,
Ýaruk jahany gözüme garaňky kылmyşlar.

Çakyr bagyr ganydyr, barça yşk ähline,
Zehi olar ki bu meýden demi aýylmyşlar.²

Hoş ol ki ýene mübäreك ýüzüni göreý men,
Ýüzüm bile gadamyň gerdini süpüreý men.³

Sunuň bilen bir hatarda şahyryň gündogar edebiýatynda juda köp ulanylan yşk-söýgi babatyndaky sözlerini, deňeşdirmelerini, meňzetmelerini, ulaltmalaryny we kiçeltmelerini yzygiderli peýdalanandygyny belläp geçmeli. Bu ýagdaýyň özi bir tarapdan şahyryň döredijiliginiň özboluşlylyk tarapyny birneme peseldýär. Ikinji bir tarapdan serkerde-şahyrlaryň döredijiligine 1) klassisizmiň – nusgawyçylygyň mahsus bolandygy üçin; 2) nusgawyçylyga bolsa nusgawy edebiýatyň däplerini işlemek we ösdürmek mahsus bolandygy üçin we 3) şeýle ýagdaýyň döwürdeş şahyrlaryň ählisine mahsus bolandygy üçin; 4) Babyryň öz zamanasynyň edebi dünýäsinden dem alyp, şygryýet bilen esasy işi bilen bir hatarda meşgullanandygy üçin bu ýagdaýy diňe bir ýatlap geçmek bilen çäklenmek bolar. Üstesine-de bu ýagdaý gaýta şahyryň şonça kynçylygyň içinden özboluşly ýüzüni görkezip bilmekdäki ussatlygyny hem görkezýär.

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 41-nji sah.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 11-nji sah.

³ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 49-njy sah.

Öz yşklaryny rowaýatlara, dessanlara, eserlere gahryman bolan aşyk-magşuklaryň yşky deňeşdirip açmak gündogar edebiýatyna mahsus häsiýet. Babyr bu babatda beýleki şahyrlar bilen bäsleşip biljek:

Kylmady Perhad-u Mejnun özün, ryswa, men kibi,
Kim bu nowg iş, iş imesdir, hiç akyl kylgu dek.

...

Hany Şirin bile Leyli ki senden nâz öwrense,
Hany Perhat-u Mejnun kim, olara yşk öwretsem.¹

Aşakdaky setirlerde bolsa, biziň pikirimizçe, diňe Babyr tarapyndan ulanylan özboluşlylyk bar:

Açmagaý gözünü tä sögmäge agzyn açmagaý,
Ýüzünü görkezmegeý tä ýüz jepa görkezmegeý.²

Bu setirlerde, aýratynam birinjisinde aşygyny artykmaç nâzler bilen köseýän magşugyň boluşlaryna satira bar diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Hakykatdanam, herki zadyň öz çaky bar ahyry. Nâzem gowy zat welin, ony öz bähbidiňe ulanyp, aşygyň dyza çökerjek bolup oturalymy näme? Aslynda söýgi ikitaraplaýyn hadysa ahyry. Ikinji setirde goşgynyň many gymmatlygyna birjikke tersin täsir etmän, gaýta onuň gymmatyny artdyran dürli manyly sesdeş sözleriň ussatlyk bilen ulanylyşyny görýäris.

Babyrda täsin söz oýnatmalary bar. Aşakdaky setirlerde “aýak” hem “baş” sözleriniň gezeleşdirilip, ussatlyk bilen many gözelliginiň gazanylandygyny görmek bolýar:

Habyp yşgynda başdan geç, eý, köňül, ýok ise –
Bu ýola goýma aýak, saňa baş gerek bolsa.

Goýup aýagyga baş, sorsa laglydan her kim,
Başyna – toprag-u, agzyna – daş gerek bolsa.³

Babyryň “Babynama” atly kitaby dünýä taryhyny öwrenmekde görnükli orny eýeleýän eserleriň biridir. “Babynamada” Merkezi Aziýa, Owganystan, Hindistan barada XV-XVI asyrlara degişli gymmatly maglumatlar berilýär. Kyssa bile bu ýazylan bu eserde Babyryň özi başdan geçiren wakalaryny gürrüň berýär. Munuň özi diňe bir şahyryň hususy durmuşy bilen baglanyşykly söhbet bolman şol döwrüň syýasy, taryhy, ykdysady, maddy ýagdaýlaryny hem açmaga

¹ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 11-nji sah.

² Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 11-nji sah.

³ Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004. 8-nji sah.

kömek edýän eserdir. Mysal üçin, Samarkant hakynda gürrüň berende okyjy şol döwürdäki şäheriň diwarlarynyň galyňlygyna, ýerleşişine, ilatyna çenli ähli zatlary jikme jik bilýär. Munuň özi Babyryň giň dünýägearaýyşly serkerde hem şahyr bolandygyny görkezýär. Umuman, Babyryň ömri babatda hem iň bir kämil maglumaty berip biljek eser hökmünde-de “Babynamanyň” gymmaty uludyr.

Bulardan başgada Babyryň edebiýat nazaryýetine bagyşlanan “Aruz rysalasy” atly kitaby, yslam hukugy bilen baglanyşykly ylmy-pelsepewi häsiýetde ýazylan “Mubéýýen” atly kitaby bar. Babyr Hoja Ubeýdyllanyň tasawwuf (sufizm) ahlagy bilen baglanyşykly pars dilinde ýazylan “Walidiýe” risalasyny terjime edýär.

Babyr arap harplaryndan başga okamagy ýeňil bolan ýazuw görnüşini oýlap tapypdyr. Ol 1504-nji ýylda „Hatty Babyr” ady bilen täze elipbiý döredipdir. Bu eserleriň barysy Babyryň soltan, serkerde, şahyr bolmagyndan başga-da öz döwriüniň magaryflandyryjysy, aň-bilim ýaýradyjysy bolandygyny subut edýär.

Serkerde-şahyrlaryň arasynda Babyryň mynasyp orny bar. Soltan hem şahyr Babyr öz gyzykly ömür ýoly hem-de özboluşly döredijiligi bilen syýasy taryhda hem, edebiýatda hem öz yzyny galdyrmagy başardy.

Muhammet Baýram han Türkmen (1507-1561)

Bütin ömri harby ýörişler, syýasy gatnaşyklar, täze döreýän soltanlygy gurmak işi bilen baglanyşyklydygy üçin döredijiligi Hindistandaky türkmen edebiýatynyň aňry başy hasaplanýan Muhammet Baýram han Türkmeni serkerde-şahyrlaryň hatarynda öwrenmek gerek.

Baýram hanyň asly türkmenleriň baharly taýpasyndan bolupdyr. Şahyr XV asyryň ahyrynda XVI asyryň başynda Gaznada dogulýar. Onuň kakasy Seýf Aly Gaznanyň häkimi bolup, Babyr bilen ýakyn gatnaşykda bolýar. Kakasy aradan çykansoň Baýram han abraýly garyndaşlarynyňka - Balha gidýär we bu ýerde belli alymlaryň elinde okaýar, ene dilinden başga pars, arap dillerini öwrenýär.

Baýram 16 ýaşynda Humaýunyň goşun bölümüne meýletin goşulýar, özüniň paýhasly gaýduwsyzlygy bilen tapawutlanýar. Basym Humaýunyň ýakyn adamlarynyň

birine öwrülýär. Babur ölensoň (1530) Baýram han Humaýunyň ýakyn maslahatçysy bolup, ähli harby ýörişlere, syýasy saparlara gatnaşypdyr. Baýram hanyň türkmen diwanyna (Aş. “Ylym” 2000) sözbaşy ýazan professor A. Orazow şahyryň beýleki bir türkmen serkerde-şahyry, sefewiler türkmen döwletini esaslandyran Ysmaýylşa Hataýynyň gullugynda bolup, Buhara we Samarkant ugrundaky söweşlere gatnaşandygyny belleýär.

Humaýun Baýram hany 1545-nji ýylda Gandagar welaýatyna häkim belleýär. Baýram han welaýaty ykdasyady, medeni taýdan ösdürmek üçin köp işler edýär. Humaýun Baýram hanyň hyzmatyna, wepalylygyna ýokary baha berýär. Her bir işinde onuň bilen maslahatlaşýar. Ol kömek sorap, Eýranyň şasy Tahmaspyň ýanyna Gazwine gidende Baýram hany ýanyndan goýmaýar. Şahyryň syýasy paýhasy bilen Humaýun garaşanyndanam köp harby kömek alypdyr. Iki şanyň duşuşygyny gurnamaga delil agtaryp, Baýram han ýeke özi aw awlap ýören Tahmaspyň ýanyna gidýär we maksadyna ýetýär. Iki şa bilelikde perman çykaryp Baýram hana “hanlaryň hany” diýen derejäni berýär.

Meşhurlygy, abraýy mydama kölege ýaly bolup görüplik yzarlap gezýär. Baýram hanyň barha artýan abraýy köşk emeldarlaryna ynjalyk bermändir. Soltanyň kowumlaram ondan heder edipdirler. Şahyrdan musulman ruhanylaram närazy. 1556-njy ýylda şahyra garşy pitne gurnalýar. Bu wakalar Baýram hanyň ýaşlyk dosty, bajasy (Humaýun bilen Baýram han Hindistanyň abraýly emeldarlarynyň biri Kemal hanyň iki gyzyna öýlenýärler) Humaýun 1556-njy ýylyň Ýanwar aýynda aradan çykandan soň bolup geçýär. Humaýun ölmänkä Baýram hany 12 ýaşly ogly Ekbere atalyk (regent) belläp ýetişipdi we ýurdy indi iş ýüzünde Baýram han dolandyryýardy.

Köşk pirimleri, ýalan-ýaşryk töhmetler netijesinde döwleti özbaşdak dolandyrmaga ymtylýan ýaş hem gujurly Ekberin köňlünde Baýram handan nägilelik döreýär. Bu garşylyk 1560-njy ýylda Baýram hanyň döwleti dolandyrmak hukugynyň бүтінлеý kesilmesi bilen tamamlanýar. Serkerde - şahyr Bikanar galasyndaky hindi rajasynyň, özüniň köne

dostunyň öýünde gaçybatalga tapýar. Onuň günäleri öz üstünden aýyrmak üçin eden tagallalary netije bermeyär.

Baýram han gaýry bir çykalga tapman 1561-nji ýylda maşgalasy we wepadarlary bilen Mekgä zyýarata ugraýar. Muny Ekberiniň özi teklipe edýär we özi ugradýar. Şahyr Gûjaradyň merkezi Patanada düşleýär. Şu ýerde täret kylyp otyrka ony Mübärek Lohany atly bir owgan pyçaklap öldürýär. Bu waka 1561-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 31-ne bolup geçýär. (Agzalyp geçilen A. Orazowyň sözbaşysynda näme üçindir şol ýylyň Ýanwar aýynyň 31-i görkezilipdir. Maglumatlaryň arasyndaky garşylyk başga-da bar. Türkmen edebiýatynyň taryhynda (Aş. “Ylym” 1975. I tom. 364-365 sah) şahyryň maşgalasyny doly gyrylmakdan dostlary zordan sydpdyrýar. Maşgalasyny we ogluny gizlinlikde Ahmedabada aşyrýarlar. Agzalan sözbaşyda bolsa pajygaly wakany eşiden Ekber şa ýörite adam iberip, şahyryň maşgalasyny, jesedini Delä getirmegi tabşyrýar. Abdurahymy ogullyga alýar, onuň ejesine köşkde ýaşamak üçin ähli şertleri döredýär, Selime Soltan begime öýlenýär. Soňky maglumatlar has ygtybarly. Abdurahym hanyň soňky abraýly ykbaly şeýle pikire iteryär).

Baýram hanyň jesedi Delä getirilmeýär, ol 17 ýyldan soň ýegeni Hüseyin Kuly han tarapyndan Maşatda Ymam Ryza guburynyň ýanynda jaýlanýar. Mazar daşynda: “In gowy gülzarlykdaky gül hem solýar” diýen ýazgy bar.

Baýram han Türkmeniň döredijiligi ençeme kasydalardan, gazallardan rubagylardan, kytgalardan (parçalardan), ferdlerden (dagynyk iki setirler) ybaratdyr. Onuň eserleri türkmen hem pars dillerinde ýazylypdyr. Biziň döwrümize çenli gelip ýeten sygyr setirleriniň sany 2018-e ýetýär. Baýram hanyň diwany türkmen hem pars dillerinde ýazylan iki bölekden ybarat. Bu diwanlar Baýram hanyň şahyr ogly Abdurahym tarapyndan düzülipdir.

Iki dildäki bölegem kasydalardan başlanýar. Aslynda kasydalar kiçi göwrümlü liriki sygyrlar üçin mynajatyny hyzmatyny ýerine ýetirýär. Olar şahyryň köňül islegi boýunça-da, öz döredijiligini diniň, dünýewi häkimýetiň hüjümlerinden goramak üçinem ýazylyp biliner. Ýa

bolmasa ýazar diňe bir gündogarda ýörgünli däbe eýeribem biler. Baýram hanyň kasydalarynyňam birinden özgesi şol däbiň düzgüninden çykmadyr. Kasydalaryň bir topary Mogol soltanlary Humaýuny, Ekberi wasp etse, galan böleginde yslam dininiň beýik şahsyýetleriniň adyna sena aýdylýar.

Baýram hanyň “düzgünden çykan” bir kasydasynyň temasy onuň serkerde-şahyrlygy bilen baglanyşykly. Bu kasydada ýigitleriň sagdynlygyny, çalasyňlygyny, çuslygyny, ezberligini, bürgüt ýaly ýiti gözölüligini talap edýän gadymy türkmen harby oýny bolan “altyn gabak” oýny wasp edilýär. Toýlarda at çapdyrylyp, altyn gabak atdyrmak türkmen halkyna mahsus bolupdyr. Oýnuň şertine görä ýigitler çapyp gelýän atyň üstünde geýärkä gaňyrçakdan asylan kädini atyp parçalamaly ekeni. Şonuň üçin bu oýna başgaça “gabak”, ýagny “kädi” oýny diýilýär. Güýçli suratkeş hökmünde şahyr gerekli kapiýalary ulanyp atlaryň dükürdisini, kädä degýän okuň sesini bermegi başarýar. Umuman, eser şahyryň joşgunly, töwekgel, mert, şahandaz ýüregini açýar.

Orta asyrlaryň soňky asyrlaryndaky beýleki serkerde-şahyrlarda bolşy ýaly, Baýram hanyň döredijiliginiňem agramly bölegini gazallar tutýar. Tema babatda-da ýagdaý şeýle. Gahryman gözəl ýaryň yşkynda owadan gussa çekýär. Ünsi çekmeli zat Baýram hanyň döredijiligindäki yşk ylahy yşk däl-de, real dünýäde real gyza bolan söýgi. Umuman, serkerde-şahyrlaryň arasynda diňe Jahanşa Garagoýunly Hakyky öz döredijiliginde sopusylykdaky ylahy söýgä az mukdarda orun beripdir. Baýram han hakyky dünýewi şahyrdyr.

Türkmen edebiyatynyň taryhynda mert, edenli, edepli ýigitylere bagyşlanan şygrylar az däl. (Magtymguly “Çowdur han üçin”, Kemine “Orazym”.) Tagty wasp edip ýada gaýry bir bähbit aralyp ýazylmaýandygy üçin, şahyrlaryň görüp ýören adamlaryndan nusgalyk alýandygy üçin ol ýigitleriň çeper keşpleri şygrylarda waspy ýetirilýän gözelleriň ideal çeper keşplerine garanynda real, ynandyryjy çykydyr. Şeýle şygyr Baýram handa-da bar. Ol gazal, mert ýigit Ýarmuhammede bagyşlanypdyr. Ýöne

bu şygyrda gyzy wasp edip ýazylan onlarça gazallaryň bady duýulýar.

Häzirki zaman okyjysy üçin Baýram hanyň şygryýetiniň diliniň, birneme çylşyrymly bolmagy mümkin. Emma hakykatda Baýram han hem Fuzuly ýaly gazalyň düşnükli bolmagy ugrunda çalşypdyr. Şahyryň öz maksadyna doly ýetip bilmeýändiginiň sebäbini döwrüň aýratynlygyndan, Baýram hany gurşap alan töwerekden gözlemeli. Şahyryň ene dili türkmen dili, döwlet dili we şol döwrüň edebi dili pars dili, dindarlaryň, yslamyň dili arap dili, üstesine onuň ýaşan, işläň göreşen çäklerine hindi dilem girýär. Şundan soň ene diliň arassalygyny saklamagyň örän kyn boljagy düşüniklidir. Her näme-de bolsa Baýram hanyň yhlasy sowa geçmändir. Onuň gazallarynda, rubagylarynda türkmen halk aýdymlarynyň ruhy duýulýar. Bu ýagdaýy şahyr sazlaşyk, hoş owazlylyk bilen gazanypdyr:

Eý, bihabarym, hah ynan, hah ynanma,
Köýdi jigerim, hah ynan, hah ynanma.

Gerçi güzeriň ýok maňa, billah, ki senden,
Ýokdur güzeriň, hah ynan, hah ynanma.

Ýüz pitne göz-u zülpuň ara ç:n tapylypdyr,
Eý, pitnegerim, hah ynan, hah ynanma.

Sen bolgaly manzuryna we mährige hergiz,
Düşmez nazarym, hah ynan, hah ynanma.

Senden habarym bolgaly, hakda, ki özümden,
Ýokdur habarym, hah ynan, hah ynanma.

Baýram hanyň şygryýeti türkmen edebiýatynyň soňky ösüşine uly täsir edýär. Şahyryň “Könlüm” diýlip atlandyrylan gazaly bilen Magtymgulynyň adybir goşgusy ruhy taýdan garyndaşdyr. Elbetde, şygryrlaryň temasy aýratyn. Birinjisi ýaryň yşkynda, ikinjisi şahyr kalbynyň aladasynda. Ýöne olaryň galyby, äheňi, ruhy bir-birine çalymdaş.

Gowgaly zamanda ýazan we ahyrynda şol gowgalaryň pidasy bolan serkerde - şahyryň döredijiliginde öz döwrüniň

nogsanlaryndan zeýrenmek äheňleri bar. Biz dindarlaryň Baýram hanyň garşysyna gurnalan pirimlere gatnaşandygyny, oňa meçew berendigini bilýäris. Belki, olar şahyryň aşakdaky rubagy bendinden nägile bolandyrlar ýada tersine, belki, Baýram han dindarlaryň hereketlerinden närazy bolup şu bendi döredendir:

Ne din gamdan demi perişandyr men,
Ne küfr hüjümiňden harasandyr men;
Buthana-o metjit maňa ýegsan görüner,
Goýa ki ne kapyr, ne musulmandyr men.

Her halda şu bendiň özi dindarlar bilen serkerde-şahyryň arasynda garşylygyň bolandygyna güwä geçýär.

Baýram han öňdebaryjy pikirlenip bilýän adam bolupdyr. Ol adamlary dini, milli, jynsy aýratynlyklary boýunça bölmändir. Onuň syýasatynyň dürli milletleriň, dinleriň çaknyşan ýeri bolan çäklerde gurulan Beýik Mogol sultanlygynda üstünlik gazanmagyňam baş sebäbi şu ýagdaýdyr. Baýram han dürli dinli, dürli milletden bolan adamlaryň ýakyn gatnaşyk etmegini isläpdir. Din, tire-taýpa, milli täsirlerden saplanyp, adama adamçylygy boýunça baha berip bilýän ynsan goja zeminde ýaşayan gadymy adamzadyň uly gymmatlygydyr:

Musulman-u hinduga bardyr mydam,
Işigiňde jagiriň üçin baguýyň,

Bolup barça hinduga hoşallyk,
Musulmanlar içre düşüp gaýguýyň

Musulmanga hinduny tezwiç edip, .

Musulmanlygyň ýokturur, hinduýyň.

Gazal ýönekeý durmuş närsesiniň üsti bilen iki dindäki ynsanlary hoşgylawlyk bilen ýakynlaşdyrýar. Diňe bir ýakynlaşdyrmagam däl, olary biri-birine nikalaýar. (tezwiç-nikalamak, öylendirmek, durmuşa çykarmak). Şahyryň türkmençe rubagylary bary-ýogy 13 sany. Olaryň 4 sanysy söýgä, 2-si durmuşa, 7-si soltana bagyşlanan. Yöne käte soltana hem gyza bagyşlanan goşgularyň arasyny açmak kyn düşýär:

Tä bilgeli gullugynda ykbalymny,
Hiç kim saňa ara etmedi halymny,

Küft-u keremiň bu nowg kem bolmasa idi,
Ger bilseň idi bu ajab-u halymdan.

Şu bendi şahyr soltana bagyşlapdyr diýsegem, gyza bagyşlapdyr diýsegem ýalňyş bolmaz. Orta asyrlaryň edebiyatynda, aýratynam serkerde-şahyrlaryň sygryýetinde gözeleň keşbi köplenç öz gullugyndaky aşygyna rehimsiz daraýan, oňa ýüz bermeýän hökümdara meňzedilýär. Ikinji bir tarapdan rubagynyň soltan Ekbere ýüzlendirilen bolmagam mümkin. Şahyr ençeme wagtlap gullugynda duran hökümdaryna indi öz arzyny ýetirip bilenok. Ondan rehim-şepagata garaşýar. Onuň öz halyndan habar almagyny isleýär. Sygyr bendi Baýram hanyň ýamanlanyp köşkden çetleşdirilen döwürleri ýazylandyr. Şeýle äheňde şahyryň 4 sany sygyry bar. Iki rubagysyny bolsa kasyda-rubagy diýip atlandyrmak bolar. Olaryň birinjisiniň “adyň zikge bolup puluň ýüzüni bezesin” diýen setirlerinden çen tutsaň hökümdara ýüzlendirilendigi belli. Emma bu ýerde goşgynyň gönüden-göni haýsy soltana gönükdirilendigi anyk däl.

Hem hutba zybyňa mugaýýan bolsun,
Hem zikge atyň bile müzeýen bolsun,
Tä zulmat-u nur bolgusy jümle-jahan,
Hüşsyd-u jemalyň bile rowşen bolsun.

Ikinji kasyda-rubagynyň Humaýuna bagyşlanandygyny bendiň soňky setirleri anyk görkezýär. Üstesine biz bu ýerde şahyryň çeper oýlanyşynyň, pikirini tilsim bilen berip bilişiniň şaýady bolýarys.

Şah-a, saňa ýar-u heý biçaun bolsun,
Emriňde mutyg, döwwir-ir gerdun bolsun,
Ferhunda humaý-u öwj-i yzzat senden,
Atyň kibi döwletini humaýun bolsun.

Serkerde-şahyr Muhammet Baýram han Türkmeniň adamlary ýagşylyga, söýgä, agzybirilige çagyryan sygryýetiniň edebiyatyň ösüşinde uly goşandy bar. Häzirki döwürde şahyryň şöhratly şahsyýeti diňe bir serkerde däl, diňe edebi mirasy galdyran şahyr däl-de iki halkyň - hindi hem türkmen halkynyň uzak taryhdan başlanýan uly dostlugynyň nyşany hökmünde hem dabaralanýar.

Orta asyrlardaky serkerde-şahyrlaryň edebiýaty barada umumy netije

Serkerde-şahyrlyk mekdebi gowgaly zamananyň önümi. Şol döwürde bolup geçen galagoply taryhy, syýasy wakalara, zygiderli suratda dürli ýerlerde döräp duran uruş-dawalara, umumy bir serhetleri halkara derejede ykrar eden halkara jemgyýetçiliginiň ýoklugynda sistematik suratda ýüze çykyan territoriall meseledäki dawalara ser salsaň, serkerde-şahyrlaryň özlerine-de, döredijilik dünýäsine-de has içgin düşünmek mümkin. Şu ýerde serkerde-şahyrlaryň ömri, döredijiligi barada belli bir netijelere gelmegiň hatyrasyna olaryň olaryň ruhy dünýäsine, ýaşan zamanasyna has içgin düşünmek üçin çeper döredijilik bilen meşgullanandygy barada maglumat galmadyk, emma ömri taryhy hem çeper nukdaýnazardan öz döwürdeşleri tarapyndanam, soňky döwürlerde-de, ýigriminji asyrda-da has düýpli öwrenilen, başdan geçiren wakalaryna beýleki serkerde-şahyrlarda hem gabat gelmek boljak Jelaleddin Meňburny barada gysgaça dursak, işiň bähbidine bolardy.

W.Ýanyň “Çingiz han”, Grigol Abaşidzäniň “Uzaga çeken tümlük” romanlarynda, Muhammet Nesewiniň “Soltan Jelaleddin Meňburnuň ömür beýany” atly işinde soltan Jelaleddin Meňburnuň ynsan hem serkerde hökmündäki keşbi açylýar. Bu eserleriň her birini okap çykanyňdan soň merdana türkmen gerçeginiň gaýduwsyzlygy, akyl-paýhasy, durmuşyň her dürli pursatlaryndan dana paýhasyna daýanyp baş alyp çykyp bilşi, namart hem nadan adamlar zerarly çeken kynçylyklary, töweregindäki käbir adamlaryň gorkaklygy hem bigaýratlygy üçin ejir çekişi tagma bolup ýadyňda galýar. Ýabany we wagşy mongol-tatarlaryň çozuşy zamanasynda ýaşamaly bolan, öň ýeňilmez, hiç bir zatdan çekinmeýän diýilip hasaplanýan mongollara garşy ilkinji bolup baş galdyrmagy, hatda olary birnäçe gezek ýeňilişe sezewar etmegi başaran Jelaleddiniň ömür ýoly ar-namys, din, ata-Watan, döwletlilik ugrundaky göreşlerden – ýeňişlerden hem ýeňilişlerden doly. Emma bu ýoluň ýekeje ýerinde-de soltanyň ruhdan düşüp, başyny aşak salanyny gören bolmandyr. Agzalan eserlere salgylanyp soltanyň keşbiniň has mahsus aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyrmak mümkin. Olar esasan aşakdakylardan ybarat:

Soltanyň bütin ömri Watanyň azatlygy, bütewiligi, abadançylygy ugrundaky göreşlerde geçýär. Bu ýagdaý onuň gürrüňsiz watanparaz ýigit bolandygyndan habar berýär;

Soltan ruhbelent şahsyýet. Onuň ruhdan düşüp, göwnüçökgünlige ýüz uran pursatam mertligi bilen baglanyşykly. Durmuşyň kynçylyklary ony ejizledip bilmeýär. Soltan gaýta poladyň otda taplanyşy ýaly barha we barha taplanýar;

Soltan mert şahsyýet. Hut Çingiz hanyň özem muny ykrar edipdir. Soltan diňe bir soltan hökmünde däl-de, Umuman, erkek adam hökmünde-de mert. Hilatyň häkimi Müjüretdin Ýakup ony ýekeme-ýeke söweşe çagylanda soltan ýakynlarynyň “Seniň derejän däl” diýip ýalbarmalaryna garamazdan ýeke özi bu söweşe barýar, ýöne häkim gorkaklyk edip söweşe gelmeýär. Soltanyň mertligini onuň Çingiz hanyň ölendigi baradaky habary eşidende düşen ýagdaýy hem tassyklaýar. Soltan begenmäge derek gaty gynanýar. Onuň sözleri:

- Ömrüň manysy gutardy. Ömür mundan beýläk tukat geçer. Uly bir gynanýňam, uly bir begenjiňem bolmaz. Indi Çingiz han ýok. Onuň dosty bolmagam, ganyň duşmany bolmagam deň derejede mynasyp hormat. Eger indi men Çingiz han bilen ýüzbe-ýüz durup, gylyç-naýza uruşmajak bolsam, bujagaz bolgusyz ýeňişleri, bujagaz bolgusyz şowsuzlyklary başyma ýapaýynmy? Meniň ýeňişlerime, meniň ýeňilişlerime Çingiz han syn kylmajak bolsa, ýaragymy şakyrdadyp ýörmek nämäme gerek?¹

Jeleleddin guýma gursak döwlet ýolbaşçysy, döwletbaşa mahsus ähli sypatlar onda bar. Hatda tuituş soltanlygyň tozdurylan döwründe-de soltan baran ýerinde döwletliligi, kada-kanuny ýola goýup, berkidip başlaýar;

Serkerde-şahyrlarymyz ýaly edebi miras galdyrmadygam bolsa soltan edebiýata, sungata çuňňur sarpa goýupdyr, aýdym-sazyň muşdagy bolupdyr;

Eger öz wagtynda Muhammet şa Jeleleddine ynam bildirip, mirasdar bellän bolsa, belki mongollaryň garşysyna göreşip, ýurdy halas edibem bolardy. Sebäbi halkyň soltana bolan ynamy juda uly. Ýöne özüniň çetleşdirilendigine garamazdan Jeleleddin, Watanyňy, pederini hormatlamagyny birjikde peseltmeýär. Munuň özi onuň şahsy kineler üçin, öz bähbidi üçin öýke-kine edip ýörmeýändigini aňladýar. Soltan Watana gerek ýerinde özündenem geçmäge taýyn;

Uruş ýagdaýlarynda soltan köplenç zabun hereket etmeli bolýar. Ol Gürküstana aňtawa giden emiriň gorkup, ak tam bolan ýüzüni hiç kime görkezmejek bolup, öz eli bilen atýar. Ol şeýtmek bilen agirt uly we

---

¹ Abaşidze. G. Uzaga çeken tümlük. Aşgabat. Türkmenistan 1980.

köpmilletli goşunyň ynamyny gorap saklaýar. Munuň özi zabunlygam bolsa, serkerde paýhasdan nyşan;

Soltan örän adalatly hökümdar. Ol hut öz dogany Kyýaseddini adam öldürendigi üçin kazynyň eline tabşyrýar. Soň Kyýaseddin gaçyp gün görmeli bolýar. Adalatyň, kanunçylygyň hatyrasyna ýakynlaryňa zabun darap bilmek hakyky döwletbaşynyň edip biljek işi;

Adaty günlerde soltan her bir meseläni maslahatly çözmegi gowy görýär. Maslahatlary üns bilen diňleýär, olara eýerip hereket edýär;

- Jelaleddin örän gaýratly serdar, ýöne ol tiz köşeşýär, käte öz ýüregine düwen zadyndanam dänýär. Ol gaharjaň, tizpähim, ýöne gahary ýatyşonsoň, ähli öýke-kinäni unudýar, gahary gelende aýdan hökümini ýumşatmak üçin azara-derde galýar. Eger oňa ýetişmese-de, eden işine biçak ökünýär, özünüň ýerliksiz ýere gyzyp, adalatsyz bir iş edendigine uzak wagtlap ökünip gezyýar.¹

Onlarça milletlerden bolan ägirt uly goşuny bir agyza bakdyryp bilenligi, uly ýeňişler gazananlygy üçin soltan häzirkî döwürdäki “Generalissimus” derejesiniň talaplaryna doly gabat gelýär;

Soltan gerek ýerinde örän sowukganly. Bu ýagdaý aýratynam Gürjüstanyň çykması kyn Garnis dagyna hüjüm edilende has aýdyň ýüze çykýar;

Soltan türkmenleri örän gowy görüpdür, her bir mümkin bolan ýerde olara daýanyndyr we öz gezeginde olary goldapdyr. Soltanyň türkmen dilinde örän owadan gürlänligi barada Muhammet Nesewi ýorite nygtap geçipdir;

Soltan özüni tagtdan çetleşdirendigine garamazdan atasyna örän uly sarpa goýupdyr, ondan galan nyşanlary toplapdyr, ogullyk borjyny ödäpdir;

Soltan zenanlary wezipesine daýanyp däl-de, tüýs ýürekden gowy görüpdür, olaryň sarpasyny saklap, mylakatly gatnaşyk edipdir, olaram soltana şeýle mähir bilen jogap beripdirler.

Şeýlelikde, serkerde-şahyrlaryň ömür we döredijilik ýoly barada, olaryň bitiren hyzmaty barada, döredijilikleriniň mazmun hem galyp aýratynlyklary barada gysgaça aşakdaky netijeleri çykarmak bolar:

I. Serkerde-şahyrlaryň türkmen edebiýatynyň ösüşindäki hyzmaty

---

¹ Abaşidze. G. Uzaga çeken tümlük. Aşgabat. Türkmenistan 1980.

– serkerde-şahyrlaryň kömegi bilen türkmen edebiýatynyň özüşi has giňelýär;

– serkerde-şahyrlar türkmen edebiýatyny hem mazmun, hem görnüş taýdan baýlaşdyrdylar;

– serkerde-şahyrlar türkmen edebiýatynyň beýleki halklaryň edebiýaty bilen edebi gatnaşyklaryny işeňňirleşdirdiler;

II. Serkerde-şahyrlaryň döredijiliginiň mazmun özboluşlylygy

– olaryň döredijiliginiň esasy temasy söýgi hem mertlik, gahrymançylyk;

– olaryň döredijiligine ruhbelentlik, joşgunlylyk, hyjuw mahsus;

– ýaşayşlarynyň çalymdaşlygy bilen baglylykda serkerde-şahyrlaryň hem ömri, hem döredijiligi orta asyrlardaky rysar edebiýatyna çalymdaş;

– edebi metodlar barada aýdylanda serkerde-şahyrlaryň döredijiligini arzuwment kalssisizm (romantiki klassisizm), özlerini arzuwment-romantik şahyrlar diýip atlandyrmak bolar.

III. Serkerde-şahyrlaryň döredijiliginiň çeperçilik aýratynlyklary aşakdakylardan ybarat:

– serkerde-şahyrlar lirik şahyrlardyr. Olaryň döredijiligi kiçi göwrümlü şygyr eserlerinden – kasydalardan, gazallardan, rubagylardan, mesnewilerden, kytgalardan, ferdiýatlardan... ybarat;

– esasy ulanylan görnüş – gazal. Olar bu görnüşüň ösmegi üçin belli bir hyzmaty ýerine ýetiripdirler;

– serkerde-şahyrlar türkmen, arap, pars dillerinde eserler döredipdirler. Şygyrlarda bu dilleriň özara gatnaşygy duýulýar. Türkmençe şygyrlaryň dili häzirki zaman, taýýarlyksyz türkmen okyjysy üçin agyr. Olarda köne sözler, arap, pars sözleri köp gabat gelýär. Serkerde-şahyrlary wagt tertibinde aňyrdan bärligine öwrenseň diliň barha we barha halky gepleşiğe ýakynlaşýanlygyny duýmak bolýar;

– serkerde - şahyrlar esasan däp bolan çeperçilik serişdelerini, meňzetmeleri, bezegleri ulanmak bilen bir hatarda özüleri hem täze gözlegde bolupdyr.

KLERIKAL-SUFISTIK EDEBIÝAT

Orta asyrlar türkmen edebiyatynda din, Alla, ylahyýet, bakylyk bilen bagly döran edebiyaty ikä: klerikal edebiyata we sufistik şygryýete bölüp öwrenmek gerek.

Klerikal edebiyat

Mälim bolşy ýaly, Orta asyrlarda türkmen halkynyň uýan, ykrar eden dini yslam dini boldy. Dini dünýägaraýyş bilen çeper edebiyatyň ikisi hem obrazly, metaforiki pikirlenmäniň önümi bolany üçin biri-biri bilen ýakyn baglanyşykda bolýarlar. Yslam dini bilen bagly edebiyatyň, Gurhana we yslamyň düýp esaslaryna bagşlanylyp ýazylan teswirleriň, pygamberleriň ömür beýany bilen baglanyşykly eserleriň, ýurisprudensiyany we beýleki kada-kanunlary yslamyň nukdaýnazaryndan düşündirýän eserleriň ýüze çykmagyna-da şol umumylyk sebäp bolýar.

Orta asyrlar türkmen edebiyatynda klerikal edebiyatynyň düzümine Mahmyt Zamahşarynyň eserleri, Rabguzynyň “Kysasyl-enbiýa”, Wepaýynyň “Rownakyl-yslam” ýaly eserleri degişli.

Abulkasym Mahmyt ibn Omar

Jarulla Zamahşary

(19.03.1075 – 14.06.1144)

Öwrenilişi. Gündogaryň, yslam medeniýetiniň meşhur akyldarlarynyň, alymlarynyň biri bolan Mahmyt Zamahşarynyň ömri we döredijiligi türkmen edebiyaty öwreniş ymynda Garaşsyzlyk ýyllarynda has çuňňur öwrenilip başlandy. Zamahşarynyň „Ýagşyzadalaryň bahary“ atly ýygindysyny arap dilinden terjime eden we çapa taýýarlan Türkmenistanyň milli medeniýet „Miras“ merkeziniň uly ylmy işgäri Rahman Ilmämedow onuň ömri hem döredijiligi hakynda giňişleýin maglumat beripdir¹. Mahmyt Zamahşarynyň şygrylar diwany hem görnükli şahyrlar, alymlar, terjimeçiler bolan A.Atabaýew, Ş.Geldimämedowa, S.Hydyrow, A.Saryýew, A.Saparmyradow, R.Ilmämedow dagylar tarapyndan türkmen diline geçirilip, çapa taýýarlanylady we halk köpçüligine ýetirildi.² Ýeri gelende nygtap geçsek, çeper terjime örän ussatlyk bilen

¹ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. Aşgabat “Miras” 2004. 317-341-nji sah-lar.

² Mahmyt Zamahşary. Diwan. Aşgabat “Miras” 2004. sözsoňy ýazan R.Gylyjow, R.Ilmämedow.

amala aşyrylypdyr we terjimeçiler awtoryň, ýagny, Mahmyt Zamahşarynyň nygtamak isleýän zatlaryny ussatlyk bilen açmagy başarypdyrlar. 2007-nji ýylyň 23-25-nji maýynda Mahmyt Zamahşarynyň iki watanynyň biri bolan Daşoguzda onuň döredijiligine, döwrüne, dünýägaraýşyna bagyşlanyp geçirilen „Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy” atly Halkara ylmy maslahat akyldaryň dünýäsine aralaşmakda, onuň döredijilik mirasyny öwrenmekde uly ädim boldy. Türkmen alymlary, dünäniň dürli ýurtlaryndan gelen alymlar Mahmyt Zamahşarynyň döredijiligi, döwri, ömri barada dürli ugurlardan gyzykly çykyşlar etdiler¹.

Gelejekde, alymlaryň, terjimeçileriň yhlasy bilen türkmen alymlaryna eserleriniň käbir bir bölegi ýakynda belli bolup başlan Mahmyt Zamahşarynyň işleri, döredijilik mirasy babatynda türkmen alymynyň gözi bilen garalyp, has düýpli ylmy işler, monografiýalar, dissertasiýalar ýazylar. Alymyň, akyldaryň, dilşynasyň, tefsirçiniň... işlerinde ylmyň gumanitar ugurlarynyň islendik biri barada ylmy pikirleri ýöretmek üçin gyzykly çeşmeler bar.

Ömri. Mahmyt Zamahşary Görogly etrabyň Zamahşar (Yzmykşir) obasynda garyp, dindar maşgalada dünýä inýär. Çagalykda ýa üçekden ýykylyny üçin, ýa-da sowukda galany üçin agsak bolup galypdyr. Onuň agsak bolup galmagyna bir guşuň aýagyny döwendigi üçin ejesiniň gargamagynyň sebäp bolandygy hakynda-da maglumatlar bar. Zamahşarynyň kakasy Omar ibn Ahmedi syýasy sebäpere görä zyndana salýarlar we ol şol ýerde ýogalýar.

Zamahşary başlangyç bilimleri öz kakasyndan öwrenýär, soň Zamahşardaky beýleki alymlaryň ýanynda okaýar. Zehinli bolsa-da, agsak ýagdaýda gün-güzeran görmegiň kyn boljakdygyny göz önünde tutan kakasy ogluny tikiçiniň ýanyna bermekçi bolýar. Ýöne oglunyň islegini kanagatlandyryp medrese okuwyna berýär. Soň Zamahşary Buhara şäherinde okuwyny dowam etdirýär. Adygyp başlansoň Zamahşary Nyzamylmülke bagyşlap we özüne mynasyp iş sorap Seljuklaryň weziri Nyzamylmülkiň adyna kasyda ýazypdyr. Haýyşy kanagatlandyrylmadyk akyldar Horasana gidýär, soň bolsa Bagdatdaky Nyzamyýe medresesinde bilimini artdyrýar. Halypa babatynda Mahmyt Zamahşary bagty çüwen ynsan. Ony ähli

---

¹ Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 23-25.05.2007.

ugurlardan öz döwrüniň meşhur alymlary okadýar. Öz gezeginde akyldar hem meşhur ylymda yz goýan meşhur şägirtleri ýetişdirýär.

Öz döwrüniň ähli problemalaryna ulaşan Mahmyt Zamahşarynyň ömri örän gyzykly wakalardan doly. Ol 45 ýaşlarynda bir agyr kesele duçar bolýar we şundan beýläk dünýewi häkimleri wasp edip, olardan tamakin bolman ýeke-täk Allany mahabatlandyryjakdygy barada öz-özüne söz berýär we Mekgä gidýär. Bu ýerde Mekgäniň emiri Abulhasan Aly ibn Hamza ibn Wehhas bilen dostluk gatnaşygynda bolýar, arap dilini, edebýatyny kämil derejede öwrenýär.

Akyldaryň soňky ömrüne syn edenimizde biz onuň ýüreginiň dogduk mekany bilen Allanyň öýi hasaplanýan mukaddes Mekgäniň arasynda pelesañ kakýandygyny görýäris. Iki ýyldan soň Watanynda dolanan Zamahşary ýene Mekgä gaýdýar we ýolda Şama barýar. Zamahşary birnäçe gezek Kābāni togap edip, onuň bilen goňsuçylykda ýaşandygy üçin, „Jarulla” (Allanyň goňsusy) diýen ady alýar. Üç ýyldan soň Zamahşary ýene Bagdadyň üsti bilen Horezme gaýdýar we ömrüniň ahryna çenli Kōneürgenç şäherinde ýaşaýar.

Döredijiligi. Zamahşarynyň dürli ugurlardan ýazan eserleriniň köpüsi saklanyp galypdyr. rahman Ilmāmmadowyň Mahmyt Zamahşarynyň „Ýagşyzadalaryň bahary” atly ýygyndysyna ýazan sözsoňusynda nygtamagyna görä, dünýäniň dürli kitaphanalarynda akyldaryň 60-dan gowrak kitaplary saklanyp galypdyr. Olardan käbirlerini sanap geçeliň:

1. Dini kitaplar: „Mugjemu'l-hudud” (Şerigat jezalarynyň meseleleriniň sözlügi); „Ru'usu'l-mesäi'l fi'l-fikh” (Fyk ylmynyň esasy meseleleri); „Zalletu'n-näşid» (Gözleýjiniň azaşmagy); „Er-Raiz fi'l-faraýyz” (Miras ylmynda terbiýeleýji); „Menäsiku'l-hajj” (Hajyň düzgün-tertibini); «Hasa'isu aşerati'l-kirami'l-berara» («Aşeraýi mubeşşire» (On sany buşlanan) diýlip tanalýan on sany sahabanyň terjimehalynyň beýany); „Şeka'iku'n-Nugman fi menäkybi'l-imām Ebu Hanife” (Ymam Agzam Abu Hanypanyň özboluşly häsiýetlerini beýan edýän „Nygmanyň mertebesi” atly kitap); „Şäfigy'l-yýý min kelāmi'-Şäfigy” (Ymam Şapygynyň derde şypa sözleri); „Muteşäbihi esāmi'r-ruwāt” (Hadys rowaýatçylarynyň atlarynyň arasyndaky meňzeşlik); „Kasydetu fi suali'l-Gazzāli an julusillāhi ale'l-arş we kusuri'l-magrifeti'l-beşeriýýe” (Allanyň arşda oturmagy meselesi we adamzadyň ony bilmeginiň bolup bilmejekdigi barada Ymam Gazalynyň soraglaryna kasyda); „El-aklu'l-kulli” (Kulli akyl, ýagny Jebraýyl perişde); „Esāsu't-takdis” (Mukaddesligiň esaslary); „Esraru'l-

mewäzyg” (Mowzuklaryň sylrlary); «Kelimätu'l-ulemä» (Ulamalaryň sözleri).

2. Kitaplara ýazylan düşündirişler: 1. „Keşşaf” Gurhany-kerime ýazylan tesfir –düşündiriş; „Talebetu'l-ufät fi şerhi't-tasarrufät” („Tasarrufat” atly kitabyň düşündirişinde saglyk islemek); „Egjebu'l-ajab fi şerhi lämiýeti'l-arab” („Lamiýetul-arap” atly kitaba ajaýyp düşündiriş); „Muhteseru'l-muwäfeka beýne ehli'l-beýti we's-sahabe” („Pygamber neberesi bilen sahabalaryň arasyndaky ýakynlyk” atly kitabyň gysgaltmasy); „El-fäik we nesimu'r-raik fi garibi'l-hadis” (Hadyslardaky düşünilmegi kyn bolan sözleri düşündiriji sap şemal); „Şerhu muhteseru'l-kuduri” («Muhteserul-kudury» atly esere düşündiriş); „Şerhu ebýäti'l-Keşşäf” („Keşşafyň” beýtleriniň düşündirişi); „Şerhu ebýäti kitäbi Sibeweýh” (Sibeweýhiň kitabynyň beýtlerine düşündiriş).

3. Dil bilimi hakyndaky kitaplar: „Esäsu'l-beläga” (Çeper sözleşiş esaslary); „Mukaddimetu'l-edeb fi'l-luga” (Arap diline giriş usuly); „Jewähiru'l-luga” (Söz göwherleri); „El-mufasssal fi'n-nahw” (Nahuwda baplara bölüji); „El-muhajät we mutemmem mehammi erbäbi'l-hajät fi'l-ehaji we eglutata fi'n-nahw” (Nahuwyň käbir aýratynlyklaryny sorag-jogap görnüşinde beýan eden eser); „Nikatu'l-igrab fi garibi'l-igrab fi'l-kuran” (Gurhandaky arapça bolmadyk sözleriň düşümlerinde fleksiýa bellikleri); „El-mufnad we'l-muellef” (Birlik san we goşma sözlem); „El-mufred we'l-murakkeb” (Birlik san we düzme sözlem); „Kitäbu'l-esmä fi'l-luga” (Sözlükde atlaryň kitaby); „Mes'ele fi kelimeti's-şehäde” („Lä ilähe ilalla” sözünüň sintaksis derňewine degişli eser); „Sahyhu'l-arabiýýe” (Arap diliniň dürs geplenilişi); „Samimu'l-arabiýýe” (Arap diliniň dogry geplenilişi); „El-emäli fi'n-nahw” (Nahuwda umyt); „Mugjemu'l-arabi we'l-färisi” (Arapça-parsça sözlük); „Ed-durru'd-däiru'l-muntehab fi kinäýät we istigarat we teşbihati'l-arab” (Arap edebiýatynyň aňlatma söz öwrümi, metafora we meňzetme usulynda saýlanyp alnan tegelek dür).

4. Ahlak-pelsepewi, edebi eserler: „Etwäku'z-zehep fi'l-mewagyž we'l-hutab” (Wagyzlarda we hutbalarda altyn halkalar); „Makamat” (Mertebeler); „El-mustaksa fi'l-emsäl” (Nakyllary derňeýji). «Newabigy'l-kelim» (Meşhurlaryň sözleri). Gysga pähim-paýhaslardan we edebi parçalardan ybarat bolan eser. «Rabigu'l-abrar» (Ýagşyzadalaryň bahary); „Nuzhetu'l-mu'tenis” (Dostlukly gezelenç); „Diwanu'z-Zemehşeri” (Zamahşarynyň diwany); «Mersiýýe li Ebu Mudar» (Abu Mudara mersiýe); „Nesä'ihu'l-muluk” (Patyşalara

nesihat); „Risäletu'l-esrar” (Syrlar risalasy); „Risäletu'l-mubkiýýe” (Agylar risalasy); „Risäletu'n-näsyha” (Nesihat beriji risala); „Sewä'iru'l-emsäl” (Nakyllaryň bilezigi); „El-kystas fi'l-aruz” (Aruz ölçeginde terezi);

5. Dürli ylymlara bagyşlanan eserler: «Kitabu'l-emkine we'l-jibäl we'l-miýäh» (Suwlar, daglar we ýerler hakynda kitap). «Kitabu'l-ejnäs» (Dürli ugurlar barada kitap); „El-keşfu fi'l-kyra'et” (Okamagyň usulyýeti);

„Ýagşyzadalaryň bahary” alymyň Gündogarda meşhur bolan kyssa bilen sygry gezekleşdirip, gysga hekaýatlarda durmuş hakykatynyň dürli taraplaryny açmaga çalyşýan usulynda ýazylypdyr we dogsan sekiz bapda öz beýanyňy tapypdyr. Şeýle usulda eserler döretmek Gündogar edebiýatynda meşhur däpdur. Meşhur hamsaçylyk däbinde döredilen eserler ýygyndylarynyň ilkinji eserini agzalan usulda döredilen ahlak-filosofiki ýygyndylar düzýär. Mahmyz Zamahşarynyň döwründe şeýle däbiň bardygyna garamazdan, akyldar öz işiniň özboluşlydygy, öňkülerden täsirine düşmändigi, ýygyndyny „Keşşaf” ýaly kyn işden soň aňlara dynç bermek üçin ýazandygy barada durup geçipdir. Kitapda ýagşy niýetli, halal adam bolmak, gowy işleri ýerine ýetirmek wagyz edilýär, bu wagyzlar görnükli din wekilleriniň, akyldarlaryň, şahsyýetleriň durmuşy bilen bagly dörän timsallarda berkidilýär.

Mahmyt Zamahşarynyň dünýäniň akyly-paýhasyny bir ýere jemläp beýan eden bu eserinde türkmenler hakynda oňat pikirler aýdylýär. Biz şu ýerde ilki bilen adam oglunyň ýaşayyş-durmuşyna, barlygyny dowamatyna täsir edýän dini dünýägaraýşy türkmenleriň özboluşly kabul edişi hakynda durup geçmekçi. Dogrudanam, türkmen hiç wagtda köre-körlük bilen ýykylyp ýatmandyr-da, Allanyň adynyň özü gursagynda saklap, öz ynam-ygraryna görä dine uýupdyr. Munuň özi türkmen halkynyň dünýägaraýşynda dünýewiligiň, päklige, halallyga bolan söýginiň, garaz, Allanyň ýaradan zatlarynyň hemmesine bolan söýginiň saklanyp galmagyna ýardam edipdir. Türkmen adama millete, dine, däbine-dessuryňa, geýimine we kär-wezipesine görä däl-de, adamçylyk häsiýetlerine görä baha beripdir. Haýsydyr bir dini, milli, jynsy tapawutlary üçin adamlary bir-birinden daşlaşdyrýan, olary bir-birine garşy goýýan islendik bir garaýyş Haka-da, halka-da ýakmaýan ters ýoldur. Garaz, iman, päklik daşky görnüşlerde we düşüňjelerde däl-de, barlygy, halky, Allany söýüp kalplaryň töründen edilen dogra-dileglerdedir. „Maruf şeýle wakany gürrüň berýär. Ol:

«Haja baran adamlar Arafat dagynda ellerini göge uzadyp dileg edýärdiler. Türkmenlerden bir adam sesini çykarman durdy. Ol dileg edip bilenokdy. Ol türkmen aglap öz içinden: «Eý, Allam! Şu adamlar näme dileýän bolsa, men hem şony dileýärim» diýýärdi. Şol gije ýagşyzada adamlaryň düşüne Allatagala girip: «Arafat dagynda dileg eden türkmeniň dogasy üçin, şu ýylda haj eden ähli adamlaryň hajy kabuldyr» diýdi» diýip gürrüň berýär.»¹ Görşümüz ýaly, ähli ynsana ýagşylyk isläp, özüniň nebsiniň hem isleg-arzuwlarynyň pidasy bolman, tüýs ýürekden edilen dileg diňe bir türkmeniň däl-de, uly ilin dogma-dileginiň kabul bolmagyna ýardam edipdir. Munuň özi Alla tarapyn türkmen halkynyň, şol türkmen adamsynyň päk yhlasyna goýlan uly sarpadyr.

Türkmen Alla öz ýoly bilen uýýar. Ol imanyň daşky hereketlerde, ýasama galyplarda däl-de, içki many-mazmundadygyna, tüýs ýürekden edilýän tagat-ybadatda, dileglerdedigine ynanýar. Hut şu ýagdaýyň özi türkmen halkynyň öz imanyny ýasamalyklardan halas edip, dine edil gözbaşdaky ýaly arassa, halal görnüşde uýmagyna ýardam edýär. Türkmenleriň allahalar dini dünýägaraýşy yslam dünýäsinde yslama dogma hökmünde seretmek, dini fundamentalizm ýaly ýoýulmalaryň garşysyna goýulyp biliner.

Beýle dünýägaraýşyň türkmenlere ata-baba mahsusdygyny beýleki akyl-paýhasly şahsyýetleriň ömri, döredijiligi bilen bagly maglumatlaram tassyklaýar. Mahmyt Zamahşarynyň döwürdeşi bolan Abu Sagyt Abulhaýyr Mäneýi (7.12.967 – 12.01.1049). Onuň halatlylygyndan habar berýän kitabyň 42-nji hekaýatynda bir näsag türkmeniň minaradan çykýan azan sesine melul bolandygy, soňra bolsa azançyny ýanyna çagyryp, oňa iki tylla sylag berendigi beýan edilýär.² Edil şu kitapdaky 60-njy hekaýatda bolsa Saragtyň adamlarynyň Mäne babanyň halatlary hakynda eşiňleri we oňa dürli hili garaýyşlaryň, hatda göwniýetmezçiligiňem bolandygy beýan edilýär. Emma Ýahýa türkmen atly bir adam «Daşdan adamyň gybatyny etmek size geliýän zat däl. Onuň kimdigine anyk göz ýetirmek üçin Mänä gidýärim» diýip, Mänä tarap ýola düşýär. Mäne baba onuň oý-hyýalyny özi aýtmanka

---

¹ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. I kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 267-nji sah.

² Muhammet ibn Münewwer Meýheni. Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlar. Aşgabat «Miras» 2005. 91 sah.

bilip otyr. Ýahýa türkmen iman getirip, yzyna dolanýar.¹ Bu ýerde türkmen adamsynyň gep-gybaty oňlamaýandygy, her bir zady bolsa öz gözleriň bilen görüp, soň netije çykarýandygy hem sagdyn pikirlenmäniň nyşanydyr.

Mahmyt Zamahşarynyň kitabyndan indiki getirjek mysalymyz bolsa düşündirişe hem syna mätäçlik çekmeýär. Bu ýerde türkmen halkyna goýulan hormat has şahyrana hem gözellik bilen beýan edilipdir. Bu setirleri okap, diňe öz ata-babaňa buýsanaýmak galýar: “Afrasyýap: «Türkmenler misli dür we müşk mysalydyr. Bu iki zat öz gymmatyna magdanynyň daşynda eýe bolýandyr» diýýär.”²

Türkmen halky gaty ynamdar adamlar hökmünde tanalýar. Dünýäniň meşhur şahsyýetleri howsalaly zamanada, her bir çylşyrymly mesele ýüze çykanda türkmenlere daýanypdyr. Aşakdaky gürründe halypanyň mukaddes zat hökmünde aýap saklamak isleýän gyljyny türkmen ýigidine ynanandygy beýan edilýär: „Halypa Mütewekkil Hamyryýe döwletinden galan bir gylç barada gürrüň beripdirler. Ol ony Ýemenden, Magrypdan we beýleki ýurtlardan gözläpdir. Ahyry Basradan tapypdyr. Ony 30 000 dirheme satyn alyp, elinde aýlap görüp, gaty haýran galypdyr we ol onuň göwnüne ýarapdyr. Ony düşeginiň aşagynda goýup saklar eken.

Bir gezek ol Kiçi Buga³: «Sen maňa ony ýanynda göterer ýaly batyr, berdaşly gollary bolan bir türkmen tapyp ber» diýipdir. Kiçi Buga hem Bagyr Türkmeni⁴ salgy beripdir. Mütewekkil ony Bagyr Türkmene berip: «Ony elmydam guşanyp gez. Men haçan ony islâmde, ol seniň ýanyňda bolsun» diýipdir.”⁵ Türkmenler taryhyň dürli döwürlerinde gaty kuwwatly, köpsanly hem gazybir millet hökmünde tanalýar. Ibn Rumi türkmenler hakda şeýle diýipdir:

Olaryň sanlary biçak köp hetden,
Ok-ýaýlary bolsa artyk her kesden⁶

---

¹ Muhammet ibn Münewwer Meýheni. Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlar. Aşgabat «Miras» 2005. 109 sah.

² Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. III kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 37-nji sah.

³ Meşhur türkmen serkerdesi Buga Sagyr (Kiçi Buga).

⁴ Meşhur türkmen serkerdesi Bagyr Türkmen.

⁵ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. IV kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 176-njy sah.

⁶ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. III kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 181-nji sah.

Türkmenler barada gozgalan gürrüňleriň hiç birinde ýaramaz garaýyş, haýsydyr bir nägilelik ýok. Hatda olaryň daş keşbine-de gözelligiň, sagdynlygyň nyşanlary hökmünde seredilipdir. Ynha, Aly ibn Isa ibn Mahan Horasandan halypa Harun Reşidiň ýanyna sowgat-serpaýly gelýär-de, sowgatlary görmek üçin halypany meýdana çagyryr. Şonda ol sowgat gowşurylyş dabarasynyň gözelligini artdyrmak üçin owadan geýinen türkmen esgerlerini we zenanlaryny meýdana çykarypdyr. Olaryň boý-syratam, egin-eşigäm gözeli. Bu ýagdaýyň özi gündogarda türkmen adamsyna sagdynlygyň hem gözelligiň nyşany hökmünde seredilýändigini aňladýar. „Aly ibn Isa ibn Mahan Horasandan halypa Harun Reşidiň ýanyna gelipdir. Ondan emeldarlary bilen sowgatlara seretmek üçin meýdana çykmagyny isläpdir. Ol hem meýdanyň arassalanmagyny we reýhan ýaly ösümlikler bilen düşelmegini isläpdir. Ol bir tarapyňa dört müň sany türkmen esgerini düzüpdir. Olaryň uzyn lybaslary we kümüş çäýylan guşaklary bar eken. Her haýsynyň kellesinde matasyndan bolan selle bar eken. Beýleki tarapynda dört müň saýlama türkmen aýaly bar eken. Eşikleri hem ýüpekden bolup, guşaklary hem altyn çäýylan eken.”¹

Hatda türkmenleriň geýen telpekleri hem dünýäde meşhur bolup, hemmeler olary geýmegi arzuw edipdirler: „Bir gezek Abu Nahyla emewiler halypasy Hyşam ibn Abdylmäligiň ýanyna baranda, Hyşam Rus we Türkmen ýurtlarynda geýilýän goýnuň derisinden tikilen owadan telpek geýip otyrды. Abu Nahyla bu telpekden gözünü aýyrman seretdi. Onda Hyşam oňa:

– Eý, Abu Nahyla! Sen bu telpekden gözüňi aýraňok welin, sen şu telpek geýilýän ýurtlardan-a dälseň? – diýende, ol:

– Ýok, emma möminleriniň emiriniň geýýän zady bize-de miýesser edermikä diýip pikir edýärim – diýýär.”²

Aşakdaky setirlerem türkmenleriň ata-babasynyň boý-syratynyň daýaw hem gözeli bolandygyny beýan edýär: „Ibn Syýaba bir gezek atyň üstünde oturan serkerde Mübärek Türkmeni görüpdir. Ol gaty daýaw eken we başy asmana ýetip duran.”³

---

¹ Mahmyt Zamaňşary. Ýagşyzadalaryň bahary. VI kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 63-nji sah.

² Mahmyt Zamaňşary. Ýagşyzadalaryň bahary. V kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 26-njy sah.

³ Mahmyt Zamaňşary. Ýagşyzadalaryň bahary. VI kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 92-nji sah.

Öz ata-babalaryň barada ýazylan çeşmeleri okanyňda öz milletiňe bolan buýsanjyň artýar. Türkmenler hakynda miras galan pikirler buýsanmazça-da däl. Halypa Mustegynyň döwründe ýaşap geçen şahyr Mahraz Kätip türkmenlere iň ýokary bahany berip, olary „Hakyň milleti“¹ diýip atlandyrýar. Beýle uly baha her kimlere berilmeýär. Eser dürli döwürlerde, dürli adamlar tarapyndan aýdylan pikirleri özünde jemleýär. Şonuň üçin bu ýerde aýdylýan pikirleriňem hakykaty has doly aňladyp bilýändigine şübhelenmese bolar. Türkmen halky mert, ynamdar, imanly, ynsanperwer, geýnülü, görmegeý, agzybir hem kuwwatly millet bolupdyr. Nesillerem pederlere mynasyp ýaşamalydyr.

Zamahşary millet düşüňjesi hakynda duranda-da, beýleki pikirleri orta atanda-da ýeke-täk bir zatdan – adamy beýgeltmek, onuň mertebesini artdyrmak ýaly beýik maksatdan ugur alýar, adamyň aladasy bilen ýaşayar. Bir gezek Mugawyya Araba ibn Ewsiden² “Sen milletiň hojaýyny bolmaga nädip ýetdiň?” diýip soraýar. Şonda paýhasly hökümdar şeýle jogap berýär: „Men olaryň iň jomardy däl. Olaryň nebere taýdan hem iň abraýlysy däl. Ýöne men olaryň nadanlyklaryny aýyrdym, dilegçilerine jomart boldum. Kim meniň amalymy etse, ol meniň bilen deňdir. Kim menden köp amal etse, ol menden üstündir. Kim menden az amal etse, men ondan üstün“³. Diýmek, hökümdar öz derejesine adamlara ýagşylyk edip ýetipdir we kim özünde köp ýagşylyklar edip, adamlary gowy görse, oňa öz ornuny bermäge taýyn.

Gündogar edebiýatynda adalatly şa hakyndaky pikir yzygiderli öňe sürülýär. Hakykatdan-da, jemgyýetçilik kada-kanunynyň, her bir raýatyň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýip duran konstitusionalaryň, kanunlaryň ýok ýerinde, sud hem beýleki hukukl goraýjy edaralaryň işleriniň dogry ýola goýulmadyk ýerinde ýeke-täk hakykat hökümdaryň sözi bolup durýar we oňa örän köp zatlar bagly. Gündogaryň meşhur akyldarlary, şol sanda Mahmyt Zamahşary hem bu meselede hökümdary adalata çagyrmakdan başga çäre

---

¹ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. III kitap. Aşgabat „Miras“ 2004. 181-nji sah.

² Araba ibn Ews ibn Kaýzy ibn Amr Ewsi Harysy Ensary - medineli ýolbaşçylaryň we emeldarlaryň biri. Çaga mahaly Muhammet alayhyssalamy görüpdir. Mugawyyanyň döwründe Şama gelipdir. 60-njy hijri ýylynda Medinede wepat bolupdyr.

³ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. III kitap. Aşgabat „Miras“ 2004. 75-nji sah.

tapmandyrlar. „Abdylly ibn Omar Muhammet alaýhyssalamdan şeýle hadys rowaýat edipdir: „Adalat ýoredilmeýän ýerde millet mukaddes bolup bilmez”¹.

Edil adalatly hökümdar meselesi ýaly, ylym-bilim öwrenmek meselesi hem gündogar edebiýatynyň üns merkezinden düşmän gelyär. Aslynda sowatly, ylym-bilimli, magaryfandyryjy adamlardan adalatly hökümdar çykýöar. Mahmyt Zamahşary hem bu meselede çetde durmaýar. Ol tymsallaryň üsti bilen ylym-bilimi yzygiderli wagyz edýär. „Mugaz ibn Jebel² Muhammet alaýhyssalamdan şeýle hadys rowaýat edipdir: «Ylym öwreniň. Ylym öwrenmek gowulykdyr. Ylym ýolunda bolmak ybadatdyr. Ylym hakda pikir alyşmak ybadatdyr. Ylymda bir meseläni çözmek jahatdyr. Bilmeýäne öwretmek sadakadyr. Mynasyp bolana ylym öwretmek Alla ýakynlykdyr...

Biliň, ylym jennet mekanlaryna barýan ýoldur. Ylym ýalňyzlykda ýoldaşdyr. Mysapyrlykda dostdur. Ýalňyz çagyň syrdaşdyr. Gizlin zatlara delildir. Darlykda kömekçidir. Dostlaryň ýanynda bezegdir. Duşmanlara garşy ýaragdyr. Allatagala milletleri ylym bilen beýgeldýär. Olary gowulyklary ýaýmakda ýolbaşçy eder, dolandyryjy eder. Alymlaryň eserlerinden peýdalanarlar. Işlerine uýarlar.

Perişdeler ylym eýeleriniň dostlukly gatnaşyklaryna uly üns berýärler. Olary ganatlary bilen penalaýarlar.

Ylym eýelerine deňizdäki ähli balyklar, ýer yüzündäki guşlar, suw we gury ýer jandarlary, öý haýwanlary baş eger.

---

¹ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. IV kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 310-njy sah.

² Mugaz ibn Jebel ibn Amr ibn Ews Ensary Abu Abdyrahman - uly sahabalaryň biri. Muhammet alaýhyssalamyň döwründe Gurhany jemlän alty sahabanyň biri. Hijretten 20 ýyl öňürti Medinede dünýä inipdir we ýaşlygynda musulman bolupdyr. Ýedi sany ensarylar bilen birlikde ikinji Akaba hadysasyna gatnaşypdyr. Muhammet alaýhyssalam ony Japar ibn Abu Talyp bilen dogan okaşdyrypdyr. Bedr, Uhut, Hendek we Muhammet alaýhyssalamyň gatnaşan beýleki ähli söweşlerine gatnaşypdyr. Tebuk söweşinden soňra Muhammet alaýhyssalam ony Ýemene kazy we dini öwrediji mürşit edip iberipdir. Tä Muhammet alaýhyssalam wepat bolýança, Ýemende bolup, soň Medinä gaýdyp gelipdir. Soň Abu Ubeýde ibn Jerrah bilen Şama söweşe gidipdir. 18-nji hijri ýylynda wepat bolupdyr. 157 hadys rowaýat edipdir.

Sebäbi ylym kalplary nadanlykdan halas eden nur, gözleri garaňkylykdan halas eden aýdyňlykdyr. Bedenleri ejizlikden halas eden güýçdür.

Bende ylym bilen salyh kişileriň derejesine ýetýär. Alladan gorkýanlaryň toparyna goşulýar. Dünýäde we ahýretde belent derejelere ýetýär.

Ylym pikirlenmekdir, ol orazanyň sogaby ýalydyr. Ylym barada pikir alyşmak namazyň ýerine geçýändir. Dogan-garyndaşlara ylym üsti bilen gowuşýarlar. Halal-haram işler ylym bilen ölçenýär.

Ylym ýolbeletdir, beýleki işler hem oňa tabyndyr. Ylym bagtly bendelere berler, günäkär gullar ondan mahrumdyr”¹.

Gadymýetiň „iň uniwersal kellesi” (K.Marks) hasaplanýan Aristotele deňäp boljak Mahmyt Zamahşaryň döredijilik mirasy öwrenilmäge, wagyz edilmäge, halk arasynda elýeterli edilip ýaýradylmaga mynasyp.

Nasyreddin Burhaneddin Rabguzy
(XIII asyryň ahýry – XIV asyr ýa-da tak. 1275 -1340)

Depderler içinde bir depder gördüm,
“Kysasyl-enbiýa” atly ýaranlar.

Magtymguly Pyragy

Öwrenilişi. Ýazylan döwründen bäri bu eser uly gyzyklanma bilen öwrenilýär. Bu eser dürli halklaryň, aýratynam, türk halklaryň häzirki zaman dillerine terjime edilýär. Eseri neşir etmekde, öwrenmekde XX asyryň edebiýaty öwreniş ylmynyň uly hyzmaty bar. Bu eser Kazanda, tatar dilinde ençeme gezek („Kissas ul-anbiýoýi Rabguziý”, 5 neşir., Kazan, 1881) neşir edildi, özbek edebiýatçylary tarapyndan öwrenildi (Uzbek poeziýasining ahtologiyasi, Toşkent, 1948, 96-njy sah; Антология узбекской поэзии. Весна, четверостишие. М., 1950, стр. 90; Uzbek adabiýoti, t. 1, Toşkent, 1959, 81-89-njy sah-lar; Mallaýew N.M. Uzbek adabiýoti tarihi, Toşkent, 1965, 203-206-njy sah-lar).

„Kysasyl-enbiýa“ türkmen halkynyň arasynda ýazylan döwründen bäri uly meşhurlykdan peýdalanýar. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginden getirilen öňýazgy hem munuň şeýledigine şaýatlyk edýär. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmy bolsa gündogar halklarynyň arasynda uly gymmatlyga eýe bolan bu esere Garaşsyzlyk döwründe has ünsli çemeleşip başlady. Ilkinji bolup „Kysasyl-enbiýany“ türkmen alymlary Ata Sary, Hommat Kakajan dagy çapa taýýarlap (Nasreddin

---

¹ Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. IV kitap. Aşgabat „Miras” 2004. 78-79-njy sah-lar.

Burhaneddin Rabguzy. Kysasyl-enbiýa. Adam ata we How ene. Aşgabat, Bereket-Bina. 1993.), türkmen okyjylar köpçüligine ýetirdiler. Olar bu eseri baş kitaba bölüp berýärler. Neşirde awtoryň, ýagny, Nasreddin Rabguzynyň öz beýan ediş stili, dili şol durşuna saklanypdyr we şonuň üçin bu neşiriň eseri ylmy taýdan, asyl nusga hökmünde ulanmakda ähmiýeti örän uly. Şeýle-de, kitabyň her bir pygambere bagyşlanan bölümüniň başynda epigraf hökmünde türkmen halkyna ýakyn bolan Magtymguly Pyragynyň, Andalybyň, Gaýybynyň, Mollanepesiň, Keminäniň... döredijiliginden gürrüňi ediljek pygamberiň özi, amala aşyran işleri, onuň bilen bolup geçen wakalar bilen baglanyşykly goşgy bentleri, sorag-jogap aýdyşyklaryndan nusgalar getirilýär. Şeýle edilmeginiň özi häzirki zaman türkmen okyjysynyň bu esere has içgin aralaşmagyna kömek edýär.

Eseriň dilini häzirki zaman türkmen okyjylar köpçüligine düşnükli bolar ýaly derejede özgerdip, halk köpçüligine ýetirmek işi bolsa birinji neşirden on ýyl töweregi wagt geçenden soň amala aşyryldy (Nasyreddin Rabguzy. Kysasy Rabguzy. Aşgabat “Miras” 2004). Bir dilden başga dile terjime etmegem, şol bir diliň köne döwrüniň döwrebaplaşdyrylmagy hem terjimeçiler, onuň üstünde işleýjiler tarapyndan ussatlygyň kämil derejesini görkezmegi, her bir söze örän inçelik bilen çemeleşmegi talap edýär. “Kysasyl-enbiýa” hem häzirki zaman türkmen diline örän ussatlyk bilen geçirilipdir, onuň stili, özboluşlylygy, şireliligi saklanypdyr.

Rus alymlary N.I.Ilminskiý, N.F.Ostroumow, S.E.Malow, P.M.Melioranskiý, N.F.Katanow, türk alymy Aýsu Ata dagy “Kysasyl-enbiýany” öwrenmekde, ony beýleki edebi çeşmeler bilen deňeşdirmekde, edebi-çeper taryhyň ösüşinde tutýan ornuny kesgitlemekde uly işleri amala aşyrdylar. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda bu mesele babatynda Türkmenistan Ylymlar Akademiýasynyň akademigi, edebiýatçy alym Annagurban Aşyrowyň işleri aýratyn nygtalmaga mynasyp. Alym A.Aşyrow “Kyssaýy Jirjis” atly makala bilen “Watan” gazetinde çykyş edýär (3.03.1994), “Kysasy Rabguzynyň” soňky neşirine “Şekerden datly kyssa” ady bilen sözsoňy ýazýar. Bu işlerde ol bu eseriň öwreniliş taryhy, onuň özboluşly taraplary, gymmatlygy barada durup geçipdir.

Mundan başga-da, Rabguzy we onuň eseriniň öwrenilişiniň hataryna “Gysga edebiýat ensiklopediýasynda” gysga suratda berlen maglumatlary goşmak bolar (Краткая литературная энциклопедия. Москва 1971, том 6. стр. 125).

Rabguzy Burhaneddiniň ogly Nasreddiniň edebi tahallusy. Onuň tahallusy doglan ýeriniň ady bolan Rabaty Oguz bilen baglanyşykly. Rabguzyň doglan we aradan çykan wagty anyk belli däl.

Nasreddin Burhaneddin Rabguzyň “Kysasy Rabguzy” eseri. “Kysasy Rabguzy” eseriniň döreýiş taryhy, onuň edebi-teoretiki esaslary yslam medeniýetiniň ösüşi bilen baglanyşykly. Yslamyň ilkinji döwürlerinde, VII asyrlarda edebiýat we sungat täze diniň täsirleri bilen ösüp başlaýar. Bu döwrüň edebiýatynyň ösüşine yslam medeniýeti bilen beýleki medeniýetleriň gatnaşygy uly täsir edýär. Diniň taryhy, onuň döreýiş we ösüş aýratynlyklary aýratyn ugur hökmünde öwrenilip başlanýar.

Dini wörenmek bilen baglanyşykly ýörite ugurlar döreýär. Olar aşakdakylardan ybarat:

a) Ilkibaşda tefsir – Gurhany-kerimiň sürelerini, aýatlaryny düşündirýän ylym ösüp başlaýar. Mahmyt Zamaňşarynyň “El-Keşşafy” tefsiriň kämil nusgalarynyň biridir.

b) Fyk – şerigatyň kada-kanunlaryny öwrenýän hukuk ylymy.

c) Hadys – dürli meseleler babatda pygamberiň aýdan sözlerini halka ýetirmek.

d) Soňra bolsa hadys ylmyň esasynda diňe bir Muhammet pygamberiň däl-de, ähli öten pygamberleriň ömrüni, işlerini öwrenýän aýratyn şaha peýda bolýar. Ol eserlere “Kysasyl enbiýa” (pygamberleriň kyssasy) diýip umumy at goýýarlar. Ençeme awtorlar “Kysasyl enbiýa” ýazýarlar. Ilki arap dilinde Wehp ibn Muhebbih VIII, soň pars dilinde ibn Jöwzi, ibn Halap Nişapury dagy şu ugurdan eserler döredipdirler. Türki dilde bolsa ilki bolup Rabguzy şeýle eseri döredýär.

Rabguzy “Kyssai Rabguzy” atly eseri 1311-nji ýylda, Nasreddin Dokbuga bagyşlap ýazypdyr. Bu eser biziň döwrümize çenli dolulygyna gelip ýetipdir. Eser pygamberler barada Injilde we Gurhanda bar bolan 72 sany kyssany çeperçilik beýan edýän hekaýatlaryň toplumyndan ybarat. Eseriň proza görnüşinde ýazylan ýazgysy arap dilindäki goşgular bilen gezekleşdirilýär. Käbir parçalar bolsa dilden aýdylýan halk döredijilik eserleriniň täsirleri bilen ýazylypdyr.

Eser giriş bölümi bilen başlanýar. Bu girişde Allatagala, Muhammet pygambere mynajat aýdylýar. Allanyň adamlary gaýry janlyjandarlardan hormatly edişi, aýallaryň ýanynda erkeklere artykmaçlyk berşi, Muhammedi pygamber edip saýlaýşy... hakynda

durulýar. Soňra kitabyň ýazylmagynyň sebäbiniň beýany berilýär. Bu ýerde kitaby kimiň ýazandygy, ýazylan ýeri, Nasreddin Dokbuga beg hakynda maglumatlar bar. Kitabyň ýazylmagynyň esasy sebäbi türkî dilde şeýle eseriň ýoklugy we Nasreddin Dokbuga begiň haýyşdyr.

Şundan soň Allatagalanyň ýeri we asmanlary ýaradyşy kesgitli tertipde, logiki yzygiderlilige laýyk suratda beýan edilýär. Göğüň ýaradylyşy, ýerleriň sypaty, jennetiň beýany, dowzahyň beýany bir-birden suratlandyrylýar.

Eserdäki ilkinji bölüm Benijanyň wakasynyň beýany bolup, şundan soň Hezreti Adam alaýhyssalamyň wakasynyň beýany 11 pasylyň dowamynda açylýar. Bu bölümde Adam atanyň ýaradylmagyna meýil döremeginiň sebäpleri, onuň ýaradylyşy, perişdeleriň Allatagalanyň emrine boýun bolman günäkär boluşlary, ýer ýüzünden Adam atanyň topragynyň alynmagy, onuň jesedine jan berilmegi, oňa zatlaryň adynyň öwredilişi, asmanyň gatlaryna göterip seýran etdirilişi, Azazylyň Adam ata sežde etmändigî üçin ebedi nälete sezewar bolşy, Adam ata bilen How enäniň şeýtanyň delalaty bilen bugdaý iýip, jennetden çykarylyşy, olaryň tobasynyň kabul edilmegi we günäden päklenmekleri, biri-birinden jyda düşmekleri we ýene tapyşmaklary suratlandyrylýar.

Şundan soňky bölümleri iki topara bölmek bolar. Birinji toparda yslamdan öňki pygamberler, olaryň halklary yzygiderli suratda, käýerlerde hronologiýany saklaman beýan edilýär. Gyzykly ýeri, eserde diňe bir bir hudaýlyk – monoteizm bilen baglanyşykly bolan pygamberler däl, eýsem, köphudaýlyk döwründe ýaşan, köphudaýlyga uýan Aleksandr Makedonskiý ýaly taryhyň görnükli şahsyýetlerem bar. Yslama çenli bolan beýleki wakalar bolsa şeýle yzygiderlilikde berilýär: Habylyň we Kabylyň, Şis alaýhyssalamyň, Hezreti Idris alaýhyssalamyň, Harut we Marut perişdeleriň, Nuh alaýhyssalamyň, Iwaj bin Ynagyň, Hud alaýhyssalamyň, Salyh alaýhyssalamyň, Hezreti Ybraýym alaýhyssalamyň, Ysmaýyl alaýhyssalamyň, Yshak alaýhyssalamyň, Lut alaýhyssalamyň Ýakup alaýhyssalamyň, Ýusup alaýhyssalamyň, Hezreti Eýýup alaýhyssalamyň, Hezreti Şugaýp alaýhyssalamyň, Hezreti Musa kelimallanyň, Daniýal alaýhyssalamyň, Hezreti Eşmuýyl alaýhyssalamyň, Dawut alaýhyssalamyň, Hezreti Süleýman alaýhyssalamyň, Hezreti Ýunus alaýhyssalamyň, Hezreti Ylýas alaýhyssalamyň, Hezreti Hydyr alaýhyssalamyň, Hezreti Jirjis alaýhyssalamyň, Hezreti Lukmanyň, Hezreti Uzaýr alaýhyssalamyň,

Hezreti Ermiýa alayhyssalamyň, Zekerya we Ýahýa alayhyssalamyň, Hezreti Bibi Merýemiň, Hezreti Isa alayhyssalamyň, Hezreti Şemgun alayhyssalamyň, Hezreti Hantala we Kahafa alayhyssalamyň, Kowumy Tubbagyň, Eshabyl Uhdudyň, ähli Sebanyň, Bahtun-nasryň, Beddat kapyryň buta sežde etmeginiň, adamlaryň oda sežde etmekleriniň, Isgender Zülkerneýniň, eshabul Kähefiň, eshabur – rakymyň, eshabul-filiň wakalarynyň beýany.

Şundan soňky bölümleriň mazmuny diňe yslam dini bilen baglanyşykly. Yslamyň görnükli şahsyýetleriniň din ýoluna gelşi, olaryň görkezzen edermenlikleri, din ugrunda alnyp barylýan söweşler hronologiki tertipde beýan edilendigi üçin soňky bölümleri yslamyň taryhy diýip atlandyrmagam bolardy. Bu ýerde Muhammet pygamberiň dogulmagy, onuň enekä berlişi, Bibi Hatýja öýlenmegi, ilkinji gezek pygamberlik wahyýsynyň gelşi, hezreti Omaryň yslama girmegi, hezreti Resul alayhyssalamyň nesebi, sahabalaryň, ýagny, hezreti Abu Bekriň, hezreti Omar Hattabyň, hezreti Osman ibn Affanyň, hezreti Aly ibn Talybyň pazylatlary, hezreti Resul alayhyssalamyň arap kapyrlaryny imana çagyrmagy, Resul alayhyssalamyň yşarat bilen Aýy iki para etmegi, pygamberiň magraýy, Bedr jeňi, Uhud jeňi, Emir Hemzäniň şehit bolmagy, Bedrus-sugranyň jeňi, Hudaýbiýe we Mekke jeňi, Haýbar jeňi, Pygamber alayhyssalamyň ölümi, hezreti Abu Bekr Syddygyň şehit bolmagy, hezreti Omaryň halyfaty, hezreti Osmanyň şehit bolmagy, hezreti Alynyň şehit bolmagy, hezreti Ymam Hasanyň şehit bolmagy, hezreti Alynyň şehit bolmagy, hezreti ymam Hasanyň şehit bolmagy, hezreti ymam Hüseyniň şehit bolmagy yzygiderli suratda beýan edilýär. Eser Rabguzynyň kyssasynyň soňlamasy bilen tamamlanýar.

“Kysasy Rabguzynyň” esasy ideýa we tema aýratynlygy onuň diňe bir diniň – bir hudaýlylygyň taryhyny yzarlaýandygynda däl-de, eýsem şunuň bilen bir hatarda real taryhy wakalary beýan edip, hakykatda ýaşap geçen görnükli şahsyýetleri öwrenýänliginde hem jemlenýär. Eseri okap çykanyňdan soň adamzadyň kämillige tarap barha köp yhlas bilen ädim ädendigini görmek bolýar. Bu ýerde dini we ylmy dünýägaraýyş utgaşdyrylyp getirilipdir.

“Rabguzynyň kyssalary” türkmen, şeýle-de beýleki türk halklaryň dilini, edebiýatyny, taryhyny öwrenmekde uly gymmatlyga eýedir. Rabguzynyň türkmençe şygır eserleri hem bar. Eseriň türkmen halky üçin örän uly ähmiýetiniň bardygyny şeýle bir fakt subut edýär: bu eser

1859-1916-njy ýyllarda, bary-ýogy 57 ýylyň içinde 12 gezek neşir edilýär.

Wepaýy we onuň “Rownakyl-yslamy”

“Rownakyl-yslam” eseri ýazylan döwründen başlap tä XX asyryň başlaryna çenli mekdep, medreselerde okuw kitaby hökmünde ulanylyp gelindi. Hatda orslar Türkmenistany öz çäklerine birleşdirensoňam bu eser okuw kitaby bolmagyny bes etmedi. Diňe 1917-nji ýylyň syýasy wakalary netijesinde jemgyýetde zorlukt bilen dine bolan ýaramaz garaýyş terbiýelenip başlansoň kitap mekdepleriniň maksatnamalaryndan aýryldy. Dört asyrdan gowrak wagtyň dowamynda okuw kitaby bolup hyzmat etmekliginiň özi bu kitabyň gymmatynyň nähili uludygyny görkezýär. Hakykatda, eser diňe bir dini wagz etmek, ony şöhratlandyrmak üçin ýazylan diniň üsti bilen adamlarda, okuwçylarda ahlak kadalaryny, şerigatyň düzgünlerini terbiýelemek üçin, durmuşyň dürli pursatlarynda özüni özüni alyp narmagyň tertibini öwretmek üçin ýazylypdyr. Şol sebäpli “Rownakyl-yslamyň” türkmen halky üçin ähmiýet örän uludyr. Aýratynam, Magtymguly eýýamynyň döwletsizlik, kanunsyzlyk zamanasynda belli bir kada-kanuny öwredýän eseriň gymmaty uly bolupdyr.

Türkmen halky üçin şeýle gymmatly eseriň ýazarynyň durmuşy barada maglumat örän az. Durmuşy barada däl, hatda şahyryň öz ady barada-da doly maglumat ýok. Diňe onuň Wepaýy atly edebi lakamynyň bolandygy belli.

Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň 2028-nji bukjasynda saklanýan golýazma Wepaýy Şagadam sebitlerinde ýaşap geçipdir. Onuň asly Kaspi deňziniň gündogar kenarynda ýaşan çarwa ýomutlaryndan bolupdyr. Çarwa durmuşynda bilim ulgamy kämil bolmaýar. Wepaýynyňam başlangyç bilimi nirede alandygy belli däl. Ýone onuň Hywa medreseleriniň birinde kämil bilim alandygy anyk. Şahyryň öz döwriňiň ýokary bilimini alandygyna “Rownakyl-yslamy” okanymyzda-da göz ýetirýäris. Wepaýynyň ömri, durmuşy barada bar bolan maglumatlar şulardan ybarat.

“Rownakyl-yslam”. Kitabyň ýazylyş taryhy barada şeýle rowaýat bar. Bir baý dul aýal Wepaýydan şeýle eseri ýazmagy haýyş edipdir. Eser ýazylyp gutarylandan soň şol parasatly aýal Wepaýa kyrk sany köşekli düýe sowgat edipdir. Kitap hijri hasaby bilen 869-njy ýylda, milady hasaby bilen bolsa 1464-1465-nji ýyllarda tamamlanýar. Eseriň ýazary öz tahallusyny şeýle beýan edipdir:

Eý, Wepaýy, bilgeniňni gizleme,
Bilmeziňni bilerem diýip sözleme.

Eseriň ady “yslamyň nury” diýmekligi aňladýar. Wepaýynyň dini dünýägaraýşy örän giň bolupdyr. Ol mukaddes Gurhanyň esasynda dini garaýyşlary düşündirýän “Muhteseri” türkmen dilinde giňişleýin düşündiripdir. Munuň üstesine şahyr eser döredende ýerden aýagyny üzmändir. Ol dini ündewleri şol döwrüň jemgyýeti, çarwa durmuşy bilen berk baglylykda alyp baranda halkyň aňyna has içgin aralaşyp boljakdygyna düşünpdir.

Wepaýy şu dünýäniň panylygy, o dünýäniň bakylygy we şonuň üçin bu dünýäniň eşretlerinden el çekip, dini kada-kanunlary berjaý edip, özüni baky dünýä taýynlamalydygy baradaky dini pelsepäni wagz edýär. Elbetde, munuň özi Wepaýynyň tapan täzeligi däl. Ýöne bu wagzy halka düşnükli bolan dilde berjaý etmek bilen Wepaýy olary jenat etmezlige, adamkärçilikli bolmaga çagyrypdyr. Eger adam nämedir bir zatdan çekinmese, nämedir bir zady sylamasa onuň özüni alyp barşy öte erkin bolup, çäkten çykyp başlaýar. Hut şu ýagdaýa, ýagny diniň günälerden saklaýjylyk güýjüne Wepaýy örän oňat düşünýär.

Alla hem din babada söhbet açýanlygyna garamazdan biz Wepaýynyň döredijiligini Orta asyrlaryň sopusylyk edebiýatynyň hatarynda öwrenmeli däl. Sebäbi Wepaýynyň “Rownakyl-yslamy” diňe bir dini kada-kanunlary, şerigatyň düzgünlerini öwretmegi maksat edinmek bilen din babatda aýratyn bir dünýägaraýşy, diňe bir özüne mahsus pelsepäni orta atmaýar. Wepaýynyň bu eseri sözüň doly manysynda okuw kitaby diýen kesgitlemä mynasyp. Bilşimiz ýaly, sopusylyk edebiýatynyň görnükli wekilleri diňe bir öz pelsepeleri bilen tapawutlanman, eýsem resmi din babatda garşylykly pikirleri öňe sürmegi bilenem saýlanýarlar.

Türkmen halky üçin “Rownakyl-yslamyň” soňky sahypalarynda öz beýanyny tapan adamyň saglygyna degişli pikirler örän möhümdir. Olary bilmek Umuman, her kime, aýratynam çarwa durmuşynda ýaşayan adamlara zerur gerek.

Diniň kada-kanunlaryny ýerine ýetirmegi wagz edende Wepaýy ozaly bilen her bir adamyň, halkyň bähbidini göz önünde tutupdyr. Şeýle kada-kanunlar adamyň maddy we ruhy ýaşayşyna zyýan ýetirilmezden amala aşyrylmalydyr.

Umuman, ähli düzgün-tertipleri berjaý etmegi ündände-de Wepaýy ozaly bilen adamyň aladasyny edýär.

Haja gitmegiň, gurbanlyk bermegiň düzgünlerin öwreden pursatynda Wepaýynyň nähili peýdaly pikirleri öňe sürýändigini bir-birden gözden geçireliň. Haja gitmegiň düzgünleri:

1. Haja gitjek adamyň yzynda galan maşgalasyna we öz ýanynda alyp gitmäge ýeterlik harjy bolmaly. (Hakykatdanam haja gitjek diýip maşgalaňy, çagalaryňy horlamak, özüňi kösemek Alla ýarajak iş däl.)

2. Haja gitjek adam akyl hem beden taýdan sagdyn bolmaly, onuň dini düşünjesi päk bolmaly. (Hakykatdanam eger ol akyl hem beden taýdan sagdyn bolmasa uzak ýoluň kynçylyklarynda betbagtçylyga sezewar bolmagy mümkin.)

3. Aýal adam haja gitjek bolsa hökman öz ýanyna nika düşmeýän bir hossaryny ýoldaş edinip almaly. (Munuň özi hajyň ýolunda günä işleriň edilmeginiň öňüni alar).

“Rownakyl-yslamda” gurbanlyk berilmeginiň düzgünlerini bir-birden gözden geçirenimizde-de ýokardaky ýaly ynsana bähbitli taraplaryň göz önünde tutulandygyny görýäris.

Şahyryň çarwa durmuşy bilen bagly käbir düzgünlerini aýratynlykda derňäp geçeliň. Olary bilmeklik häzirkizaman adamlarynda peýda getirip biler:

- Eger guýa, howza garga, ýylan, syçan, alaka ýaly zatlar gaçyp, şol ýerde ölse we suw yslansa, onda ol suwy peýdalanmak bolmaýar. Ony päklemek üçin guýynyň, howzuň ähli suwuny çykaryp päklemeli.

- It gurda degse onuň degen ýerini aýryp zyňmak gerek.

- Ýöne it ýaga degse ýagy suwda üç gezek gaýnatmaly we ahyrynda suwy ýagdan aýryp päklemeli. Görşümüz ýaly, Wepaýy suwuk zatlarda mikrobaryň has tiz ýaýraýandygyny bilipdir diýmek boljak. Ýag baradaky düzgün ete-de degişli.

- Mal soýulanda damarlaryny oňat edip kesmeli. Zerur halatynda maly aýal maşgala-da soýup biler.

- Gan, saç, diş, dyrnak ýaly zatlary ýere gömmeklik gerek.

- Ýeň, etek bilen ýüzüňi süpürmeli däl.

- Gap-gaçlary ýuwmalı.

- Ýagly eliňi topraga sürtmeli däl.

- Nahardan öň we soň eliňi ýuwmalı.

- Nahary sag eliň bilen öz öňünden iýmeli we oňat çeynemeli.

- Aýallar çağa doguransoň kyrk günläp jynsy gatnaşyk etmeli däl, namaz okap, oraza tutmaly däl.

Bulardan başga-da kitap öz okyjylaryny edeplilige, adamsöýümlige çagyryýar:

Ýene bi rata-ene adyny diýmek,
Her agaçile diş hylalyn eýlemek,

Bozmamak ol enkebutnyň öýüni,
Agzy açyk saklamak suw gabyny.

Işik üstünde oturmak her kişi,
Hem zynada geçse ömrüň werzişi...

Ýene iýmek uşagyn har tutmagaý,
Ser pyýaz gabygyn otga atmagaý.

Gijelerde barmagaý öz öýüne,
Ýörmegeý ilk uluglar önüne...

Görşümüz ýaly, bu ýerde şahyr edep kadalary bilen arassaçylyk kadalaryny gezekleşdirip getiripdir.

Şahyr ähli edep kadalaryny yslam dini bilen baglanyşdyrýar. Ýöne, aýdalyň, Wepaýynyň söhbet açýan myhmanparazlyk kadalary yslamdan öňem türkmenlere mahsus bolupdyr. Wepaýy bolsa ony yslam bilen baglanyşdyryp, şondan gaýdýan kada hasaplaýar.

Dünýä edebiýatynyň dürli döwürlerinde dürli bilimleriň şygry bilen çeper eser görnüşinde berilýän pursatlary bar. Edil şolar ýaly, Wepaýy hem öz eserinde tebigçiligiň üstünde hem durup geçipdir.

Wepaýy özüniň köptaraply serinde uzynlyk hem agram ölçegleri hakynda-da, olar üçin gerekli abzallar barada-da durup geçýär. Oňa görä bir mil dört müň ädimden, bir agaç oniki müň ädimden ybarat.

Eseriň dili. Orta asyrlaryň türkmen edebiýatynda döredilen eserleriň içinde häzirkizaman türkmen diline iň ýakyny Wepaýynyň “Rownakly-yslamydyr”. Onuň diline häzirkizaman türkmen okyjysy, aýdalyň, Wepaýydan üç asyr soň ýaşap geçen Azadynyň arap-pars sözlerini yzygider ulanýan diline garanda has ýeňil, kynçylyksyz düşüner. Munuň özi ilki bilen Wepaýynyň häzirkizaman türkmen edebi dilinde gepleýän türkmenleriň ýaşap geçen, ýaşap ýören çäklerinde ýaşanlygy bilen we öz eserini hut şol türkmenler üçin okuw kitaby hökmünde ýazanlygy bilen berk baglanyşykly bolsa gerek. Wepaýynyň dilinde oguz nyşanlarynyň akademik A. N. Samoýlowiçem nygtaýar.

Eser aruz ölçeginde, mesnewi görnüşinde ýazylypdyr. Munuň özi eserde pikirleriň giňişleýin hem anyk berilmegine ýardam edipdir.

Sebäbi mesnewi görnüşindäki eserleriň kapiýa bolçulygy şeýle mümkinçiligi döredýär.

Wepaýynyň “Rownakyl-yslam” atly özboluşly eseri türkmen edebiyatynyň taryhynda öz ornuny berk eýeledi. Ol kitap atabalarymyzyň ençeme neslini terbiýelemäge gatnaşdy. “Rownakda bir owlak” diýen düşünje bu eseriň okuw kitaby hökmünde halkyň aňyna nähili siňendigini, türkmen halkynyň bu kitaba nähili sarpa goýandygyny görkezýär.

Sufistik edebiyat

Sufistik edebiyaty sufistik şygryýet diýip alsaň amatly boljak. Sopusylyk edebiyaty diýlen düşüňjä örän giň manyda düşünilýär: bu düşüňjä sopusylyk şygryýeti hem, sufizmiň teoriýasy hakynda ýazylyan traktatlar hem, görnükli sopy şahyrlaryň ömri we döredijiligine bagyşlanan agiografiki edebiyat¹ hem, sufizme bagyşlanan beýleki işler hem girýär. Olaryň ählisini birme-bir derňemeklik aýratynlykda ýörite uly işiň başyny tutmaklygy talap edýär. Biz bolsa bu ýerde gönüden göni çeper edebiyat manysyndaky edebiyaty gözden geçirmäge çalyşdyk. Umumylykdan saýhallanmak üçinem sufistik edebiyat däl-de, sufistik şygryýet diýip almaklyk amatly, sebäbi adyň şeýle alynmagynyň özi esasy ünsüň çeper edebiyata beriljekdigini aňladýar. Elbetde, sufistik çeper edebiyat diňe bir şygryýetden ybarat däl, Jeleddin Rumynyň kyssalary hem, Mäne babanyň timsallary hem çeper edebiyata degişli. Ýöne kyssada ýa şygryda berilendigine garamazdan, olaryň ählisinde şahyranalyk agdyklyk edýär. Sebäbi ylahy yşk diýen düşüňjäniň özi adamdan heserlenmegi, heserlenip söýmekligi talap edýär. Şeýle pursatlarda bolsa adam ogly ilki bilen şygryýetde öz ýüregini açýar. Şygryýet ýürek duýgularynyň joşgunly dömüp çykması, kyssa akyldyr paraset bilen beýan edilen aňyň önümi. Edebiyaty öwreniji alymlaryň köpüsiniň işlerinde sufistik edebiyat çeper edebiyat hökmünde öwrenilende köplenç şygryýeti göz önünde tutmaklary hem şu ýagdaý sebäpli ýüze çykýar. „Sopular „Özüni tanan, Haky tanar“ diýen ýeretiki hadysdan ugur alyp, „haýyrlý eşrete“

---

¹Agiografiki edebiyat (grek dilindäki „keramatly“ we „ýazýaryn“ diýen iki sözden ýasalan söz) – ybadathana edebiyatynyň bir görnüşi, keramatlylaryň ömür beýany. Краткая литературная энциклопедия. 1 – 9 тома. Государственное научное издательство “Советская энциклопедия” Москва 1962, 1964, 1966, 1967, 1968, 1971, 1975, 1978. страница 75.

ýetmek üçin içki ýaşayşy gurnamagyň örän inçe sistemasyny işläp düzdüler. Söýgini Hakykata ýetmegiň ýeke-täk ýoly hökmünde ylahylaşdyrdylar we öz tejribelerini esaslandyrmak üçin çylşyrymly filosofiki sistemany döredtiler. Ahyrsoňunda, olar dünýä edebiýatynyň ösüşine ençeme asyrdan bäri täsir eden we täsir edýän söýgini wasp edýän şygryýeti döredtiler.¹

---

¹ Фиш Радий. Джалаледдин Руми. Издательство “Наука”. Главная редакция восточной литературы. Москва 1987. стр. 15.

Bu mesele babatynda alymyň has anyk pikirlerini hem okap geçmek bolar. Sebäbi olar sufistik şygryýetiň düýp many-mazmunyna düşünmäge ýardam edýär:

„Суфизм как идеологическое течение с самого своего возникновения был неотделим от поэзии.

Вначале на суфийских маджлисах просто пели народные любовные песни. Так поступал нишапурский шейх Абу Сауд Мейхени, за что, как мы знаем, и подвергался обвинениям в нечестии и ереси. Затем суфии сами стали складывать рубаи и газели специально для маджлисов. В этих стихах иносказательно передавались психические состояние “взыскующего истины”, что должно было вызывать соответственный эмоциональный отклик у слушателей.

Ораторская и проповедническая деятельность вскоре потребовало более развернутого изложения той или иной стороны суфийской доктрины. Так родились аллегорические назидательные поэмы Ансари, Санайи и Аттара.

В процессе развития суфийская поэзия выработала традиционные образы и метафоры, подобно тому как философская мысль выработала общепринятые абстрактно-логические категории.

Джалаледдин Румы стоял на вершине этой традиции. Любимые образы его поэзии – зеркало, отражения, тень. Объективную реальность он полагал тенью, отражением иного, идеального мира, который считал единственно истинным. То есть принимал действительность за отражение, а отражение за действительность. Об этом всегда следует помнить“ стр. 83.

Суфии полагали чувственно-интуитивное познание высшей формой познания вообще. И потому каждый суфийский шейх считал необходимым развить в своих учениках способности к метафорическому мышлению.

Но метафорическое, образное мышление, будучи областью искусства, закономерно привело к тому, что суфийские идеи нашли свое высшее и наиболее полное выражение в поэзии.

Edebiýaty öwreniş ylmyň taryhynda, asyl dini, ylmy dünýägaraýyşlary, filosofiýany, jemgyýeti, taryhy, pedagogikany, psihologiýany öwrenýän, garaz, dürli ugurlaryň, ylmlaryň, dünýägaraýyşlaryň özleriniň çäklerinde, şeýle-de, olaryň utgaşmalarynda döreýän, adamzat paýhasynyň ösüşini kesgitlemäge dyrjaşýan ähli ylmlarda sufizm iň bir köptaraply, çylşyrymly, örän köpdürli soraglary öňe çykarýan meseleleriň biri bolsa gerek. Munuň şeýle bolmagynyň düýp sebäbini sufizmiň diňe bir ylahy dünýägaraýyş, diňe bir çeper edebiýat, diňe bir ylmy, filosofiki ýa-da jemgyýetçilik taglymaty bolman, eýsem, şolaryň ählisini özünde jemleýänliginden gözlemeli. Sufistik edebiýatyň görnükli şahsyýetleriniň galdyryp giden mirasy, olaryň durmuşy bilen baglanyşykly dürli wakalar, olaryň döwlet, jemgyýet bilen gatnaşyklary, sufistik edebiýatda dini-mistiki ulgam bilen real barlygyň, ylmyň utgaşmagy, akymyň öz içinde mekdepleriň, ordenleriň, her haýsy aýratyn bir filosofiki dünýägaraýyşlary kemala getirýän ençeme garaýyşlaryň... köp bolmagy bu akymy iň bir köpgranly, aň salmasy ýeňil bolmadyk, belki-de, doly suratda mümkinem bolmadyk hadysalaryň birine öwürýär. Bu akymyň döremeginiň, umuman, adam oglunyň şunuň ýaly heserlere düşmeginiň düýp sebäbine, sufizmiň many-maňzyny düzýän närselere daşky – obýektiw täsirleri öwrenmek bilen däl-de, her bir adamyň başyndan geçirip biläýjek, her kimiň özüne tanyş bolan subýektiw duýgylaryny yzarlap, adamyň özlüginin üsti bilen aralaşmak has amatly. Bular babatynda türkmen, rus-Ýewropa we gündogarly alymlar tarapyndan örän köp işler edildi.

Sufizmiň many-mazmunyny kesgitlemek şu işiň maksadyna girmeyär. Asla munuň özi, ýokarda nygtalyşy ýaly, doly mümkinem däl bolsa gerek. Sebäbi sufistik filosofiýanyň öňe sürýän pikirlerini doly we gutarnykly anyklamak üçin ýaşaýyş näme, ölüm näme, bakylyk näme, Alla näme... diýen ýaly jogabyny şu döwre çenli hiç kimiň açyp bilmedik we gelejekde-de şu ugurdan haýsydyr bir üstünligiň gazanyljagy näbelli bolan ençeme jogaby syrly filosofiki

---

Поэтическая речь для видных шейхов была так же естественна, как естественно для философа изложение своих мыслей в абстрактно-логических категориях. стр. 140.

soraglara jogap gözlemeli. Şu işiň esasy maksady türkmen edebiyatynyň taryhynda sufizmiň däl-de, sufistik edebiyatyň, has anyklaşdyryp aýtsak, sufistik şygryýetiň aýratyn akym bolup ösändigini subut etmekden, şol akymyň içinde dörän dünýägaraýyşlary kesgitlemäge çalyşmakdan ybarat we şonuň üçin işde öňe sürülýän garaýyşlarda, pikirlerde ilki bilen sufistik edebiyatyň görnükli wekilleriniň edebi mirasyna daýanylýar.

Ýöne adam oglunyň birden sungat bilen meşgullanyp, bir zatlardan ylham alyp surat çekip, şygry ýazyp, aýdym aýdyp başlamagynyň sebäplerini dünýewi zatlardan däl-de, ylahy güýçlerden gözlemek bize mälüm bolan Aristotelden bári dowam edýär. Şu babatynda alsaň, sufistik edebiyatyň ýüze çykmagyna beýleki akymlardanam has gowy düşünmek boljak. Hakyň yşky bilen ynsanyň söýgüsi uçaşanda goşgy döreýär. Hak öz halan hakaýyl bendesiniň üsti bilen özüniň ylahy yşkyny halka ýaýýar. Gadymyýetiň “Iň köptaraply kellesi” hasaplanýan Aristun-Aristotel özüniň “Şygryýet” atly işinde şahyr bilen ylahy dünýäniň, hudaýlaryň (Aristun köphudaýlylyk, polisemizm döwründe ýaşapdyr) arasynda ýakyn gatnaşygyň barlygyny nygtaýdyr. Allanyň saýlan bendesi bolmaklyk şu dünýäde iň jepaly we şol bir wagtyň özünde iň sapaly zatlaryň biridir. Ony götermäge injik gerek, ony kabul etmäge duýgy hem paýhas gerek. Magtymguly Pyragy (“Turgul diýdiler” goşgusy), A.S.Puşkin (“Pygamber” goşgusy) ýaly dünýä edebiyatynyň geniýleriniň ählisi diýen ýaly şahyryna dördijiliginde özleriniň ylahy dünýä bilen ruhy gatnaşygynyň bardygyny beýan edipdirler. Diýmek, Allanyň yşky bilen şahyryň söýgüsiniň uçaşmasyndan hakdan içen şahyrlar, olardan bolsa ylahy şygrylar döreýär. Ýöne has uly kynçylyk bu ylahy nikadan soň bolup geçýär. Şahyr hamyla ene mysaly, pikir el-aýak, göwre bolaýynça öz aňynda göterýär.

Goşgular şeýleräk dünýä gelýärler. Goşgular Hakaýyl kişileriň ruhy perzentleri. Şahyryň aňyndan, gursagyndan dünýä inip, ýagty jahana gelensoňlar olar özbaşdak ýaşaýyşda ömür sürüp başlaýarlar. Ol goşgular diri, ol goşgular aýak üstünde... olar çöllerde çopanlaryň, deňizlerde deňizçileriň, ýollarda sürüjileriň, ýolagçylaryň, okuw jaýlarynda okuwçylaryň, talyplaryň, mugallymlaryň, keselhanalarda lukmanlaryň... ýanynda. Olar kyn gününde ruhdan düşüberseň goltugyňdan götererler, hoş gününde şatlanyp, öte galkynyberseň aýagyňdan dartyp, basalyk bererler. Ine, şeýdip şahyryň ruhy perzentleri aramyzda ýaşaýar, millete ruhy hörek bolýar. Şahyr öz

goşgularyny halka ruhy hörek bolup biljek ertekilerdäki jadyly saçağa meňzeýär.

Bölümiň başynda şol şygryýetiň sallançagy bolan ruhy-filosofiki esaslaryna, hut türkmen halkynyň taryhynda tutýan orunlaryna we ýaşan mekanlaryna, umumy görnüşde bolsa-da, gysgaça ser salyp geçmek zerurlygy döreýär. Sebäbi şolara aň salmazdan bu akymyň türkmen edebiýatynyň taryhyndaky ornuny kesgitlemek mümkin däl.

Hatda sufizmiň haýsy sredada, haýsy döwürde dörändigi baradaky problema hem gutarnykly çözülenok we biziň pikirimizçe, anyk netijä gelmek mümkinem däl. Sebäbi sufistik dünýägaraýyşda, onuň ideýalaryny durmuşa geçirmekde amala aşyrylýan edim-goýumlarda gündogar ýurtlaryň hem, günbatar ýurtlaryň hem gadymdan gelýän dini-mistiki täsirlirini görmek bolýar. Mysal üçin, belli sopularyň özlerini ruhy taýdan kämilleşdirmegiň, ahyrsoňunda Absolýuta gowuşmagyň hatyrasyna bedenini, aňyny dürli kynçylyklara sezewar edişi hindi ýogalarynyň amala aşyran meditasiýa prosesini ýada salýar. Ýa-da antiki ellin-grek filosofiýasy bolan, tebigatdaky ähli zatda gudrat bar diýip hasaplaýan sofistleriň taglymaty¹ sufizmiň Alla ähli zatda, ähli ýerde bar diýmegi bilen çalymdaş. Sopusylyk edebiýaty adam ruhunyň, duýgusynyň, paýhasynyň şu çaka çenli aralaşylmadyk jümmüşlerine umumy bir filosofiki çemeleşme esasynda, mekdeplere, makamlara, hallara... bölmek bilen sistemalaýyn gadam basmak bilen özboluşly taglymat hökmünde ýaýrady, ösdi.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda sopusylyk Orta asyrlarda belli şahsyýetleri orta çykaranam bolsa, onuň kökleriniň juda gadymdan gelýändigini Nesiminiň dünýägaraýyşy bilen gadymy ellinlerdäki sofistleriň öňe süren filosofiýasynyň ýakynlygy hem subut edýär. Gadymy ellinlerde “paýhasyň mugallymlary – sofistler” bolupdyr. (“Sopy” we “Sofist” terminleri sözüň manysy taýýndan däl-de, diňe bir forma taýdan çalymdaş. Gündogar edebiýatyndaky sufizm termini sopularyň geýen hyrkasynyň adyndan gözbaş alsa, gadymy grek filosofiýasyndaky sofist termini paýhas sözünden ugur alýar. Ýöne terminleriň dürli manyly sözlerden ýasalmagy olaryň aňladýan düşünjelerinde umumylyklaryň gabat gelip bilmek mümkinçiligini aradan aýyrmaýar). Olar Hudaýlaryň

---

¹ Bu barada seret: Аристотель. Сочинения. Академия наук СССР институт философии. Издательство социально-экономической литературы “Мысль” Москва – 1978. Том 2. Раздел “О софистических опровержениях” стр. 533 – 594.

ýazylmadyk kanunlaryny inkär edipdirler. Sofistleriň taglymatyna görä gudrat göze görünmeýän hudaýlarda däl-de, tebigatyň özünde. Sofistler öz pikirlerini çeper sözlülük bilen subut edipdirler. Umuman, olaryň taglymaty Aristoteliň dünýäde ideýa ýok, diňe materiýa bar diýýän okuwyndan ugur alýar. Öz döwründe “ýalan okuw” hökmünde sofistleriň üstünden gülünýär. Komediýanyň atasy Aristofan “Bulutlar” atly komediýasynda baş gahryman Strepsiada sofistleriň mekdebini otladýar. Sebäbi ol Sokratyň ýolbaşçylygyndaky bu mekdep ogluna ýalňyş terbiýe berdi diýip hasaplaýar.¹ Gadymy ellinlerdäki sofistleriň tebigatdaky, barlykdaky ähli ztalarda, aýratynam, adamda gudrat bar diýşi ýaly Nesimi hem “men hudaý, dünýädäki ähli zatlarda-da hudaý bar, şonuň üçin men ähli zat”² diýýär. Edil şonuň ýaly ellinleriň meşhur akyldary Protagor hem “adam ähli zadyň ölçegidir” diýip nygtaýar. Bu ýerde bir ýagdaýy – sofistleriň polisemizm, ýagny köphudaýlylyk döwründe, sufizmiň bolsa monoteizm, ýagny birhudaýlylyk döwründe ýüze çykandygyny ýatda saklamak zerur. Antiki dünýädäki dünýägaraýyş bilen sufizmiň umumylyklaryny ýene-de bir zatda – adam, ýagny başy ölümli bende bilen baky hudaýlaryň, monoteizm döwründe bolsa bir hudaýyň arasynda yşk-söýgi gatnaşygynyň hem bolup bilýändiginde görünýär. Antiki miflerden mälim bolşy ýaly, deňiz hudaýy Nereý öz gyzy Fetidany Fessaliýanyň (gadymy Gresiýadaky polis-döwletleriň biri) patyşasy Peleýe durmuşa çykarýar. Peleý bilen Fetidanyň nikasyndan Ahilles dogulýar. Ejesi hudaý, kakasy başy ölümli bende bolandygy üçin Ahilles, gysgaça Ahill ýarymhudaý bolupdyr. Onuň dabanyndan başga ýerine ok, ýarag täsir etmändir. Sebäbi Ahilles doglanda ejesi onuň iki aýagyndan tutup deňiz suwuna düşürýär we Fetidanyň dogduk mekany bolan deňziň suwy onuň dabanynda degmän galýar. Umuman, başy ölümli bende bilen hudaýlaryň arasyndaky söýgi gatnaşyklary baradaky mifler antiki mifologiyada başga-da kän. Bu ýerde üns çekilmek islenilýän ýagdaý adam bilen hudaýyň arasynda yşky, hatda nika gatnaşyklarynyň bolmagynyň mümkinçiliginiň adamzat siwilizasiýasynyň taryhynda gabat gelýändigindedir.

¹ Аристофан. Избранные комедии. Москва. Художественная литература. 1974. стр. 109 – 195.

² Seyit Ymadutdin Nesimi. Saýlanan eserler. III tomluk. Aşgabat. Türkmenistan. 1993. 262-264-nji sah-lar.

Alym A.Meredow sufizme yslam dininiň öz içinde ýüze çykan taglymat hökmünde garaýar.¹ Alym N.Gullaýewiň pikirçe bolsa bu pikir bütinleý nädogry, „Sebäbi sufizm yslamda däl-de, panteistik filosofıýanyň ýiti täsirinde yslama göni gapma-garşy döreýär. Ýöne soňra (XI asyryň ahırlarynda) onuň käbir akımlary yslam bilen ylalaşdyrylyp, esasan, ugurdaş gider ýaly edilýär“.²

Sufizmiň, tarykatyň häzirki zaman ýagdaýy hakynda söz açanymyzda türkiýeli alym, ylahy ylymlaryň doktory, professor Abdyleziz Baýyndyr³ „Gurhanyň gözi bilen sektantlyga bolan garaýyş“ atly kitabynda tarykaty Yslama, Gurhana garşy gelýän sekta hökmünde suratlandyryp, ony bütinleý inkär edipdir we şeýle-de bolsa, bu mesele babatynda Abdyleziz Baýyndyry N.Gullaýew bilen pikirdeş hasaplap bolmaz. Sebäbi türk alymy tarykatyň, sufizmiň döreyiş taryhy hakynda, onuň nirelerde ýüze çykandygy we düýp many-mazmuny hakynda ylmy suratda pikir ýöretmändir-de, onuň yslamyň içindäki problemalary hakyndaky meseläni orta atypdyr. Abdyleziz Baýyndyryň, şyhyň we müridiň gatnaşmagyndaky dialog görnüşinde berilen işiň bütin dowamynda alym garşydaşlarynyň tarykaty gorap aýdan pikirlerini yzygiderli inkär edýär. Inkär etmeleriniň ählisi Gurhanda öňe sürülen, Allanyň ýeke-täkdigi, Onuň bilen arada hiç bir adamyň, zadyň bolup bilmejekdigi baradaky mizemez ynama daýanýar. Şu nukdaýnazardan alsak, hakykatdanam, şyhyň öz müridi bilen Allanyň arasynda araçy bolmagy dini hakykata bütinleý garşy gelýän ýagdaý. Sebäbi hatda Muhammet pygamberem diňe Allatagalanyň habaryny halka ýetiriji hökmünde çykyş edýär we Alladan idin bolmasa, bütinleý güýçsüz bir hadysadyr.

---

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat 1975. 54-nji sah.

² Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 160-njy sah.

³ Professor Abdyleziz Baýyndyr 1951-nji ýylda Erzurumda (Türkiýe) dogulýar, Atatürk ad. uniwersitetiň Ylahyýet fakultetini tamamlap, Stambulyň din işleri boýunça edarasynda Yslam hukugy boýunça topara 21 ýyl ýolbaşçylyk edensoň, Stambul uniwersitetiniň Ylahyýet fakultetiniň „Dünýä dinleriniň medeniýeti“ kafedrasyna ýolbaşçylyk edýär, arap, fransuz, iňlis dillerini bilýär. Alymyň diniň teoriýasynyň, Yslamyň we Gurhanyň aktual meselelerine bagyşlanan ençeme makalalary, kitaplary bar, ol 1193-nji ýylda ylmy, magaryflandyryjy, medeni we gumanistik ugry bolan „Suleýmaniýe“ fonduny döredýär.

www.suleymaniyevakfi.org
bayindir@suleymaniyevakfi.org

Ýöne, haýsydyr bir meselä diňe ýeke-täk bir dünýägaraýşyň, diniň, kitabyň, ylymyň nukdaýnazaryndan çemeleşseň, pikirleriň birtaraplaýyn açylmagyna getirýär. Professor A.Baýyndyr sufizmiň, tarykatyň, şyh-mürít, ýagny, halypa-şagirt gatnaşyklarynyň resmi yslama, Gurhana бүтінлеý gabat gelmeýändigini, hatda, şyhyň müridi gul derejesine getirmegi bilen Allanyň mertebe beren bendesiniň kemsidilýändigini subut etmäge çalyşypdyr. Emma has giň dünýägaraýş bilen alsak, adamzat taryhynyň dowamynda yslamdan daşarda dörän ençeme ylymlaryň, hadysalaryň, wakalaryň adam ogly üçin nähili uly hyzmatlary amala aşyrandygyny inkär etmek bolmaz. Allanyň bardygyny ykrar etmek, gudratyň bardygyny ykrar etmekdir we haýsydyr bir täsinligiň 5 milliard ilatly dünýäniň haýsy künjeginde, haýsy dine uýýan adamlaryň arasynda bolup geçýändigine garamazdan, hakykatda bolup geçen hadysany inkär etmek kyn. Şonuň üçin alym müridiň berýän durmuş hakykatyny beýan edýän soraglarynyň käbirinden hiç bir logiki, kanagatlandyryjy jogap bilen däl-de, diňe Gurhana salgylanmak bilen sowulmaly bolýar:

„Mürít: (Keramatlylaryň) guburyňa zyýarat edenden soň sagalan adamlar bar. Muny bize biziň ynamymyza giren adamlar habar berýär. Siz muňa näme diýersiňiz?

Baýyndyr: Biziň baha bermegimiziň zerurlygy ýok. Gurhanyň aýatlary munuň mümkin däldigini aýdýar.“¹

Umuman, her bir alym, ýazyjy, şahyr, akyldar, asla islendik bir adam öwrenýän, suratlandyryýan obýektini diňe bir ideýanyň, bir ylymyň, bir partiýanyň, ýeke bir adamyň garaýyşlarynyň, ýalňyz bir kitabyň nukdaýnazaryndan öwrenmäge çalyssa, real hakykat doly açylmaýar, dogry netijelere gelinmeýär. Mysal üçin, „Orta asyrlaryň iň soňky, Tazededen Döreýşiň ilkinji şahyry“ (Karl Marks) hasaplanýan, dünýä edebiýatynyň genisi, meşhur italýan akyldary Dante Aligýeri özüniň „Ylahy komediýasynda“ tüýs ýürekden hormat goýýan şahyry, o dünýä syýahat edende özüne ýolgörkeziji saýlap alan akyldary Wergilini Jennetiň agzynda galdyrmaly bolýar, sebäbi gadymy Rim edebiýatynyň meşhur şahyry polisemizm – köphudaýlylyk döwründe ýaşap geçipdir; akyldar, alym, lukman, şahyr Ibn Sinany Dowzahda ýerleşdirýär, sebäbi bu akyldar hristian dinine degişli däl. Pähim-paýhasyna,

---

¹ Абдулазиз Байындыр. Взгляд на сектантство в свете Корана. Изд. 3-е, доп. Пер. с турецкого: Расим Осман (Османзаде Расим Мамед оглу. Научный редактор перевода: Д-р филос. наук Расим Осман. Стамбул — 2002. стр. 64.

ussatlygyna näçe sarpa goýsagam, biz bu ýerde Dantäniň dini dünýägaraýşyň gabawyndan çykyp bilmändigini nygtamaly. Alym A.Baýyndyr hem Allany diňe yslamyň ýaýran çäklerine gabapdyr we onuň pikirleriniň haýsydyr bir aýratyn alnan şyh ýa mürit babatynda dogry bolmagy mümkin. Sebäbi şyham, müridem zandy günäli adam ogullary. Emma adam oglunyň tebigy hem ylahy ýol bilen öz asylyk bolşundan has ýokary galyp, kämillige tarap ymtylmaga bolan ylahy islegini bütinleý inkär etmek bolmaz.

Päklenmek, dünýäniň kynçylyklaryna haýsydyr bir ideýa bilen garşy durmak, barlygyň, ýaşayşyň dowam edişine akyl ýetirmäge synanyşmak ähli dinlere mahsus hadysa bolup, olaryň her biri bu mesele babatynda öz hakykatyny hödürleýär. Ahyrky netijede bolsa, maksadyň birligi sebäpli dinleriň köpüsini bir-birine ýakynlaşdyrýan umumylyklar ýüze çykýar. Mysal hökmünde sufizmdäki ýüze çykan hakykata – Haka ýetmegiň ýoly bilen buddizmdäki bakylyga siňip, ejirlerden (Buddanyň (b. e. öňki I müňýyllygyň ortalary) taglymatyna görä ýaşayşyň özi diňe ejir çekmeklikden ybarat: dogulmak ejir, garrylyk ejir, kesellemek ejir, söýmeýäniň bilen bile bolmak ejir, islegiňe ýetip bilmezlik ejir...) halas bolmak bilen nirwana (adamyň öz yhlasy bilen yzygiderli suratda täzedan doglup¹ ýaşayşyň ejirini çekmekligiň tükeniksiz siklinden – buddizmiň terminologiýasy bilen alsak sansaradan halas bolup, eşretli bakylyga ýetmegi) ýetmek üçin geçmeli ýoluny deňeşdirip göräliň.

II. Ýoldaky pursatlar...

Sopy şahyrlarymyz Haka tarap barýan ýoldan aşakdaky tertipde geçmeli bolupdyrlar. Geliň, bu pursatlaryň her birinde nämeleriň bolup geçýändigine umumylykda, gysgaça ser salalyň:

1. ŞERIGAT - diniň ähli kada-kanunlaryny berjaý etmeli.
2. TARYKAT (Salyk) - kadalary berjaý edip päkleneňsoň, Haka tarap ýola düşmeli.
3. MAGRYPÝET - Hakyň eradasyna gowuşmagyň ön ýanyndaky duralga, Haka gowuşmaga taýynlyk.
4. HAKYKAT - Haka, Hakykata gowuşmak, Oňa siňmek, Onuň bilen özüni bir bitewi saýmak.

Bu pursatlaryň her birinde ýola düşen adaman edilýän talaplar bar. Hakyň yşkyna, Özüne gowuşmak üçin ol talaplaryň ählisini birkemsiz berjaý etmeli. Hakyň yşkyna gowuşmak juda we juda uly yhlasy,

---

¹ Buddizme görä ýaşayş her bir janly-jandaryň dürli zatlar görmüşinde yzygiderli suratda gaýtadan dogulmagynyň tükeniksiz siklinden ybarat.

çäksiz söýgini, köp pidalary talap edýär. Şerigatdan Hakykata çenli talaplar barha we barha kynlaşýar. Bu ýerde okyjylara düşnükli bolar ýaly diňe bir talaby ýatlap geçeliň. Birje mysal: tarykatda Haka aşyk bende sakgaly bilen hajathanalary arassalamaly bolupdyr. Bu adamda “Men” diýen düşünjäniň bütinleý ýok bolandygyny aňladýar.

III. Üç ylym

Bu ýerdäki üç ylym diňe bir sözün dogry manysyndaky ylym däl-de, adamyň (salygyň) aň-paýhasynda, duýgy-düşünjesinde başyndan geçirýän aňasty täsirleriniň toplumydyr. Şunda ýola düşen adam öz aňynda bolup geçýän, päklige, halallyga ymtylşy, Haka tarap barha we barha güýçli dartýan, ahyrsoňunda ony öz demine sorup alýan yşky duýgulary başdan geçirýär. Elbetde, her bir ylymda salygyň ýerine ýetirmeli amallary, başdan geçirmeli närseleri giňişleýin öwrenilen we belli bir ulgama salynan bolmaly. Sebäbi sopuçylyk edebiýaty birbada we öz-özünden döremedi. Ol uzak wagty, hemmeler tarapyndan ykrar edilip, döredijini pygamber derejesine çenli göteren (“Medinede Muhammet - Türküstanda Hoja Ahmet”) ýoldan başlap, öňe süren ideýasy üçin dabanyndan soýulmaly bolan Nesimä çenli dürli garaýyşlary, dürli ýollary döretdi. Bu edebiýat has çuňňur öwrenilmäge mynasyp. Häzir bolsa üç ylymda adamyň nähili duýgulary başdan geçirýändigini göreliň. Aşakdaky ylymlarda “ot” diýlip Hakyň özi göz önünde tutulýar:

1. Ilm-al-ýakin, “ynamly ynam” – “oduň ýakýandygyny öwretдилer, ýanyp göremok.” Adam Hakyň, Onuň yşkynyň bardygyny anyk bilýär. Emma hut öz mysalynda-da, başgalaryň mysalynda-da entek ol yşkyň nämeden durýandygyny, adama nähili täsir edýänligini bilenok.

2. Aýn-al-ýakin, “doly ynam”- “oduň ýakýandygyny gördüm, duýdum.” Ýola düşen bende Hakyň yşkynyň nähili ýakýandygyny özünde däl-de, başgalarda görýär, şonuň üçinem onuň kalbynda Hakyň yşkyna bolan doly ynam döreýär. Bu ýerde Hoja Ahmet Ýasawy, Nagyşbendi, Mäne baba ýaly görnükli halypalaryň hut öz mysalynda Haka gowuşmak üçin edýän yhlaslary we bu babatda ýeten derejeleri göz önünde tutulýan bolmagy hem mümkin.

3. Hakk-al-ýakin, “hakyky ynam” – “özüm otda ýandym we onda bakylyga öwrüldim.” Bu ýerde Hakyň yşkyna aşyk bolan Ynsan öz maksadyna gowuşýar, Onuň bilen bir bolmaklygyň eşretli pursatlaryny başdan geçirýär. Ähli jogapsyz sowallaram, şu dünýäniň bar gaýgy gamy hem onuň üçin indi hiç zat bolup görünýär.

Ilm-al-ýakında Ýola düşen bendäniň şerigatda başdan geçirýän duýgulary, Aýn-al-ýakında tarykatda we magrypýetde başdan geçirýän duýgulary, Hakk-al-ýakında onuň hakykatda başdan geçirýän duýgulary öz beýanyny tapýar.

IV. Ýoldaky makamlar (duralgalar).

Şundan soňky bölümde gürrüňini etjek hallarymyz adama diňe Hak tarapyndan berilýär. Munuň üçin adamyň yhlasy ýeterligem däl, zerurlygam däl. Hallary Hakyň özi ynsanyň islegine ýada yhlasyna garamazdan kalbyna guýýar. Emma Haka aşyk bolan adamyň öz yerine ýetirmeli, hut öz elinden geläýjek mümkinçiliklerem bar. Ol mümkinçilikler aşakdaky makamlarda, Haka tarap barýan Ýoldaky duralgalarda görkezilipdir:

1. TOBA - toba gelip, Hakyň ýoluny saýlamak.
2. WARA - halal-haramy saýhallamak.
3. ZUHD - saklanmak, eşikden, jaýdan, iýmitden, zenandan el çekmek.
4. FAKR - maddy hem ruhy gedaýlyk derejesine ýetmek.
5. SABR - бүтін дүнýäniň zatlaryna bipolar bolmak.
6. TAWAKKUL - ertiriň aladasyny etmän ýaşamak.
7. RIDA - doly tabyn bolmak.

V. Adama Hak tarapyn berilýän hallar.

Magtmguly atamyz öz şygrylarynda köplenç öz ýagdaýyny “bir hala düşdüm” diýip beýan edýär. Hakykatdanam, käteler şeýle-de bolýar: durmuşda, maşgalada, işde hiç kemiň ýokdur, ýöne kalbyňyň çuňluklarynyň bir ýerlerinde, aň-düşünjãnde nähilidir bir howsala, joşgun, kanagatsyzlyk duýgulary ýüze-de çykyp bilmän, köşeşibem bilmän öwjügap durandyr. Adam şeýle ýagdaýlarda köplenç ol howsalany başga-başga bir zatlaryň kömegi bilen (kim şeraba, kim zenana, kim baýlyga...) basyp ýatyrmak isleýär. Şeýle pursatlarda ol köplenç öz kalbyndaky bolup geçýän hadysalara düşünmän, ýalňys hereket etgiç bolýar.

Sopy şahyrlarymyz şeýle pursatlary “hal” diýip atlandyrýarlar. Adam öz erk-islegi bilen hala düşüp bilmeýär. Ol diňe Hak tarapyndan berilmeli. Hak tagallanyň ýalňyz özi kimi nähili hala düşürjegini bilýär. Munuň özi görnükli sopularymyzyň öz mekdeplerini durmuş hakykatyndan alyp döredendigini aňladýar. 11 hal we olarda başdan geçirilýän duýgular aşakdakylardan ybarat:

1. KURB, “ýakynlyk” - Hakyň ýakynyňdadygyny duýmak.

2. MAHABBA, “söýgi” - Haka bolan gyrgyzyn söýginiň tolkunynyň möwç urmagy.

3. HAUF, “gorky” – günäleriň sebäpli Haka bolan borjумы ýerine ýetirip bilmezmikäm diýen gorky.

4. RAJA, “umyt” – Hakyň rehimdarlygyny ýatlap köşeşmek.

5. ŞAUK, “hyjuw” – Haka söýginiň barha güýjemegi.

6. UNS, “dostluk” – yşka çalymdaş, ýöne ondan tapawutly hadysa.

7. ITMANINA, “ruhy rahatlyk” – Hakyň rehimdarlygyna bolan eşretli ynamyň rahatlygy.

8. MUŞAHADA, “syzmak” – Hakyň diňe ýakynlygyny duýman, eýsem Ony gözleriň bilen görmek.

9. ÝAKIN, “ynamlylyk” – ruhy dünýäniň barlygyna bolan ynamyň ýokary derejesi.

10. FANA, pany-ýalançy – baky dünýäniň barlygyny duýmak.

11. BAKA – Hakyň baky, eşretli ruhuna siňip gitmek, Oňa hemişelik gowuşmak.

Biz bu ýerde Haka ýakynlaşdygyça ynsanyň Onuň öňünde başdan geçirýän, barha we barha güýçlenýän yşkyny we öz günäleri üçin Haka gowuşyp bilmerin öýdüp, barha we barha artýan gorkusyny, hem-de ahyrsoňy, hemme synaglardan geçilip Baklyga ýetilensoňky Onuň bilen birlige öwürilmeginiň eşretini görýäris.

Şuňa çenli Ýoldaky pursatlar, üç ylym, makamlar we hallar beýan edilende Ý.E.Bertelsiň “Sopuçylyk we sopuçylyk edebiýaty” atly işi esas edilip alyndy. Ýöne dürli sopularda, dürli sopuçylyk mekdeplerinde, dürli alymlarda bu bölünşikler birmeňzeş däl. Mysal üçin, Ý.E.Bertelsiň işinde pursatlardaky Magrypýet görkezilmändir, ýa-da hallary 11 däl-de, 9 diýip görkezýänlerem bar.

Dünýäde hiç bir zat biri-biri bilen baglanyşyksyz bolup geçmeýär. Diňe şol baglanyşyklary ykrar edip hem-de milli, dini, jynsy gabawlardan çykyp derňewe girişilen halatynda bir hakykatyň üstünden barmak bolar. Emma sufizmi diňe bir yslamyň içinden gözlemegem, ony diňe bir yslam dinine daşdan getirilip, soň uýgunlaşdyrylan pelsepe hasap etmegem, birinjide dini fanatizmiň, ikinjide kosmopolitizmiň täsirine düşülme bilen, real hakykaty doly aňladyp bilmez we bu ýagdaý meseläniň düýp özenine aralaşmaga päsgel berýär. Sufizm gündogaryň hem günbataryň mistiki filosofiyasynyň täsir etmegi bilen merkezi Aziýada, yslam dininiň jümmüşinde döredi diýsek, „altyn ortalagy“ elden bermän hakykata has ýakynlaşmagymyz mümkin.

Sufistik edebiýata, onuň žanr görnüşlerine we görnükli şahsyýetlerine „Gysga edebiýat ensiklopediýasynda“ anyk hem ylmy görnüşde şeýle kesgitleme berlipdir: „Sopuçylyk edebiýaty – musulman mistisizmi bolan sufizmiň ideýalaryny ýüze çykarýan we wagyz edýän, dürli dillerde beýan edilen kyssa hem şygry eserleriniň jemi. Sopuçylyk edebiýaty dürli žanr görnüşlerinde beýan edilipdir: Gurhany Kerimiň mistiki mazmundaky kommentariýsi; (tapawutlandyryp nygtan B.A.) dini-filosofiki we etiki traktatlar: Kelabady (990-njy ýylda aradan çykýar) „Sopularyň okuwy bilen tanyşlyk“, Abu Talyp Mekkel (996-njy ýylda aradan çykýar) „Göwünleriň güýji“, Al-Gazaly (1111-nji ýylda aradan çykýar) „Iman hakyndaky bilimiň direlmeği“, sopuçylykdaky simwoliki terminleriň sözlükleri; iki tipli agiografik eserler; birnäçe asyryň dowamynda ýaşap geçen sopy şyhларыnyň ömür beýanynyň ýygındysy., mysal üçin, Abu Nuaým al-Yspyhany (951-nji ýylda aradan çykýar) „Mukaddesleriň zynaty“, Abu Abdýrahman As Sulamynyň (941 - 1021) arap dilindäki „Sopularyň derejesi“ atly kitaby, ýene-de şeýle at bilen ýazylan Abdallah Ensarynyň (1006 - 89) kitaby, Ferideddin Attaryň (1119-njy ýylda doglan – aradan çykan wagty näbelli) „Mukaddeslere ýatlama“, Abdýrahman Jamy (1414 - 92) „Mukaddesligiň öýünden öwüsýän dostluk şemaly“ (pars dilinde), belli bir şyhyň Haka gowuşmak ýolundaky „makamatynyň“, düşen halyny beýan edýän ýygındylar, mysal üçin, „Haka gowuşmagyň syrlary goja Abu Seýidiň edermenliklerinde“, esasan poemalardan (didaktiki mesnewilerden), gazallardan ýada rubagylardan ybarat bolan şahyrana eserler.“¹

Gönüden göni Türkmenistanyň çäklerinde yslamyň mistiki ugry bolan sufizmiň döreýşini, ewolýusiýasyny ýörite ylmy işiň obýekti hökmünde öwrenen S.M.Demidowyň „Суфизм в Туркмении (Эволюция и пережитки)“² atly işiniň türkmen edebiýatynyň taryhyndaky edebi akym bolan sufistik edebiýatyň taryhy ösüşini, özboluşlylygyny açmakda ähmiýeti örän uly. Şonuň üçin bu iş babatynda aýratynlykda durup geçmek gerek. Işiň birinji bölümünde Türkmenistanyň çäklerindäki irki sufistik akymlar, sufizmiň

¹ Краткая литературная энциклопедия. 1 – 9 тома. Государственное научное издательство “Советская энциклопедия” Москва 1962, 1964, 1966, 1967, 1968, 1971, 1975, 1978. стр. 276-279.

² Демидов С.М. „Суфизм в Туркмении (Эволюция и пережитки)“ Под редакцией канд. философ. наук Н.Байрамсахатова. Издательство „Ылым“ Ашхабад – 1978.

Türkmenistandaky irki ojaklary, ilkinji wagyzçy sopular, ösen we giçki orta asyrlarda türkmen jemgyýeti bilen sufizmiň gatnaşyklary, täze döwür Türkmenistanda (S.Demidow XVII – XIX asyrlary göz önünde tutýar. – B.A.) sufizmiň ýagdaýy barada durup geçýär. Awtor irki asyrlarda Orta Aziýada bar bolan kyrka golaý sufistik ordenleriň içinde Horezmde kubrawyçylygyň, Buharada nagşbendiçiligiň we Türkistanda ýasawyçylygyň has ýörgünli bolandygyny nygtaýar. Ol Türkmenistanyň çäklerinde sufizmiň ojaklary hökmünde Merwi (sopular Abdallah ibn Murabegiň (797-nji ýylda aradan çykýar), Fuzaýl ibn Uýazyň (803-nji ýylda aradan çykýar), Abul Abbas Seýýarynyň (953-nji ýylda aradan çykýar), Hoja Ýusup Hemedanynyň (1140-njy ýylda aradan çykýar) atlary bilen baglanyşykly), Abywerdi, ýagny, häzriki Kaka etrabyny (esasan, Abu Seýit Mäneýi (7.12.967. Ýekşenbe güni – 12.01.1049. Anna agşamy) bilen baglanyşykly), Sarahsy (Ahmet al Hadynyň, Abul Fazl Sarahsynyň, Muhammet ibn Muhammet Lukmanyň atlary bilen baglanyşykly), Nusaýy (Abu Aly Dakkakyň (tak. X – XI asyrlar) ady bilen baglanyşykly), Dehistany (Aly ibn Sukkaryň (tak. IX – X asyrlar) ady bilen baglanyşykly), Horezmi (Hekim atanyň, Çopan atanyň, Gözli atanyň, şyh Şerefîň, Nejmeddin Kubranyň (1145/46 – 3.06.1221) atlary bilen baglanyşykly), şeýle-de, häzirki Türkmenistanyň çäGINE girmeyänem bolsa, bu töwereklerde sopusylygyň ösmegine aýratyn täsir eden merkez hökmünde Hoja Ahmet Ýasawynyň mekany bolan Ýasany tapawutlandyryp görkezýär.¹ Asyl, S.Demidow Hoja Ahmet Ýasawynyň türkmenler bilen ýakyn baglanyşyklydygy barada ýörite durmak bilen, onuň dogduk mekany bolan Ýasynyň adynyň ýazyr ady bilen ýakyndygy, bu atlaryň umumylygynyň bardygy baradaky ylmy pikiri orta atýar.²

Işň ikinji babynda S.Demidow orta asyrlarda gülläp ösen sufizmiň mirasdüşeri hökmünde işanizmi (awtor şeýle ýasama termini ulanýar, türkmençe işanlyk ýa-da işançylyk diýip atlandyrmak bolar) görkezmek bilen onuň Türkmenistanyň çäklerinde ýaýraýşyny, ösüşini derňeýär. Awtor işň birinji we ikinji bablarynda ylmy garaýyşlara, köp sanly ylmy edebiýatlara daýanmak bilen öz pikirlerini subut edýär. Emma “Oktýabrdan soňky Türkmenistanda sufizmiň – işanizmiň

¹ Демидов С.М. „Суфизм в Туркмении (Эволюция и пережитки)“ Под редакцией канд. философ. наук Н.Байрамсаханова. Издательство „Ылым“ Ашхабад – 1978. 13-42-nji sah-lar.

² Şol ýerde, 42-nji sahypadaky 97-nji çykgyda üns ber.

galyndylary” atly soňky bapda soýuz döwründe talap edilen ateistik syýasatyň täsiri duýulýar. Ýöredilen pikirlerde ylmy çeşmelere däl-de, döwürleýin metbugatda neşir edilen işan-mollalar baradaky tankydy-satiriki makalalara, il arasynda ýaýran gep-gürrünlere daýanylmak bilen, diňe bir ýalňyş hereketleri edip biläýjek işan-mollalar hakynda däl, türkmen halkynyň taryhynda uly rol oýnan belli şahsyýetlere çenli tankydy nazar salmak bilen derňelipdir¹ we netijede bu bap ateistik wagyz-nesihat işine çalym edýär.

Muňa seretmezden, işiň başky bablary, aýratynam, birinji baby gönüden göni häzirki Türkmenistanyň çäklerinde sufizmiň taryhy ösüşi barada ilkinji gezek hem-de ylmy nukdaýnazardan giňişleýin durýandygy bu mesele barada pikir ýöretmeklige, täze işleri ýazmaga doly esas berýär. S.Demidowyň özi hem şu tema boýunça indiki ýazyljak işleriň täze uly gözlegleri talap etmän, diňe şu işiň “aýratyn alnan faktlarynyň ýa-da sufizm we folklor, sufizm we ol ýa beýleki türkmen klassyk şahyrynyň döredijiligi... ýaly ýörite alnan soraglaryň anyklanmasy we üstüniň ýetirilmesi”² boljakdygyna, (işni netijesindeki çykygyda mysal hökmünde M.Annamuhammedowyň “Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil problemasy” atly monografiýasyny³ görkezmek bilen) umyt bildiripdir.

Bu iş sufizmiň Türkmenistanyň çäklerindäki ojalaryny, ýaýraýşyny, ewolýusiýasyny öwrenmeklik babatynda uly gymmatlyga eýe. Ýöne türkmen sufistik edebiýatyň (sufizmiň bazasynda döredilen çeper edebiýaty, ýagny, şygryýeti, kyssa eserlerini göz önünde tutýarys) geografiýasy orta asyrlarda türkmenleriň Aziýanyň dürli sebitlerinde dürli döwletleri, beglikleri gurmaýy, şol ýerlere ýaýramagy bilen baglanyşykly häzirki Türkmenistanyň çäklerinden has uzaklara

---

¹ Mysal üçin, awtor (S.Demidow) XIX asyryň aýagyndaky Gökdepe pajygasynda Gurbanmyrat işanyň tutan pozisiýasyny, pajygadan soň bolsa patyşa Russiýasy bilen gatnaşykda bolandygyny nygtamak bilen onuň mazaryna zyýarata gelyänleri nadanlykda aýyplaýar. Munuň özi tutuş halkyň başyna düşen kynçylykly pursatlarda dürli ýollary gözlemeli bolan adam ykbaly barada birtaraplaýyn pikir ýöretmeklikdir.

² Демидов С.М. „Суфизм в Туркмени (Эволюция и пережитки)“ Под редакцией канд. философ. наук Н.Байрамсахатова. Издательство „Ылым“ Ашхабад – 1978. 166-njy sah.

³ Annamuhammedow M. “Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil problemasy”. Aşgabat 19

ýaýrapdyr. Häzirki Türkiýäniň territoriýasynda ýaşap geçen Ýunus Emräniň, Siriýanyň (türkmen nusgawy edebiýatynda Şam) Halap şäherinden bolan Nesiminiň ömri we döredijiligi muňa mysal bolup biler. Şol bir wagtyň özünde biz S.Demidowyň işiniň türkmen halkynyň ýaýran territoriýasynyň dar çäklerde göz önüne getirilýän soýuz döwründe ýazylandygyny, häzirki Garaşsyzlyk zamanasynda bolsa taryhy hakykatyň dabaralanyp, türkmen halkynyň ýaýran, döwletler guran örüsiň has giňdigi barada has giňişleýin bilýändigimizi unutmaly däl.

Sufistik edebiýatyň ýüze çykmagynyň gaýry sebäplerine garanda, subýektiw – her bir adamyň hususy özlüğinden gelip çykýan sebäbe düşünmäge çalyşmak has ýeňil. Hakyň köňüllere salan yşky, aňlara guýan paýhasy Adam ogluny özüni adam hökmünde duýup başlan döwründen bári şol biynjalyk edip gelýär. Sebäbi ähli gaýry janly-jandarlardan tapawutlandyryp şol ýeke täk beýik Gudrat bize akyl diýen bir bagtymy ýa-da musallatymy, peşgeş beripdir. Ine, hut şolam bizi hiç öz günümize goýanok. “Bil, öwren” diýýär, “akyl ýetir” diýýär. Ýöne bu äleme akyl yetirerden bir adamyň ömri juda azlyk edýär. Diňe ýeke-täk ýol bar. Onuň üçin giden bir nesilleriň zygiderli, dyngysyz zähmeti gerek, hatda şonda-da maksada ýetip biljegimiz belli däl. Göýäki şol Gudrat biziň owalbaşdan tä ahyryna çenli öz akyl, ylym baýlygymyzy zygiderliligini üzmän saklap bilýändigimizi barlap görmek isleýän ýaly... Ýüzlerçe nesilleriň müňlerçe paýhasly başlarynyň asyrlaryň jümmüşinden bári çöşläp gelýän hakyda sapagyny sypyrman yzarlap, dinler bilen ylymy bir ýola düşürüp, belki, Oňa tarap iň bolmanda azda-kände ýakynlaşyp bolar.

Hemme ýerde bar, hiç ýerde görünmeýän, çöp başyny diňe öz erki bilen gymyldadýan beýik Gudrata tarap her kim öz ýoly bilen barýar. Onuň yşky, Onuň nury ynsan kalplaryny heýjana salýar. Kimler ylym bilen, kimler däli-diwana bolup, kimler yşka düşüp Oňa tarap ymtylýarlar. Onuň ýaradan dünýäsiniň tükeniksiz sowallaryndan ýaňa, şol sowallara jogap gözlemek üçin berlen paýhasyň, joşgunyň möwjemeginden ýaňa Adam ogly çar ýana çyrypny, käteler ruhdan düşüp ýere siňýär, käteler bolsa ruhy galkynyp, Arşa göterilýär. Ýöne şol birahatlyk welin köňüllerden aýrylanok. Barlygyň, ýoklugyň bar sylary açylaýynça şeýle bolar.

Sopuçylygyň ýüze çykmagynyň daşky (obýektiw) sebäpleri örän kän. Ýöne şolaryň ählisini umumylaşdyryp, gysgaça şeýle taraplaryny nygtap görkezmek bolar. Yslam dini ilki dörän döwürlerinde

çeşmelerin gözbaşda tämiz bolşy ýaly päkdi. Emma görnükli sopy-şahyrlarymyzyň ýaşan döwründe, aýratynam, Orta asyrlarda käbir adamlar dini häkimýeti ele almak, baýamak, garamaýagy ezmek, hut şu maksatlar üçinem adamlaryň, halklaryň arasynda duşmançylygy güýçlendirmek üçin ulanyp başladylar. Garaz, din ynsan köňüllerini päkleýän güýç bolmagyndan, syýasata, dünýewi häkimlige ýetmek üçin göreşiň ýoluna öwrülip başlady. Şahyr ýürekli hakaýyl sopy-şahyrlarmyz bu ýagdaýy görüp, oňa seslenmän durup biljek däldiler. Olar dini gözbaşdaky ýaly tämizlige getirmek islediler, adamyň mertebesini beýgeldip, olaryň bir-birini ezmegini, duşmançylygy aradan aýyrmak islediler. Ýöne häkimligiň yşkyna düşen, şeýtanyň alyna giden adamy dogrulyga çagyrmak, bu zatlara düýpli düşünmekden ejiz gelýän halk köpçüliginiň aňyny ählumumy ylym-bilim ýok ýerinde yhlas baryny edip ýagtylandyrmak ýeke-täk bir ynsan üçin, ol näçe akylдар hem alym bolsa-da juda kyn düşýärdi.

Bu daşky hem içki sebäpleriň täsiri bilen sopy şahyrlarymyz Onuň yşkyna düşüp, Oňa tarap barýan Ýoly gözlediler. Özlerini misli bir Aşyk mysaly, Haky misli bir Magşuk mysaly köňüllerinde janlandyryp, Oňa gowuşmak islediler. Ýöne bu yşk, bu söýgi zenana bolan yşkdan has güýçlüdi, has giňdi we has çuňdy. Olar diňe şu barlykda öz duýgularyny deňşdirerlik başga bir güýçli duýgynyň ýokdugy sebäpli şeýle etdiler. Şeýle bolmagy, Adamyň Biribara aşyk bolmagy onuň mertebesini beýgeldýär. Onuň halal hem päk yşky her bir ynsanyň köňlüni tämizleýär.

Yslamyň gymmatlyklaryna uýan halk kynçylyklara çydasa-da, bu ýagdaýy görýän şahyr ýürekli şahsyýetler çydap bilmeýär. Şeýdip yslamy ýoýulmalardan halas edip, gözbaşdaky ýaly tämiz, dury etmek ugrunda resmi, dolandyryjy din bilen oňuşmaýan akym döreýär. Şopuçylygyň döremeginiň durmuşy esasyňy şu ýerden gözlemeli. Haka aşyk bolmaklygyň özi eýýäm adamy beýgeldýär, onuň mertebesini galdyrýar. Diýmek, Allatagalla öňki garaýyşlar ýaly asla göz ýetirip bolmajak aňdah,akylдан аňыrdaky bir zat däl. Antiki mifologiyada hudaýlar bilen adamlaryň hatda nika gatnaşygynda-da bolup bilşi ýaly, olardan ýarymhudaýlaryň dogluşy ýaly ýene-de başy ölümli ynsan Alla aşyk bolýar. Ýöne resmi yslama görä gulunyň, bendesiniň dogmaýan, dogulmaýan, ölmeýän, ýitmeýän, asla göz ýetirip bolmajak baky hojaýynyna gowuşmagy mümkin zat däl. Käbir sopy-şahyrlar bolsa bu düzgüniň daşyndan aýlanyp geçdiler

we Alla mende, sende, dünýädäki ähli zatlarda bar diýip,özlerini Oňa gowuşmaga mynasyp halda görkezdiler. Bu ýagdaýyň özi diňe bir adamlaryň özleriniň ruhy gözleglerini kanagatlandyrmasy däl. Şeýle dünýägaraýşyň durmuşy bähbidi hem bar. Ýagny,şeýtmek bilen sopular hem özlerini, hem halky zalymlaryň, adamda erkinligi ýazgarýanlaryň taýagyndan goramak isläpdirler.

Kyýamatdan bir söz diýdim baýakda,

Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda,

Zalymlar har bolar, galar aýakda,

Garyp, sen ýyglama, şir dek bolar sen.¹

Sopularyň taglymatyna görä adamlar ahlak taýdan arassa bolmaly, özgäniň zähmetinden peýdalanmaly däl, adama kömek etmeli, aýy doýurmaly, mätäje kömek etmeli. Dini dünýägaraýşa görä resmi dinden düýpli tapawut ýok. Ikisinde-de maddy älem pany, kölege dünýe, ylahyýet älemi hakyky, baky älem diýlip hasaplanylýar. Emma sopusylyk taglymaty gysgaça kesgitleme bererden has giň we köpgörnüşli. Orta asyrlardaky sopy-şahyrlary öwrenenimizde bu pikiriniň hakykata näderejede laýyk gelýändigine göz ýetireris. Sopusylykda ençeme mezhebler, akymlar döreýär. Olaryň köpüsi resmi din tarapyndan oňlanylsa, käbiri inkär edilýär we yzarlanýar.

Orta asyrlarda türkmenleriň Aziýa ýaýraýşy ýaly, sopusylyk edebiýatynyňam örüsi Merkezi Aziýadan Anadola çenli ýaýrady. Nirede ýuze çykandygyna we mazmunyň dürliüdigine garamazdan, sopusylyk edebiýatynyň umumylyklary bar. Olaryň ählisiniň baş ideýasy Alla aşyk bolup, oňa gowuşmak. Şeýle islegiň döremeginiň esasy sebäpleri ýaşayş, ölüm, adamyň doglup-döräp şu dünýäde ýaşamagynyň maksatmatlabyna düşünmäge ymtylyş, durmuşyň kynçylyklary, halkyň pes hal-ýagdaýy, galyberse-de, her bir adamyň dünýä düşünmek üçin edýän yhlasy. Kähalatlar öz maksadyna ýetmek üçin barlykdan köňüller dünýäsine gidýänligi, öz paýhasynda döreden keşpleri bilen ýaşayanlygy üçin sopusylyk romantizm metodyny ýatlatmanam duranok. Emma onuň suratlandyrmaly zadynyň birliги we göze görünmeýän howaýy nyşandygy, romantizmiň bolsa bu babatda ösüşiniň

---

¹ Magtymguly.Şygyrlar. III tomluk. Aşgabat “Türkmenistan” 1992. 124-njı sah.

giňligi, real durmuşy, halky, barlygy açýandygy bilen ikisi özara tapawutlanýar.

Ýazyjy hem edebiýatçy Osman Ödäýew “Hakyky şahyrlaryň alnynda hemişe üç sany müdimi sorag keserip durupdyr:

1. Söýgi näme?

2. Ölüm näme?

3. Hudaý näme?” diýip rast nygtapdyr. Görnükli sopy şahyrlarymyz şu üç soragyň üçünjisine jogap agtarýar. Ýöne şol üçünji soraga her şahyryň öz ýoly bilen tapan jogaby hem ýüzugra birinji we ikinji sowallaryň jogaby bolup bilýär. Olar Haka gowuşmak bilen diňe bir söýgüdir ölüm hakynda däl-de, umuman, dünýädäki ähli zatlar babatda gutarnykly jogaby tapyp bolar diýip umyt edýärler.

Orta asyrlaryň görnükli sopy-şahyrlary bolan Abu Sagyt Abulhaýyr Mäneýi, Hoja Ahmet Ýasawy, Ýunus Emre, Seýit Ymadutdin Nesimi dagy özleriniň biri beýlekisne meňzemeýän özboluşly döredijiligi bilen okyjylaryň dünýägaraýşyny giňeltdiler, oň kân bir üns berilmedik täze tarp ýerleri açdylar. Ýöne sopuçylyk diýlende köplenç terkidünýälik, sussypeslik, Mežnun sypat bir zatlar... ýaly düşüňjeleri göz öňüne getirilýär. Hakykatda bolsa, bu şahsyýetleriň hersiniň döredijiligi özboluşly, olaryň birini beýlekisine goşup bolmaýar. Şeýlelikde, maksadyň (Hak) birliginde ýollaryň dürlüligi ýüze çykýar. Bir ýoldan barýanlar şeýle bir ruhupes – olar özlerini, barlygy, halky hiç zat hasaplaýarlar, beýleki bir ýoldan barýanlar bolsa şeýle bir ruhobelent – olar özlerini Hakyň özi hasaplaýarlar. Şeýle bolandygy üçin haýsy mezhebe uýýanlygyna (jahriýe, nagyşbendi, hurufy, hallajy...) garamazdan sopy-şahyrlaryň döredijiliginiň umumy ruhuna seredip, şahyryň hususy “Meniniň” adamzat nesli ýaşasa hemişelik barlyk boljak üç sany närsä – “Haka”, “Halka” we “Barlyga” bolan gatnaşyklaryna esaslanyp, olaryň dünýägaraýşyny üç topara bölmek bolar. Şeýle bölünişik şahyrlaryň döredijiliginiň agramly bölegine mahsus garaýyşlara esaslanýar. Sopy-şahyrlarda beýleki garaýyşlaryň diňe az möçberde gabat gelýän bolmagy mümkin. Umuman, diňe bir sopy şahyrlaryň däl, eýsem, ähli adamyň bizi gurşap alýan zatlaryň ählisini öz içine alýan ýokarda agzalan düşüňje kategoriýalaryna bolan gatnaşygyna seredip, belli bir derejede dünýägaraýşyny kesgitlemek mümkin.

Sopy şahyrlarmyzyň dünýägaraýşynyň üç görnüşi aşakdakylardan ybarat.

Birinji dünýägaraýşa adamy terkidünýälige çagyryan, hemme zadyň gözbaşynda sabyrlylygy, zähmet çekmekligi, öz-özünüň ýitirip Alla gowuşmagy goýýan Hoja Ahmet Ýasawy we onuň yzyna eýerijiler degişli. Şonuň üçin bu dünýägaraýşy şertli suratda “Terkidünýälik” diýip atlandyrmak bolar. Sowet döwründe Hoja Ahmet Ýasawynyň esaslandyran “Jähriýe” akymy ýaramaz hasaplanypdyr. Sebäbi bu akymda adamlar terkidünýälige çagyrylýar diýlip düşündirilýär. Hakykatdan-da, Ýasawy diniň kadalaryna, häkimlere boýun bolmaga çagyryar. Ýeri gelende ýatlap geçsek, bir başa uýmak pelsepesi tutuş gündogar filosofiýasyna mahsus ýagdaý.

Asyl gündogaryň meşhur filosoflary diňe bir öz ýazan işlerinde däl, eýsem, öz ömürleriniň dowamynda hem ýurdy adalatly dolandyryp biljek kämil hökümdaryň gözleginde bolupdyrlar. B.e. öňki I müňýyllygyň başlaryndanam öň dörän hytaý filosofiýasynyň “altyn asyry” hasaplanýan döwürde, ýagny, takmynan b.e. öňki 551-478-nji ýyllarda ýaşap geçen Konfusiýniň zamanasynda hytaý filosofiýasynda “si” – dünýädäki zatlaryň dinamiki yrgyldylaryň tükeniksiz hereketinde dowam etmegi, ol yrgyldylaryň, hereketleriň bolsa garşydaş güýçler bolan “ýan” bilen “in” (ýagtylyk bilen tümlük) tarapyndan polýarlaşmagy, hut şolar tarapyndan hereketleriň pulsirlenmeginiň üpjün edilmegi ýaly düşüňjeler formirlenýär. Hytaý filosoflaryny etiki we syýasy soraglar tolgundyýar. Barlyk üç näseden durýar: Asman, Zemin we köplenç Asmanyň ogly hökmünde düşünilýän Hökümdar. Hökümdar Asmanyň erkini ýerine ýetirmek bilen baky sazlaşygy üpjün etmeli. Konfusiý, rus alymy I.I.Semýonowyň ýörite monografiýasynda berşine görä, garyp maşgalada doglupdyr we ir ýetim galyp, ýaşlykda ýeter-ýetmezçiligiň ejirini çekipdir¹ we eýýäm ýaşlyk döwürlerinde gadymy däplere aýratyn hormat goýýandygy bilen tapawutlanyp başlapdyr. Akyldar ömrüniň belli bir döwründe syýasy intrigalara gatnaşýar, gulluk wezipesi bilen baglanyşykly dogduk mekanyndan birnäçe ýyllyk gidýär. Ondan dolanyp gelenden soň gulluk basgançagy bilen örän ýokary göterilýär. Emma basym döwlet işlerini бүтинleşý taşlaýar we gartaşan döwürleri mynasyp hökümdary tapmak maksady bilen şägirtlerini daşyna toplaý, ýurt boýunça syýahata ugraýar. Konfusiýniň aforizmlerinde „asylzada är“ – szýun-szy hakyndaky meselä ýygy-ýygydan ýüzlenilmeginiň sebäbi hem onuň ömürboýy,

---

¹ Семенов И.И. Афоризмы Конфуция. Издание Московского университета. 1987. стр. 5.

adalatly, öz ornuny bilýän, halkyny gowy görmek bilen dolandyryýan kämil hökümdary gözländiginden bolsa gerek. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde mert bilen namardyň aýyl-saýyl edilişi ýaly, Konfusiý hem „asylzada är“ bilen „maýda“ adamyň (biz terjimede „мелкий“ sözüni „maýda“ sözi bilen berdik, sebäbi „pes“ sözi bilen türkmenlerde ýamanlyk edip ýaşaýan adamlar göz önünde tutulýar, Konfusiýniň aforizmlerinde bolsa, köplenç, uly işleri etmäge ukypsyz, diňe öz aladasy bilen ýaşaýan adam aňlanylýar) aratapawudyna ýygy-ýygdyan ýüzlenipdir.

Konfusiý öz şägirtleri bilen syýahatyň dowamynda tentekden başlap, patyşa çenli dürli adamlara gabat gelýär. Olaryň üstüne ýygy-ýygdyan öldürilmek, açlyk çekmek ýaly howplar abanýar. 14 ýyla çeken syýahatdan soň Konfusiý ýene-de dogduk mekany bolan Lu şalygyna dolanýar. Akyldar ömrüniň soňky ýyllaryny jemgyýetden uzakda, köp sanly şägirtleri bilen gurşalan ýagdaýda geçirýär. Onuň özi hiç ýerde gulluk etmese-de, meşhurlygy barha artýar, ençeme şägirtleri döwlet işlerinde ýokary wezipeleri eýeleýär. Akyldar aradan çykanda müritleri, hytaý däplerinde kaka ýogalanda üç ýyllyk ýas tutulyşy ýaly, üç ýyllap ýas tutýarlar.

Akyldaryň gysbylyk bilen berlen, misli Sokratyňky ýaly¹ sorag-jogap görnüşindäki aforizmlerinde öňe sürülýän pikirleriň düýp mazmunyna oýlanyp düşünmeli. Oýlanylyp düşünilen pikir zähmet çekilip gazanylan hak ýaly has gymmatly, gadyrly bolýar. Konfusiýniň garaýyşlarynyň, pikirleriniň bütin gündogar hem günbatar edebiýatyna eden täsiri babatynda bolşy ýaly, türkmen klassyky edebiýaty bilen Konfusiýniň paýhasly filosofiýasy barada hem aýratyn işleri ýazmak boljak. Ýöne şol bir wagtyň özünde Konfusiýniňem, Hoja Ahmet Ýasawynyňam esasynda ýatan, tutuş gündogar filosofiýasyna mahsus bolan bir başa uýmak, hökümdara hatyralamak baradaky pelsepäni ýaranjaňlyk filosofiýasy hökmünde düşündirmek bolmaz. Mysal üçin, Konfusiýniň aforizmleriniň hiç bir ýerinde öz ornuna mynasyp

---

¹ Gadymy grek filosofy bolan Sokrat ýazgy galdyrmadyr. Ol aýak ýalaň, baş açyk halda Afinanyň köçelerinde şägirtlerini daşyna toplan aýlanyp ýörüpdir we öz paýhasly pikirlerini sorag-jogap görnüşinde açmagy has amatly hasaplapdyr. Onuň şeýle usulynyň örän täsirlidigini meşhur filosof Platon bilen baglanyşykly ýagdaý hem subut edýär. Platon Sokrata sataşandan soň öz pikirlerini bütinleý üýtgedýär, bar ünsüni filosofiýa berýär, Sokrat resmi dini tankyt edendigi üçin jezalandyrylyp öldürilende bolsa ençe wagtlaý ýas tutýar we özüniň açan mekdebinde Sokratyň ideýalaryny wagyz edýär.

bolmadyk häkime, hökümdara hyzmat etmek, tabyn bolmak hakynda aýdylmandyr.

Gaýta, gündogar edebiýatynda adalatsyz hökümdarlar, häkimler ýygy-ýygdan ýazgarylýar. Mysal üçin, gybat etmek halk arasynda-da, çeper edebiýatda-da ýaramaz, adam üçin gelşiksiz ýagdaý hasaplanýar. Emma Sagdy Şirazy adalatsyz hökümdar, utançsyz adam hakynda gybat etmegiň peýdalydygyny nygtapdyr. Sebäbi zalym, halky ýadyndan çykaryp, diňe özüni söýýän diktator hökümdar dolandyryan döwürde onuň kemçiliklerini açykdan açyk aýdyp bolmaýar. Şonuň üçin bu ýerde halk arasynda gizlinden ýaýraýan gep-gürrüň adalatsyz hökümdaryň hakyky ýüzüni açýar. Utançsyz, aldawçy adamyň gybatyny etmek bilen bolsa jemgyýeti onuň etjek pyssypyjurlyklaryndan goramak üçin şert döreýär.

Bir başa uýmak diňe bir gündogar edebiýatyna, filosofiyasyna mahsus hadysa däl. Bütün Ýewropanyň monoteistik diniň täsiri bilen tümlüğe gabalan döwri bolan Orta asyrlarda ýaýbaňlanan rysar edebiýatynyň görnükli wekilleri üç sany ideala – korola, göwnüniň saýlan zenanyňa hem-de dine (Isa pygamberiň guburyny gaýry dinlilerden halas etmek üçin gurnalýan haçly ýörişlere gatnaşmak bilen) gulluk edýärler.¹ Olaryň korola hyzmat etmeginiň, oňa wepaly bolmagynyň düýp sebäbi gündogarly akyldarlaryňky bilen umumy häsiýete eýe.

Şeýlelikde, belli bir serhetiň, ýurt boýunça kabul edilen kanunlaryň, kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we sud sistemasynyň asla bolmadyk ýa-da kämilleşmedik döwründe kuwwatly hem adalatly hökümdar döwletiň asudalygynyň, agzybirliginiň kepili hökmünde çykyş edipdir. Hoja Ahmet Ýasawy hem bir başa uýmaga, käteler hatda zalym bolsa-da, oňa boýun bolmaga çagyrmak bilen adamyň kalbyndaky häkimlige, baýlyga bolan şeytany pikirleri öldürmek isleýär. Şeýdip, ynsan kalbynyň päklenmesi – katarsis² bolup geçmeli.

---

¹ История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение. Москва. Высшая школа. 1987.

² Ilkinji gezek gadymy grek filosofy bolan Aristotel şeýle termini ulanyp başlaýar. Katarsis – çeper edebiýaty okaýan, teatrdaky tragediýalary, komediýalara tomaşa edýän, has giň manyda alanymyzda bolsa, sungatyň täsirine düşen adamyň gynanyp ýa-da begenip tolgunmagy, gözüne ýaş aýlamagy netijesinde kalbynda, ýüreginde päklenme prosesiniň bolup geçmegidir.

Dünýäden, döwletden, dinden nägilelik ilki bilen adamyň özi üçin agyr degýär. Şonuň üçin akyldar Magtymguly:

Günäden gorkmagan ruýysyýadyr,
Munuň belli günü ruzyjezadyr,
Bu dünýä mülkünde soltandyr, şadyr,
Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat.¹

– diýýär. Kysmatyňa kaýyl bolmaklyk ruhupeslik däl. Gaýta, şeýle ýagdaýda adam özüni gahara, öýke-kinä aldyrman sagdyn pikirlenmäge başlaýar. Işimiziň dowamynda derňeljek üçünji dünýägaraýşyň, ýagny Mansur Hallaçdyr, Nesiminiň uýan hurufçylyk ugrunyňam tutýan maksady bilen Ýasawynyň önde goýýan maksady birmeňzeş, diňe maksada ýetmek üçin barylýan ýollar aýry-aýry. Bu ugurlaryň ikisem ynsan mertebesini belende göterýär. Mansur Hallaç dagy “Hemme zatda, aýratynam, adamda Hudaýyň keşbi bar. Şonuň üçin oňa jebir-jepa etmek göwnüne degmek bolmaýar” diýip, adamy gorasa, Hoja Ahmet Ýasawy bu meseläni adamyň özüne ýüzlenip, onuň kalbyny arassalap, sabyrly bolmaga çagyryp çözmek isleýär. Ýok, Ýasawy adamy gowulyk ugrundaky göreşden sowatmaýar. Gaýta sabyrly, çydamly bolmaklygyň özi şol göreşiň bir görnüşidir. Eger hemme ynsan Hoja Ahmet Ýasawynyň akymyna uýsa, onda şer bilen şeýtanyň öz-özi aradan aýrylardy. Şonuň üçin soýuz döwründe edilişi ýaly, sopusylykda dörän bu iki dünýägaraýşyň birisini “reaksion”, beýlekisini “progressiw” diýip aýyrmaklyk nädogry bolardy.

Hakykatyň hatyrasyna nygtap geçsek, Hoja Ahmet ýasawynyň dünýägaraýşynyň reaksiion häsiýeti baradaky soýuz döwründe aýdylan birtaraplaýyn pikirler eýýäm şol döwürde alym N.Gullaýewiň işlerinde degişli jogabyny aldy: “Ýöne onuň döredijiliginiň tutuşlygyna reaksiion hasaplanmagy welin, onçakly adalatly däl. Sebäbi Hoja Ahmetiň şahsyýetiniň we döredijiliginiň köp sanly položitel taraplarynyň hemmesini aýtmanynda-da, onuň diňe:

Ähli dünýä halkymyzda sahawat ýok,
Patşalarda, wezirlerde adalat ýok,
Derwüşleriň dogasynda ejabat ýok,
Türlik bela halk üstüge ýagdy, dostlar!

---

¹ Magtymguly. Saýlanan goşgular. “Türkmenistan” neşirýaty Aşgabat – 1976. 509-njy sah.

Molla, mufti bolganlar,
Ýalغان dagwa kylganlar,
Akny gara kylganlar,
Ol tamuga girmişler.

Ýetimi görseňiz, agyrtmaňyzlar,
Garypny görseňiz, dag etmäňizler!

– diýen setirleri hem bütinleý reaksiýa şahyr dældigine güwä geçýär. Beýle mysallar onuň döredijiliginde barmak basyp sanardan köp. Ýöne bizde kä meselede “ur diýseň öldür” hem ediläýýär. ”

Sopy-şahyrlarda bolşy ýaly, Ýasawynyň döredijiliginde yşk sözi ýygy-ýygýdan agzalýar. "Päk yşk – Allatagalla bolan yşk. Ol dünýewi söýgi däl. Alla şeýle derejede aşyk bolmaklygyň, özüni ýitirmekligiň öz ejiri hem-de öz eşreti bar".¹ Şonuň üçin şahyr bu dünýäni duşman tutunýar.

Ýasawynyň eserlerinde Mansur adynyň agzalmagy Ýasawynyň döredijiliginiň düýp esasyňyň, baş maksadynyň Mansur Hallajyňkydan aýry bir zat dældigi barada aýdylan pikiri tassyklaýar. Esasy maksat Mansur Hallajyň, Nesiminiň, Abu Sagydyň "Hudaýa – Adama" kast edýändigini üçin sütemkäri ýazgarýanlygynda, Hoja Ahmet Ýasawynyň bolsa sütem çekýäni sabyrly bolmaga çagyranlygynda:

Zolim agar jafö kilsa, "Olloh!" degil,

Ilking açib, duo aýlab, buýun sungil.²

Bu pikirlerde hristiançylygyň, Isa pygamberiň taglymatynyň käbir äheňleri duýulýar. Isa pygamber “Biri seniň sag ýaňagyňa ursa, oňa sol ýaňagyňam tut”³ diýip maslahat berýär.

Hoja Ahmet Ýasawynyň sopusylygy Abu Sagyt Mäneýiniňkiden başgaça. Mäneýi, eger şeýle diýmek mümkin bolsa, dünýewi sopy, ol durmuşy söýýär, adamyň mertebesini belent tutýar, halk bilen bile bolmaga çagyýar. Onuň Haka bolan yşky, halka, dünýä, ynsana bolan yşky bilen utgaşýar. Hoja Ahmet Ýasawy bolsa dünýäni özüne duşman

---

¹ Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 147-148-nji sah-lar.

² Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa. 1992.

³ Injil.

tutunýar, Allanyň yşky bilen ýaşaýar, özi ýitip, Absolýuta gowuşmak derejesine ýetmek isleýär.

Hoja Ahmet Ýasawy Alladan başga ähli zady inkär edýär. Onuň üçin “menem”, “halkam”, “dünýä-de” aslynda ýok, bar bolan şekilleri bolsa ölüp-ýitip tamam bolmaly juda wagtlaýyn zatlar. Şonuň üçin baky barlyk bolan Allatagala aşyk bolup, bakylygyň bir bölejigi bolmagyň ýa-da bakylygyň tutuş süňňüne siňip gitmegiň aladasyny etmeli. Bütün barlygy, dünýäni özüňe duşman tutunmaly.

Hoja Ahmet ýasawynyň döredijiliginiň, onuň goşuk žanrynda döreden goşgularynyň Magtymguly Pyragynyň döredijiligine düýpli täsir edendigini nygtan alym A.Bekmyradow şahyr, halk hem Hak arasyndaky gatnaşyklarda Hoja Ahmet Ýasawy bilen Magtymguly Pyragynyň aratapawudyny düýpli saýhallamagy başarypdyr. Alym bu akyldar şahyrlaryň öz ömürleriniň dowamynda başdan geçiren ýagdaýlaryny beýan edip ýazan goşgularyny (Hoja Ahmet Ýasawynyň “men-ä” redifi bilen tamamlanýan, Magtymguly Pyragynyň bolsa “Ýaşa ýetdiň” atly goşgusy saýlanyp alnypdyr) düýpli deňeşdirip derňemek bilen olar barada şeýle netijelere gelýär. “Bu ýerde şahyrlaryň ikisi hem adam ömrüniň iň bir ajaýyp döwürleri barada piker öwürýär. Olaryň ikisi-de ömür ýoluna nazar salýar. Eden işlerine baha kesýär. Ýasawy ömrüniň aýny wagtynda özüni Haka ýetmek, onuň huzuryňa barmak üçin göreşipdir, özüni muňa taýýarlapdyr. Magtymgulynyň liriki gahrymanynda-da özüni şeýle “taýýarlamaklyk” duýulýar. Şahyr şu sygryň ahyrynda “Hak üçin ne iş bitirdiň” diýip, özünden hasabat soraýan-da bolsa, onuň bu taýýarlyk döwri has uly bähbitler bilen, diňe Hak gullugy däl, eýsem halk gullugy bilen hem geçipdir. Ýasawy öz ömrüniň haýsy ýyly barada oýlansa-da, ahyr netijäni Hak gullugyna syrykdyrýar. Magtymguly şeýle pikir edende, döwür, il-gün üçin edilmeli hyzmatlary-da ýadyndan çykarmaýar.”¹ Diýmek, bu ýerde Magtymguly Pyragynyň pikirleriniň dünýewi taraplarynyňam bardygyny nobatdaky gezek subut edýär.

Bizi, her bir adamy gurşap alýan ähli barlygyň az sanly düşüňjeleriň – biziň mysalymyzda “Meniň”, “Halkyň”, “Barlygyň” we “Hakyň” içine sygýandygyny nazarada tutmak bilen, aýdylan pikirleri umumylaşdyryp, Hoja Ahmet Ýasawynyň we onuň yzyna eýerijileriň hakykatda “Menem”, “Halkam”, “Barlygam” aslynda ýok, ýalan zatlar,

---

¹ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. Aşgabat. Ýlym. 1989. 70-nji sah.

baky barlyk ýeke-täk, ol hem “Hak” diýip nygtaýan dünýägaraýşyny aşakdaky tertipde suratlandyryp görkezmek bolar:

Hoja Ahmet Ýasawynyň aşakdaky setirleri onuň terkidünýä garaýyşlarynyň barlygyny tassyklaýar:

Taşla bu dünýä yzzatyn, kylgyl erenler hyzmatyn,

İçgil muhabbet şerbetin, Munker - Nekir sormas burun...

Eý-a, dostlar, päk yşky golga aldym,

Bu dünýäni duşman tutup ýördüm men-ä...

Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiliginiň, goşuk žanrynda döreden goşgularynyň Magtymguly Pyragynyň döredijiligine düýpli täsir edendigini nygtan alym Ahmet Bekmyradow şahyr, halk hem Hak arasyndaky gatnaşyklar babatynda Hoja Ahmet Ýasawy bilen Magtymguly Pyragynyň aratapawudyny inçeden açmagy başarypdyr. Iki akyldaryň adam ömri hakyndaky goşgularyny derňemek bilen alym şeýle netijä gelýär: “Bu ýerde şahyrlaryň ikisi-de adam ömrüniň iň bir ajaýyp döwürleri barada pikir öwürýär. Olaryň ikisi-de ömür ýoluna nazar salýar. Eden işlerine baha kesýär. Ýasawy ömrüniň aýny wagtynda özüni Haka ýetmek, onuň huzuryna barmak üçin göreşipdir, özüni muňa taýýarlapdyr. Magtymgulynyň liriki gahrymanynda-da özüni şeýle “taýýarlamak” duýulýar. Şahyr şu sygryň (“Ýaşa ýetdiň” goşgusy, B.A.) ahyrynda “Hak üçin ne iş bitirdiň” diýip, özünden hasabat sorayan-da bolsa, onuň bu taýýarlyk döwri has uly bähbitler bilen, diňe Hak gullugy däl, eýsem, halk gullugy bilen hem geçipdir. Ýasawy öz ömrüniň haýsy ýyly barada oýlansa-da, ahyr netijäni Hak gullugyna syrykdyrýar. Magtymguly şeýle pikir edende, döwür, il-gün üçin edilmeli hyzmatlary-da ýadyndan çykarmaýar.”¹ Bu ýerde Hoja Ahmet Ýasawy halky gözden salypdyr ýa-da Magtymguly Pyragy Hakyň yşkyna az üns beripdir diýip düşünmek nädogry netijelere getirerdi. Hatda kuwwatly talantlarda-da asla bihasap bolmadyk adam ünsüniň näçe möçberiniň nämelerine sarp edilendigini ölçemek gaty kynam bolsa, sygryýetine seredip, Hoja Ahmet Ýasawynyň esasy ünsi Haka berendigini, Magtymguly Pyragynyň bolsa Haky köplenç halk bilen bile agzaýandygyny, halkyň aladasyna has köp ýüzlenendigini görmek bolýar. Munuň özi Hoja Ahmet Ýasawudan Magtymguly Pyraga çenli bolan birnäçe asyryk döwür içinde sufistik edebiýatda bolup geçen ewolýusiýanyň täsiri bilenem şeýle bolýar. Ýaradanyň

---

¹ Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. Aşgabat. Ylym. 1989. 70-nji sah.

nury, özi barlykdaky bar zada siňipdir, şonuň üçin Haka gowuşjak bolsaň, Onuň ähli ýaradanlaryny söýüp, Oňa ýetmeli diýýän, döredijilikleri Magtymguly Pyragynyň dünýägaraýşynyň kemala gelmegine gürrüňsiz täsir eden Jeleddin Rumi, Ýunus Emre dagy, bar barlyk mende, Hak meniň özüm diýýän Nesimi we onuň yzyna eýerijiler sufistik edebiýaty Hoja Ahmet Ýasawynyň döwründäkiden özgerdipdiler we Magtymguly Pyragynyň onuň ideallaryna uýmak bilen, soňky halypalara baş egmek bilen gelen netijeleriniň sintezinde taryhyň dowamynda ýüze çykan garaýyşlaryň ählisi öz şöhlelenmesini tapypdy. Işin dowamynda beýleki dünýägaraýyşlar açylar.

Hoja Ahmet Ýasawynyň özboluşly taglymaty öwrenilmäge, okalmaga mynasypdyr. Ol adamyň dünýägaraýşyny has giňeldýär. “Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet” diýlip, pygamber derejesine ýetirilen Hoja Ahmet Ýasawynyň döredijiligi türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenmek üçin gymmatly çeşmedir. Munuň hakykatdanam şeýle boljakdygyny, öz sözleriniň adamlaryň kalbynda ýaşajakdygyny şahyryň özi hem bilipdir:

Garyp Ahmet sözi hergiz gurymaz,

Eger ýer astyga düşse çüýrimez.¹

Ikinji dünýägaraýşa ruhubelent, dünýewi, ynsanperwer şahyrlar bolan Abu Sagyt Mäneýini, Ýunus Emrāni we olaryň yzyna eýerijileri degişli etmek bolar. Bu topara girýän sopy-şahyrlaryň pikirine görä “Meniň”, ýagny, adamyň Hudaýa tarap barýan ýoly beýleki ynsanlaryň, bütin halkyň üstünden geçýär. Ynsany, halky, dünýäni saöýmän Haka, Allatagalla gowuşmak mümkin däl. “Hemme zatda Hakyň keşbi, Hakyň yşky bar. Onuň ýaradanlaryny söýmän Haka gowuşmak mümkin däl. Şonuň üçin Meniň Haka tarap barýan ýolum Halkyň we Barlygyň üstünden geçýär. Men diňe şolary söýüp Haka gowuşyp bilerin.” Şonuň üçin bu dünýägaraýşy şertli suratda “Ynsanperwerlik” diýip atlandyrmak bolar. Bu dünýägaraýşa eýerijiler adama, dünýä bolan söýgini dinidäki in bir mukaddes zatlara deňemekden çekinmändirler. Adamy, Allanyň ýaradan dünýäsini söýmän oňa gowuşmak, ony söýmek mümkin däl. Hut şeýle äheň beýleki sopy-şahyrlarda-da bar. Ýöne olarda bu ýagdaý ulgamlayyn däl we hut şonuň üçin Mäne babanyň, Ýunus Emrāniň tutuş döredijiliginiň

---

¹Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa. 1992.

esasynda güberçekläp öňe çykýan agzalan aýratynlyklary olara ýöňkemek bolmaz. Şeýle garaýyş bu sopy-şahyrlaryň ynsanperwerligini, dünýähalarlygyny kesgitleýär.

Türkmen edebiyatynyň taryhynda biz Allatagalla bolan şeýle beýik söýgini, yşky görýäris. Hoja Ahmet Ýasawy, Ýunus Emre, Nesimi dagy adamlary dünýäni, il-güni, Watany söýüp ýaşamaga çagyryr. Biz akyldarlaryň dünýä sözünü agzan her bir şygryny aýratynlykda derňäp geçenimizde şu dünýäniň ähli kynçylyklarynyň başlaryna düşendigine garamazdan, ýaşayşy, durmuşy, umuman, tutuş dünýäni ýazgarýan ýerine, olardan nägile bolýan ýerine kän gabat gelmedik. Gaýta her bir setiriň dünýä, halka, ynsana, ýaşayşa bolan belent söýgüden ýaña gaýnap-joşýandygyny gördük.

Bir gezek Mäne baba “Biri suwuň ýüzünde ýöreyär” diýip habar berýärler. (Suwuň ýüzünde ýoräp bilýän hasaplanýan Isa pygamber biygtyýar ýadyňa düşýär) Şonda Mäneýi: “Bu aňsat ahyry, gurbaga bilen tokaý guşam suwuň ýüzünde gezip bilýär” diýip jogap berýär. Mydama haýsydyr bir keramatyň, gudratyň gözleginde gezyän adamlar ýene bir ýola akyldar Mäneýini geň galdyrmak üçin täze geň-taňlygy habar berýärler: “Biri howada uçýarmyşyn”. Mäne baba uzak eglenmän: “Garga bilen siňegem howada uçýar” diýýär. Käbirleriniň iman baýlygy az bolany üçin gorkara gudrat bilen gyzyklanmasy azalmaýar: “Bir adam göz açyp-ýumasy salymda bir şäherden başga bir şähre ýetip bilýärmiş” diýip Mäneýä ýene habar beýärler. Şonda Mäneýi: “Seýtanam birsalymda günbatardan gündogara ýetip bilýär. Beýle zatlaryň gymmaty ýok, Halkyň arasynda bolup, bile oturyp, bile turup, bile ýatýan, adamlar bilen aragatnaşyk saklaýan, birsalym hudaýdan gapyl bolmaýan adam hakyky mertdir” diýip jogap berýär.¹ Mäne babanyň dünýägaraýşynyň şu aýratynlyklary onuň ähli pikirlerine, döredijiligine, hereketlerine hem siňip gidipdr. Biz bu ýagdaýy ol barada aýdylýan her bir gürründenem görüp bilýäris.

Mäne baba bilen juda pikirdeş sopy-şahyrlarymyzyň biri-de Ýunus Emredir. Ol özüniň adamy, dünýäni söýüp Alla gowuşmak baradaky ajaýyp pikirlerini gysgadan jaýdar, düşnükli dilde beýan etmegi başarypdyr. Hakykatdanam, Ýaradanyň Ýaradanlaryny söymän Onuň

---

¹ Mäne babanyň hekaýatlary. Aşgabat „Miras“ 200

özünü söýmek mümkinmikä beri. Eger şeýle bolaýsa munuň özi diňe bir öz aladaňy etmek bolardy. Pars-täjik edebiýatynyň görnükli wekili, döredijiligi uzak wagtlap musulman dünýäsinde okuw kitaby hökünde okalan Sagdy Şirazydan derwüş bilen alymyň tapawudyny soranlarynda “Derwüş “Huw-Hak” diýip, Haka ýalbaryp, diňe özüniň ýyrtyk düşegini gaý-tupandan halas etmek isleýär, alym bolsa tutuş halkyň aladasyny edýär”¹ diýip jogap beripdir. Ynsanperwerligi wagyz edýän, ynsany, dünýäni söýüp, şonuň üsti bilen Haka gowuşmak isleýän sopy-şahyrlarymyzyň döredijiligindäki dünýägaraýşy, olaryň Haka tarap barýan ýollaryny düsnükli bolar ýaly aşakdaky görnüşde görkezmek bolar:

Görşümüz ýaly, bu dünýägaraýşa uýan sopy-şahyrlarymyzyň Allatagalla tarap barýan ýoly halkyň we dünýäniň üstünden geçýär.

Abu Sagyt Mäneýi:

Çarhy-pelegiň meňzeş aýlanmagyn isteme,

Her zamanda soltanyň adyllygyn isteme.

Bu dünýäge baş günlük gelensiň sen, ah, adam,

Hiç bir musulman göwnüniň ýykylmagyn isteme.²

Ýunus Emre:

Özüni ne saýyrsaň, aýrygy-da şeýle saý,

Dört kitabyň manysy budur, eger bar ise.³

Erenler muňa galmady, bardy, ýolunda durmady,

Hakky jandan söýenlere jümle - älem gardaş geler.⁴

Bir gez köňül ýykdyň ise,

Bu kyldygyň namaz degil!⁵

Dürüs gazan, iý, iýdir, bir köňüle girewer,

Ýüz Käbeden ýegrakdir bir köňül zyýaraty.⁶

---

¹

² Türkmen edebiýatynyň taryhy. “Ylym“ neşirýaty. Aşgabat – 1975. 83-nji sah.

³ Ýunus Emre. Söýeliň, söýüleliň. Ankara 2000. 8-nji sah.

⁴ Şol ýerde, 5-nji sah.

⁵ Şol ýerde, 98-nji sah.

⁶ Şol ýerde, 6-njy sah.

Umuman, sopusylyk edebiýatda diňe bir Haka bolan yşkyň däl-de, bütin barlyga bolan söýginiň açylmagy olaryň döredijiliginiň köptemaly bolmagyny kesgitleýdir we ol edebiýatyň şeýle alnan sufizmden has giňdigi baradaky pikirleriň ýüze çykmagyna getiripdir. “Ähli sufistik edebiýata çeperçilik elementleriniň, aýratynam, nowella häsiýetli elementleriň köp bolmagy mahsus. Muňa garamazdan, sopusylyk şygryýeti aýratyn orunda durýar. Iri şahyrlaryň köpüsi sufizme ýüzlendiler, ýöne olaryň döredijiligi şeýle alnan sufizmden has giň. Sufistik edebiýat bilen adaty şygryýetiň arasyndaky baglanyşyk sufistik terminologiýanyň üsti bilen amala aşyrylýar. Sufizm Absolyuta (Alla) bolan söýgi hyjuwlarynyň inçe gradasiýasyny (Gradasiýa (latyn dilindäki gradatio – kem-kemden ýokarlanmak, güýçlenmek diýen manydan dörän termin) – stilistik figuralaryň biri, şahyрана sözleşiş birmeňzeş düşüňjeleri belli bir kesgitli ýagdaý bilen ýokarlanýan ýa-da aşak düşýän tertipde berip, önünden anyklykanyň topary. B.A.) işläp düzýär.”¹ Emma ikinji dünýägaraýşa degişli bolan sopy şahyrlarymyzyň döredijiliginde dürli temalaryň ýüze çykmagynyň düýp sebäbi olaryň bar zatda Haky görýänliginden gelip çykýar.

Dünýägaraýşyny indiki ruhbelentlige-de goşup boljak Jeleddin Rumi hem öz yşkynyň obýektini bütin tebigatda, ähli barlykda görüpdir. Munuň özi onuň döredijiliginiň tenhalyk, terkidünýälik, göwnüçökgünlik taraplaryny däl-de, ruhbelentlik, dünýähalarlyk, ynsanperwerlik taraplaryny kesgitleýdir. Umuman, Rumynyň döredijiligini okan her bir adam täze bir duýgulary başdan geçirýär, harplaryň, sözleriň, setirleriň, bentleriň arasyndan ähli barlyga bolan yşkyň joşup durandygyny görýär: „Стремясь к абсолюту, Джалаледдин считал высшей любовью любовь к истине. Но, истинный диалектик, он не оскорял человека, подобно суфийским аскетам, презрением к любви плотской, земной, или, как он сам выражался, любви преходящей.

Всякая любовь – к ремеслу, к земле, к родине – была для него ступенью к любви истинной, а следовательно, благом.

Он сравнивал любовь со светом солнца. Но себялюбие, обрекающее человека на вечное заточение в темнице собственной шауре, уподоблял ослеплению.

---

¹ Краткая литературная энциклопедия. 1 – 9 тома. Государственное научное издательство “Советская энциклопедия” Москва 1962, 1964, 1966, 1967, 1968, 1971, 1975, 1978. стр. 276-279.

Он славил любовь к женщине, ибо здесь, в любви к себе подобному, человек познавал собственную сущность вообще.¹

Üçünji dünýägaraýşa bolsa ähli zadyň başynda ynsany goýup, onuň mertebesini arşa galdyran, “enel-hak”, “Men – Hudaý” diýän öte ruhbelent görnükli şahsyýetler Mansur Hallaç, Seýit Nesimi dagylar eýerýär. Olaryň dünýägaraýşyny şeýle tertipde beýan etmek bolar: “Hak”, “Barlyk”, “Halk”, umuman, barlykdaky bar zatlaryň hemmesi “Mende” jemlenen, Meniň özüm Hak. Birbada göräýmäge men-menlik ýaly görünse-de, munuň özi barypýatan adamsöýüjilikdir. Ilki bilen eger adam Haka meňzejek bolsa onuň ähli gowy sypatlaryny özünde jemlemeli. Göz öňüne getiräňizmi?! Eger her bir adam Hak ýaly päk, halal, rehimdar bolsa dünýä, ýaşayş nähili ajaýyp bolardy. Mukaddes Gurhanyň her bir süresi “Rehimli, şepagatly Allanyň ady bilen” diýip başlaýar.^{2, 3} Diýmek, Allatagallanyň baş häsiýeti rehimlilik, geçirimlilik ekeni.

Mundanam başga şeýle etmek bilen bu ýola eýerijiler, ýokarda nygtalyşy ýaly, adamy gaýry adamlaryň – häkimligi elinde saklamak bilen halky ezyňleriň, zalymlaryň, wagşylaryň süteminden halas etmek isleýärler. Eger adam Hudaý bolsa, onda oňa jeza bermek, ezyet çekdirmek hut Hudaýyň özüne ezyet bermek bilen des-deň bolardy ahyryn. Bu ýöl sopusylygyň, Alla aşyk bolmaklygyň ýollarynyň içinde iň bir jebellisi bolsa gerek. Haýsydyr bir güýçden, gudratdan gorkup ýaşamaga ymtylýan bendeleriň akly adamyň mertebesini munça beýgeldýän düşünjäni aňsat kabul edip bilmändir.

Olaryň dünýägaraýşy adamlary, halklary dinleriň üsti bilen öz bähbidini arap duşmana öwürýän ýalan dindarlar üçin uly urgy bolupdyr. Sebäbi, eger adam özüni Haka deňeýän bolsa, onda ol adamda Haka mynasyp ajaýyp häsiýetleriň: rehimdarlyk (Gurhany kerimiň her bir süresi Hakyň şu häsiýetini nygtamak bilen başlaýar), päklik, halallyk... ählisi bolmaly. Diýmek, ol adam men-menlik etmeýär-de, tersine, adamlary ADAMA hormat goýmaga çagyýar.

---

¹ Фиш Радий. Джалаледдин Руми. Издательство “Наука”. Главная редакция восточной литературы. Москва 1987. стр. 84.

² Gurhan. Aşgabat “Türkmenistan” 1995. Terjimeçi Hoja Ahmet ahun Orazgylyç molla ogly.

³ Коран. Совместное предприятия “Дом Бируни” Москва 1990. Переводъ сь арабскаго языка Г.С.Саблукова.

Eger şu dünýägaraýyş row bolup giden bolsa onda, belki, adamzat häzirkî dünýä dartgynlyklarynyň köpüsinden halas bolup bilerdi. Beýleki bir adamyň köňlünde, özünde Hakyň barlygyny, onuň özüniň Hakdygyny bileňsoň, heý-de, oňa ýamanlyk edip bolarmy.

Görşümiz ýaly, Nesimi hemme zadyň (ähli perişdeleriňem, ähli planetalaryňam, ähli dinleriňem...) özünde bardygyny, özüniň Hakdygyny nygtaýar. Ýöne ýene-de bir gezek bellesek, munuň özi şol döwürde resmi diniň wekilleriniň öz häkimliginiň, çöreginiň dawasyny edip düşündirişi ýaly, Haka dil ýetirmek däl, gaýta, tersine, Biribaryň in kämil ýaradanyň mertebesini beýgeldip, ony päk, halal, rehimdar bolmaga çagyryşdyr. “Adam! Hak diňe Saňa paýhas berip, seni beýgeltdi ahyry, onda näme üçin sende beýle zalymlyk, beýle hapalyk jemlenipdir. Aklyňa aýlan, aslyňa aýlan Adam! Sen Haksyň!”.

Bu dünýägaraýşa eýerijileriň pikirine görä barlykdaky ähli zatlar, halkam, Allada Adamda, ýagny her bir ynsanyň hususy Meninde jemlenýär.

Şu dünýägaraýyşy Nesiminiň aşakdaky setirleri bilen berkitmek bolar:
Jebräýylam, Mikaýylam, Israfiylam Ezraýyl,
Naziram, her ýerde häzir, hem Hakyň kimiýasyýam...

Hem Hamel, hem gowsy Jöwza, hem Esed, Myrryh ile,
Hem Seretan, Sünbüle hem Deluwnyň möheýýasyýam...

Mesjidi medreseýem, buthana-ýu meýhanaýam,
Hem butunyň ähliýem, hem şähriniň esasyýam...

Artyk düşündirişe mätäç bolmadyk bu setirlerde şahyr özüni, has takygy, diňe özüni däl-de, her bir adam oglunyň hususyýetini her bir ýerde bar bolup, häzir bolup duran Hakyň perişdelerine, Hakyň bir närsäni başga bir närsä öwürüp bilýän kimiýasyna (Orta asyrlarda dürli metallardan altyn-kümüş alyp bolýandygy baradaky ylym), kosmosdaky planetalara, musulmanlaryň dini metjitlerine we dünýewi ylym berýän medreselere, butparazlaryň butuna we şerap içilip, keýp çekilýän meýhana, garaz, ähli zadyň esasyňa meňzedýär.

Nesiminiň şeýle dünýägaraýşynyň kemala gelmegini alymlar, esasan, onuň ruhy halypasy hökmünde Mansur Hallaç bilen baglanyşdyrýarlar. Emma Mansur Hallaja görä Nesimä has ýakyn döwürde ýaşan, dini, jynsy, milli we beýleki şeýtany duýgularyň möwç almagy netijesinde dünýäde şeýtanyň işiniň rowaçlanyp, ýigrenjiň ýol alýan döwründe bu bölünişikleriň ählisini ýeňip geçmek bilen söýgüden dörän uly alaw

bolup lowurdan Jeleleddin Rumynyň (30.09.1207 – 17.12.1273) täsirini gözden salmak bolmaz. Bu beýik şahsyýet her bir adamyň hut özüniň, aslynyň, zandynyň ylahy päklikden ybaratdygyny, adama bolsa şol päklige çenli göterilmegiň gerekdigini nygtapdyr. Onuň ömrüni öwrenen alym Radiý Fiş şeýle ruhy belentlige göterilen sopynyň Husammetdin bilen gatnaşygyny açmaga çalyşanda şeýle nygtaýar: “В Хюсаметтине совместилося для него все то, что сделало его таким, каким он стал, вернее, таким, каков он есть, ибо твердо уверен был Джалаледдин, что все развитие человека на пути к совершенству есть не что иное, как возвышение самого себя до своей собственной истинной сущности”¹ Bu pikiriň özi Muhammet pygamberiň hadyslarynda hemme çaganyň yslandam dogulýandygy, diňe soňra durmuşyň, ýaşayşyň ony zaýalandygy barada aýdylan pikir bilen gabat gelýär. Diýmek, adam oglynyň ählisi asly, zandy päk hem halal dogulýar, diňe soňra özüniň ten isleglerine, hyýaly nebislerine haý diýip bilmän, şeýtana boýun bolup başlaýar. Ýöne şol asly, zandy päklik her bir adamda ýitip gitmeýär. Adam özüni ruhy hem fiziki taýdan kämilleşdirip, şol päklige ýetmäge çalyşmaly.

Umuman, sufistik sygryýetiň ösüşini zygiderli göz öňüne getirsek, onuň ewolýusiýasyny inçeden yzarlasak, biz bir hakykaty ykrar etmeli bolarys. Adam özüniň ruhy ösüşinde barha we barha kämilleşýär, özüniň hyýalyndaky iň bir kämil düşünlere hut öz hususyýetiniň hem mynasypdygyny görýär. Munuň özi Hak bilen adamyň barha ýakynlaşýandygyny aňladýar. Ýene-de adam polisemizm (köphudaýlylyk) döwründe bolşy ýaly, özüni Hudaýa mynasyp belent düşünje hasaplap başlaýar. Ine, şu mesele babatynda-da Jeleleddin Rummy Nesimä ruhy halypa bolup biljek. Ol şeýle diýýär: “Все суфии до сей поры, даже такие великие поэты, как Санаи и Аттар, больше говорили о разлуке. Наша же речь – о свидании. В этом суть”²

Nesiminiň adam mertebesini beýgeldýän, adamlary biri-birini söýmäge çagyýan, ony päklemek üçin Alla bilen deň görýän goşgulary resmi diniň wekillerine ýaramandyr. Bu ýagdaýy bir tarapdan olaryň bu dünýägaraýşa düşünmändigi bilen düşündirsen, beýleki bir tarapdan şeýle dünýägaraýşyň resmi

---

¹Фиш Радий. Джалаледдин Руми. Издательство “Наука”. Главная редакция восточной литературы. Москва 1987. стр. 30.

² Фиш Радий. Джалаледдин Руми. Издательство “Наука”. Главная редакция восточной литературы. Москва 1987. стр. 64.

diniň halky dolandyrmak üçin ýoredýän syýasatyna päsgel berýändigi bilen düşündirip bolar. Garaz, şahyry adamzat taryhynda jemgyýet dörap görüp-eşidilmedik aýylganç jeza berip, derisini sypyrmak bilen gynap öldürýärler. Bu hadysa her bir akgöwünli adamyň göwnünde gahar-gazap döredýär. Ol gazap nadanlyga, häkimýethalarlyga garşy gozgalaň hökmünde entegem ýaşap ýör. Adamy öldüreniň bilen pikiri, paýhasy, ideýany jezalandyryp, ýok edip bolmaýar. Nesiminiň ady, döredijiligi taryha girdi, oňa jeza berenleriň adam, özem ýitip gitdi.

Şahyry ilki dara çekmekçi bolýarlar. Soňra bolsa bu jezany az görüp derisini diriligine soýýarlar. Şeýle pajygaly pursatlary şahyryň öz gazallarynda synlasa bolýar. Bu ýerde şol pursatda şahyr öz goşgularyny nädip aýdyp bildikä diýen sorag ýüze çykýar. Käbir alymlar ol goşgulary şahyra jeza berilmegini gören şägirtleri ýazandyr diýen pikiriň tarapynda. Biz bolsa şol pursatda Nesiminiň aýdan sygyr bentlerini soň ýa-da şol pursatyň özünde zehinli şägirtleri ýazga geçirendir diýip oýlanýarys. Sebäbi ol goşgularda Nesiminiň döredijiliginiň ruhy, agyr jezadan ejir çekip, ölüp barýan adamyň duýgulary açyk-aýdyň duýulýar:

Ähli iman işlerim şol demde inkär etdiler,
Çün Nesimini Halap şährinde beri dar etdiler....

Kazylar çün Seýdiň katlyna fitwa berdiler,
Küfri terk edip, imana gelmäge ar etdiler.

Bileban pyçaklaryň çünki tenime goýdular,
Sag eken men miskini, gör, nije bimar etdiler.

Ýüzdüler hanjar ile çünki tenimdem derimi,
Ýas tutup gökde melaýyk ýyglaşyp zar etdiler.

Hak maňa "söýle" diýdi, emr eýledi, men söýledim,
Sözlerim destan edip, älemde tekrar etdiler.

Sopuçylykdaky bu ynsanperwer taglymatyň ýeke-täk pidasy Nesimi däl. Ondan dört asyr ozal belli sopy Mansur Hallajam hut şonuň üçin ýenjilip, gamçylanyp, dardan asylyp, soň kellesi alynypdyr. Onuň ideýasy, dünýägaraýşy ýitip gitmedi,

onuň ölümi hem tarapdarlaryny gorkuzmady. Nesiminiň dünýägaraýşynyň kemala gelmegine-de ilki bilen şu sopy sebäp bolýar. Şahyr onuň hormatyna Mansuryň asyl ady bolan Husaýyny tahallus hökmünde göteripdir. Nurmuhammet Andalyp öz poemasynda bu ruhy baglanyşygy inçeden yzarlap, rowaýaty äheňde ony fiziki baglanyşyga öwürpdir. (Şu işiň birinji bölümüne seret)

Mansur Hallajyň pelsepesine görä bütün älem Hudaý tarapyndan döredilen. Dörediji öz keşbini ýaradan zatlarynyň ählisine siňdiripdir. Adamam tebigatyň bir bölegi, şonuň üçin onda-da Allanyň keşbi bar. Şeýlelik-de, ol "men hem Hudaý ýaly" diýen netijä gelýär. Ynsan mertebesini belende göterýän bu taglymatyň şu pursatyny Nesimi alyp göterýär we öz döredijiliginiň içinden eriş-argaç geçirýär:

Gör, ehel-hak söýlemekden darda asylsam ne gam,

Munça Mansurnyň asylmyş başy berdar üste gör.

Dünýä taryhyna nazar salsak, Nesiminiň ýaşan döwründe dini dogmatiklere, halky gorkuda hem nadanlykda saklamaga çalyşýanlara, dini, Allany diňe bir öz hökmürowanlygyny, häkimligini, baýlygyny saklamak, halkyň rysgalyny agzyndan alyp, oňa eýe bolmak üçin ulanmaga çalyşýanlara garşy bolan, adamlaryň batyl gözlerini açyp, olara hakykaty düşündirmegiň hatyrasyna ylahy, dünýewi ylym-bilimi ösdürmäge synanyşan ençeme görnükli şahsyýetleriň nebsiň, nadanlygyň pidasy bolandygyny göreris. Gelejekde özi uçýan enjamlaryň, küreksiz gaýyklaryň, özi ýöreyän gaýyklaryň peýda boljakdygyny öz işlerinde nygtan, teleskopy, göz äýnegini oýlap tapan Rojer Bekon (XIII asyr) öz garaýyşlary üçin 14 ýyllap zyndanda oturmaly bolýar, Nikolaý Kopernigiň pikirlerini ösdürip, "Älem diňe bir Günüň daşyndan aýlanýan planetalardan däl, eýsem, bize ýyldyz bolup görünýän öz Günleriniň daşyndan aýlanýan ençeme sistemalardan ybarat" diýen hakykaty aýdany üçin italýan alymy Jordano Bruno inkwizişyanyň toruna düşýär we Nesimiden 14 ýyl öň, 1600-nji ýylda oda ýakylýp öldürilýär...

Nesiminiň döredijiligi barada söhbet açylanda ady tutulmaly ilkinji adam şahyryň uýan hurufyçylyk meslegini esaslandyran, "Jawydannama" ("Bakylygyň kitaby") atly dini-syýasy pelsepe kitabyny ýazan Fazlalla Naýymydyr. Onuň taglymatyna görä arap elipbiýindäki harplaryň ählisi keramatly. Allanyň her bir adynyň baş harpy arap elipbiýiniň

bir harpy bolup bilýär. Şonuň üçin sopusylykdaky bu mezhebiň ady hökmünde "Harp" sözüniň köplük sany, yagny, "hurufy" sözi alynýar. Arap elipbiýsem, dünýäniň ähli zadam Allanyň nurundan dörän.

Nesiminiň dünýägaraýşy gaty çylşyrymly. Oňa gaty seresap çemeleşmeli, inçeden düşünmeli. Şahyr "Nuryýam" atly mesnewisinde "dünýäde ähli zat men, ähli zat menden başlanýar" diýen pikiri öňe sürýär. "Töwrat, Zebur, Injil, Gurhan men, bugdaýam, hamyram, petirem men" diýýär. Şeýdip şahyr ähli mukaddeslikleri, şol sanda dünýäde bar bolan maddy zatlary hem özi hasaplaýar:

Jöwhi Töwratu, Zeburu, Injilu, Furkat hem Suhif,
Hem kelamy hatygam, hem ol rekiň men şuryýam.

Gör, nähili pikirler! Nesiminiň jeza çäresine tarap ädilen uly ädimleriniň biri bolandygy şübhesiz şu goşga şol döwürlerde-de, häzirem, biziň pikirimizçe, nädogry düşündiriş berilýär: "Nesimi bolsa muny başgaça düşündirýär, yagny, maksat Alla däl-de adamdyr, ýatlaýan-da, ýatlanýanda mendirin, üçünji zat – Alla bu ýerde artykmaçdyr" diýip çekinmän aýdýar.¹ Bu sözlemden we beýleki sözlemlerden Nesimi Allany inkär edýär diýen netije çykýar. Hakykatdanam, ähli dini mukaddesliklerem, ähli maddy-ruhy zatlaram özüm diýilse, okyjy şeýle netijä gelibem biler. Ýöne Nesimi Allany inkär etmeýär. Ol özüni Alla bilen bir hasaplaýar. Öz-özüňem inkär etseň, onda ykrar edere hiç zat galmaz ahyryn. Şahyr diňe Alla bilen adamyň arasynda hiç bir zat goýmajak bolýar. Ähli dini kitaplaram, ähli zatlaram Alla-adamyň ýaradany. Öz ýaradanlaryň öz ýoluňa böwet bolmaly däl. Agzalan kitapda "Mest" atly gazalyň düşündirilişi bilenem ylalaşmak kyn:

"Nuhu, Dawudu, Süleýman, Zekeriýýa we Şagyb,
Isa mestu, Musa mestu, Ahmedi Muhbar mest...

Kazy mestu, müfti mestu, sufy mestu, saty mestu,
Lütýeyi Jamy, "Elestüden" mümünü küffar mest...

---

¹ Nesimi. Aşgabat. "Türkmenistan" 1993. 19-njy sah. Sözbaşy ýazanlar R.Rejepow., Ş.Gandymow.

Hajaýy meýdana mest oldy hem piri mugan,
Käbe mest, buthana mest, hyrka we zünner mest.

Ýokarky setirlerde Isa-da, Musa-da, Muhammet pygamberde Aly-da öwlüýäler-de, sopular-da, kazylar-da, müftiler-de taňry meýini içip, mest ýatan aňsyz-düşünjesiz adamlar höküminde görkezilýär. Şu setirlerde olaryň taňry meýinden mest hem serhoşdyklaryny üç ýerde öwran-öwran nygtamagy ýöne ýerden däl. ... Şahyr taňrynyň şu meýinden içen ýokarky din wekillerini mestlerden, serhoşlardan tapawudy bolmadyk adamlar hökmünde häsiýetlendirýär”.¹ Alymlar soňra bu pikiri ýene tassyklap “mestleri” serhoş adamlara meňzedýär. Bu ýerde resmi diniň wekilleri bilen Haka aşyk bolan sopularyň dünýägaraýşynyň arasyndaky tapawudy saýhjallamak gerek. Birinjiden, Alla aşyk bolup, şonuň yşkyndan serhoş bolan adamlar, aňsyz-düşünjesiz däl-de, bilmekligiň aňrybaşyna ýetip, ylahy yşka düşüp melul bolan, indi hut Hakyň özüne gowuşmak yhlasynda gezyän sopulardyr. Resmi din wekilleri üçin bolsa Haka aşyk bolmak, Oňa gowuşmak diýen düşüňjeler asla kabul ederlik däl. Alymlaryň Nesiminiň musulmanlaryň, isawylaryň, musawylaryň, otparazlaryň, Kábäniň we buthananyň arasynda hiç hili tapawut goýmaýandygy baradaky pikiri dogry. Hakykatdan-da, ähli zat Hak bar bolsa, ähli zat-da Onuň erkinde bolsa, onda oňa barýan ýollary aýryşdyrmak nämä gerek?! Nesiminiň pikirleri dar dünýägaraýşly adamlar tarapyndan inkär edilmedik bolsa, onda täze bütindünýä dini dörärdi we häzirki bar bolan dini dawa-jenjeller aradan aýrylardy.

Ýazyjy hem edebiýatçy Osman Ödäýew “Hakyky şahyrlaryň alnynda hemişe üç sany müdimi sorag keserip durupdyr:

1. Söýgi näme?

2. Ölüm näme?

3. Hudaý näme?”² diýip rast nygtapdyr. Görnükli sopy şahyrlarymyz şu üç soragyň üçünjisine jogap agtarýar. Ýöne şol üçünji soraga her şahyryň öz ýoly bilen tapan jogaby hem ýüzugra birinji we ikinji sowallaryň jogaby bolup bilýär. Olaryň Haka gowuşmak bilen diňe bir söýgüdir ölüm hakynda däl-de, umuman, dünýädäki ähli zatlar babatda gutarnykly jogaby tapyp bolar diýip umyt edýärler.

¹ Nesimi. Aşgabat. "Türkmenistan" 1993. 22-nji sah.

² Ödäýew O. Garaşsyzlyk diwany. Aşgabat „Ruh“ 1999. 134-nji sah.

Sufistik edebiyatyň wekilleriniň adamyň, halkyň aňynda amala aşyran uly öwrülişikleriniň biri her bir aýratyn alnan adamyň gaýry bir adamy ýa adamlary, üçünji bir düşünjäniň ara goşmazdan Hak bilen gönüden göni aragatnaşykda bolup bilýändigini öňe sürmegidir. Şeýle bolansoň dini adamlary ezmegiň, olary gulçulykda saklamagyň, öz bähbitleriniň hatyrasyna ulanmagyň kül-külüne düşen käbir betpygyl adamlaryň özleriniň bet pällerini adamlaryň üsti bilen amala aşyrmaklyk meselesi aradan aýrylýar. “Meniň” Haka tarap öz ýolumyň barlygynda üçünji bir tarapyň bu inçe hem intim meselä goşulmaga asla haky ýok. Men-menlik edip, Ezraýyl bilen söweşe giren, soňra bolsa ajal bokurdagyndan tutansoň Ezraýyldan aram sorayan Däli Domruly ýada salalyň. Ezraýyl oňa kömek edip bilmejekdigini, hemme zady Biribaryň çözüändigini aýdanda, Däli Domrul “Jan almaýan bolsaň, jan bermeyän bolsaň, onda sen bu ortada näme işläp ýörsüň, aýryl ortadan” diýip çyndan janygýar. Asyl şu adamlaryň deňhukuklylygy, her bir adamyň hut özi bilen Hakyň gatnaşygynyň bardygy baradaky pikirler dünýä halklarynyňam, şol sanda türkmen halkynyňam dünýägaraýşynyň düzümine girýär. Şeýle sagdyn dünýägaraýyş adamlary ýasamalyklardan halas edýär. Görnükli sopy Jelaleddin Rumynyň beýik pelsepesini inçeden yzarlap düşündirmäge çalyşan alym Radiý Fiş sufizmde ýüze çykan şu aýratynlygy duýmagy başarypdyr: “Ко времени Султана Улемов аскетическое движение суфиев прошло многовековой путь и сложилось в организованную силу. Суфии обличали лицемерия духовенства, выступали против подчинения духовной жизни личности скрупулезным правилам казенной обрядности и провозгласили отношения с Богом частным делом каждого человека.”¹

---

¹ Фиш Радий. Джалаледдин Руми. Издательство “Наука”. Главная редакция восточной литературы. Москва 1987. стр. 15. „*Soltan-ul-Ulemin (Jelaleddin Rumynyň kakasy Bahaweddin Welede düýşünde berlen dereje, „ulamalaryň soltany“ diýmekligi aňladýar. B.A.) döwrüne çenli sopolaryň asketiki hereketi köpasyrlyk ýoly geçdi we guramaçylykly güýje öwrüldi. Sopular dindarlaryň ikiýüzlüligini açýardylar, şahsyýetiň ruhy, dini durmuşynyň umumy däpçilligini skrupulez düzgünlerine boýun egdirilmegine garşy çykyş edýärdiler we Alla bilen gatnaşygy her bir adamyň hususy işi hökmünde ykrar edipdiler.*“

Orta asyrlaryň sopusylyk edebiýatyndan dört-bäş sany şahyryň adyny agzaýanlygymyza garamazdan olaryň sany onlarçadyr. Ýokarda bölünen üç toparyňam hersiniň yzyňyň sanawyny has uzaltmak bolardy.

Abu Sagyt Abulhaýyr Mäneyi

(7. 12. 967. Duşenbe, Mäne – 12. 01. 1049. Anna agşamy, Mäne)

Orta asyrlaryň sopusylyk edebiýatynyň iň irki wekilleriniň biri Abu Sagyt Mäneyidir. Türkmen halkynyň arasynda onuň ady Hoja Ahmet Ýasawy bilen deň hatarda tutulýar. Şahyryň doly ady Abu Seýit Fazlylla Ahmet ibn Muhammet ibn Ybraýym bolup, türkmen halky ony köplenç Abu Seýit Abylhaýyr Mäneyi tahallusy bilen tanaýar. Mäneyi Türkmenistanyň çäklerinde ýaşap geçýär. Ol Haweran sährasynyň Mäne (Mähne) diýen ýerinde dogulýar. Başlangyç bilimi öz obasynda alýar. Soňra şol zamananyň medeniýet merkezleriniň biri bolan Maryda, meşhur alymlaryň elinde okaýar, dini, pelsepewi, bilimleri öwrenýär.

Mäne babanyň kakasy hoşboý ysly zatlary, dermanlary, melhemleri ýasapdyr (şonuň üçin adamlar oňa „attar” (atyrçy) diýip ýüzlenipdirler), onuň dükanýnda dürli keselleriň garşysyna gerekli ot-çöpler we beýleki zatlar tapylypdyr. Şeýle ysly däri-dermanlar bilen Mahmyt Gaznalynyň köşgüni hem üpjün edeni üçin patyşanyň aýratyn hormatyndan peýdalanypdyr, onuň köşge islän wagty barmaga hukugy bolupdyr. Dünýewi häkimýet bilen Alla bolan imanyň arasyndaky gatnaşyk Mäne babanyň ömri bilen baglanyşykly şeýle wakada ýüze çykýar. Onuň kakasy jaýynyň diwarlaryna Gaznaly hökümdarynyň söweş pillerini, atlaryny, ýeňişli söweşlerini mahabatlandyran suratlary çekdiripdir. Kiçijik Abu Seýit bolsa kakasyna aýratyn jaý saldyryp, onuň diwarlarynyň hemme ýerine „Alla, Alla” diýip ýazdyrypdyr. Kakasynyň soragyna bolsa: „Her kim öz dostunyň adyny ýazýar-da” diýip jogap beripdir.

Mäne baba Gurhany belli hapyz Kerimi hoja Ymam Abu Muhammet Annazydan öwrenýär. Mäne babanyň zehininiň, keramatynyň çagalyk döwründe ýüze çykyp ugrandygy onuň ömri bilen bagly beýleki wakalarda-da belli bolýar. Bir gezek kakasy bilen metjide barýarka, tanymal şyh Abylkasym Beşer Ýasyn gabat gelýär we bulary öýüne çagyryýar. Şyh tekjede otuz ýyldan bäri duran külçäniň Mäne baba gelensoň ýañaýa tamdyrdan çykan ýaly bolandygyny görkezip, muny

Mäne babanyň keramatly adam bolup ýetişjekdigi bilen düşündirýär. Zehinli oglan Merwde ymam Abdylla Hazaryň elinde baş ýyl okaýar, soň Saragtda ymam Abu Aly Zahyr ibn Ahmet Fakyhyň bilimini alýar, ylym uran pir Lukman Saragtynyň kömegi bilen Abylfazl Saragtynyň (Saragt baba) ýanyna barýar we birnäçe wagt onuň elinde tälim alýar. Mäne baba birinji hyrkasyny Nyşapurda, meşhur sopy Abu Abdurahman Sulamynyň elinden, ikinji hyrkany bolsa Amulda Abul Abbas Ahmet bin Gassapdan geýýär. Onuň ykbalynda uly orun eýelän pirleriň biri-de Abu Aly Dakkakdyr.

Mäne baba bilen beýik dana, lukman, ýazyjy, şahyr Abu Aly Ibn Sina hat ýazyşyp, pikir alyşypdyrlar. Ibn Sina bir gün Mänä gelýär. Ibn Sina bilen Mäne baba hüjrä girýärler we üç gün hiç ýere çykman, gürleşip oturýarlar. Ibn Sina gideninden soň, şagirtleri Mäne babadan Ibn Sinanyň ýeten derejesi hakynda soranlarynda, ol: „Ibn Sina meniň ähli görýän zatlarymy bilýär” diýip jogap beripdir. Şeýle soragy Ibn Sina berenlerinde akyldar „Ol meniň ähli bilýän zatlarymy görýär” diýipdir.

Mäne babanyň häzire çenli 726 rubagysy, 38 sany bölekleyin setiri, 88 sany dürli ölçegdäki goşgulary saklanyp galypdyr. Abu Sagydyň ömri döredijiligi bilen belli alymlar Ý.E.Bertels, W.A.Žukowskiý, nemes alymy H.Ete, inlis gündogary öwrenijisi E.Braun, eýran alymy S.Nefesi dagylar gyzyklanypdyrlar. Ý.E.Bertels Abu Sagydyň özi rubagy ýazmandyr, halky, taýyn eserlerden peýdalanyndyr diýen pikiri aýdýar. Emma muny subut etmek kyn. Şonuň üçin agtygy Muhammet Mänewwer tarapyndan toplanyp, „Esraret towhyt” („Ýalňyzlygyň syrlary”) diýilip at berlen rubagylyk ýygındysy Abu Sagydyň edebi mirasy hökmünde öwrenilýär.

Halk Mäne babanyň dünýägaraýşyna düşünmäge ymtylýar, onuň ömri hakynda, ömründe bolup geçen gyzykly wakalarda aýdan parasatly sözleri hakynda timsallary ýatlaýar. Beýle ynamyň hem söýginiň esasynda Mäneýiniň ynsanperwer, adamyň hormatyny belende göterýän, hemmeleri jemgyýet bilen oňat ýaşaýşa çagyryan taglymaty ýatyr. Mäneýiniň dünýägaraýşy sopusylyk garaýyşlarynyň arasynda iň bir sagdyn pikirli, adamsöýüjilikli garaýyşlaryň biridir. Munuň hakykatdanam şeýledigini onuň bilen baglanyşykly bolup geçen aşakdaky waka hem subut edýär.

Bir gezek Abu Sagyda “Biri suwuň ýüzünde ýöreýär” diýip habar berýärler (suwuň ýüzünde ýorap bilýän

hasaplanýan Isa pygamber biygyýar ýadyňa düşýär – B.A.). Şonda Mäneyi: “Bu aňsat ahyry gurbaga bilen tokaý guşam suwuň ýüzünde gezip bilýär” diýip jogap berýär. Mydama haýsydyr bir keramatyň, gudratyň gözleginde gezyň adamlar ýene bir ýola akyldar Mäneyini geň galdyrmak üçin täze geň-taňlygy habar berýärler: “Biri howada uçýarmyşyn”. Mäneyi uzak eglenmän: “Garga bilen siňegem howada uçýar” diýýär. Käbirleriniň iman baýlygy az bolany üçin, gorkara zat gözläp, gudrat bilen gyzyklanmasy azalmaýar: “Bir adam göz açyp-ýumasy salymda bir şäherden başga bir şähre ýetip bilýärmiş” diýip Mäneyä ýene habar beýärler. Şonda Mäneyi: “Seýtanam birsalymda günbatardan gündogara ýetip bilýär. Beýle zatlaryň gymmaty ýok, halkyň arasynda bolup, bile oturyp, bile turup, bile ýatýan, adamlar bilen aragatnaşyk saklaýan, birsalym Hudaýdan gapyl bolmaýan adam hakyky mertdir” diýip jogap berýär.

Bu timsalyň aňrsynda çuňňur many ýatyr. Adamlar bilen oňuşyp ýaşamany bilmesen, başarmasaň sen suwuň ýüzünde ýörände, howada uçaňda näme, islän ýeriňe ýyldyrym tizliginde ýeteňde näme? Hakyky gudrat halkyň arasynda ýaşap, il-güne peýda etmekdir. Adamyň göwnüni tapmak hakyky keramatdyr. Sebäbi göwünlerde Allatagalla bar.

Şeýle kämil gudraty, keramaty güýçli bolan Hak bar bolsa, onuň ýaradan zatlarynyňam ählisi söýgä mynasypdyr. Şonuň üçin Mäne baba ähli dinlerdäki adamlary dostluga, agzybirlige çagyýar. Onuň söýgüsi, keramaty dinine, kimligine garamazdan umydygär bendeleriň her birine ýeter:

Gel, gel, her kes bolsaň, gel,

Kapyrmyň, gäwürmiň, butparazmyň, gel,

Bu gapy näumytlaň gapysy dälidir,

Ýüz gezek tomany syndyrsaňam, gel.¹

Mäne babanyň ynsanperwer dünýägaraýşyndan gelip çykyan şeýle pelsepä ony pars dilinden türkmen diline terjime eden we çapa taýýarlan Ata Saryýew örän dogry baha beripdir:

„Mäne baba gäwür bolsun, butparaz bolsun... hemmeleri ýagşy, adamlara peýdaly işlere ündäpdir, hiç wagt näumyt bolman, „ýüz gezek

---

¹ Muhammet ibn Münewwer Meýheni. Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlar. Pars dilinden terjime eden we çapa taýýarlan Ata Saryýew. Aşgabat „Miras“ 2005. 195-nji sah.

tobany sydyrsaňam”, umydy elden bermeli dældigini wesýet edipdir. Ol söýmegem, söýülmegem başaran ynsan, onuň döredijiliginde ylahy söýgem, ynsany söýgem öz mynasyp ornuny tapypdyr:

Gözlerimden uky ornun sil aldy,
Kalbym seni görmek üçin suw oldy.
Diýýärler „uklagyl, düýşde görersiň”,
Uky nirde, ýürek-bagrym owuldy.”¹

Sowet döwründe, hamana, din adamyň erkin pikirlenmegine böwet bolýar diýip hasaplanylýardy. Dogry, käbir döwürlerde, käbir ýerlerde giň ýa-da dar düşüňjäniň, ýa-da şunuň ýaly düşüňýänleriň yhlasy bilen şeýle bolan bolmagy mümkin. Emma mukaddes Gurhanyň sahypalarynda-da, Muhammet pygamberiň hadyslarynda-da ylym, bilim, pelsepe barada beýle niýet ýok. Gaýta, hadyslarda „Bilimi Hytaýda-da bolsa gidip öwreniň” diýilýär.

Abu Sagydyň ýaşan zamanasy Gundogarda Täzeden Döreýşiň başlan döwri hasaplanylýp bilner. Ol galkynyş Ibn Sina, al-Horezmi, al-Faraby... ýaly onlarça alymlaryň Ferdöwsi, Nyzamy, Rudaky... ýaly onlarça şahyrlaryň atlary bilen baglanyşyklydyr. (Ýewropanyň haý-haýly Täzeden Döreýşine çenli entek üç-dört asyr wagt ýatyr) Abu Sagydyň ýaşan ýeri bolan Türkmenistanyň çäklerem şol galkynyş tolkunlarynyň içinde bolupdyr. Munuň şeýle bolmagynda belli bir derejede Mäneýiniň öz hyzmatam bolmaly. Akademik G. Gafurowyň «Täjikler» atly işinde berýän habaryna görä Mäneýi Nişapurda hanykahlary gurdurýar. Hanykahlar derwüşler öýüdir. Bu hanykahlarda din, dünýä, Alla barada dürli jedeller gurnalýar. Jedelleşilýändiginiň özi oňa gatnaşyjylaryň pikir erkinliginiň alamatydyr.

Abu Sagyt Mäneýde aradan çykýar. Agyr kesel ýatyrka, ölümiň öňýanynda müritleri pirden onuň tabydynyň başynda Gurhanyň haýsy aýadyny okamalydygyny sorayarlar. Şonda agyr halda ýatan uly pir kiçigöwünlilik bilen „Gurhan meniň gabrymyň üstünde okardan uludyr, şonuň üçin maňa şu bent ýeterlik” diýip bir bent goşgy aýdýar:

Şu dünýäde şundan gowy näme iş bar,

---

¹ Muhammet ibn Münnewwer Meýheni. Mäne babanyň keramatlaryndan we halatlaryndan hekaýatlar. Pars dilinden terjime eden we çapa taýýarlan Ata Saryýew. Aşgabat „Miras“ 2005. 195-nji sah.

Dost dostuna, ýar ýaryna gowuşsa.
Şunça şatlyk-gaýgy başymdan geçdi,
Ençe söz sözlendi, iş etdik şunça.
(Şu ýerde we şundan beýläk “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” I tomundaky sözme-söz terjimäni şygry geçiren awtor – B.A.).

Emma gaýry bir timsalda müritleri gabryň başynda aşakdaky bendi okapdyr diýýän maglumatam bar:

Boýalmadyk bir daş ýokdur Haweränyň sährasynda,

Oň ýuregniň hem gözüniň gyzgyn, gyzyly ganyndan.

Howa simap ýaly bolup, saraldy sähra ýüzi,

Eý, dost, göwni bire bagla, geçen bolsa geç ondan.

Entek diri wagty Mäneýi halkyň arasynda meşhur bolupdyr. Seljuk hökümdarlarynyň weziri Nyzamyl-mülk durmuşda ähli gazanan zatlaryny onuň bilen baglanyşdyrypdyr. Türkmen edebiýatynyň taryhynyň I tomunda wezir Abu Sagydyň abraýyny artdyrýar diýlip bellenilýär¹. Hakykatda, tersine, Abu Sagyt öz abraýy, bilimi bilen weziriň şol derejelere barmagyna ýardam edýär. Mäne baba gazaply Mahmyt Gaznawynyň däl-de, seljuk sultanlarynyň çakylygyna seslenipdir, olara ak pata beripdir.

Abu Sagydyň ömür hem döredijilik ýoly barada resmi maglumatlara garanynda rowaýatlar, timsallar, gazallar has köp. Olardan Mäneýiniň nähili adam bolandygyny bilmek bolýar. Meselem, Abu Sagydyň bilim derejesiniň nähili ýagdaýdadygyny onuň meşhur alym-şahyr Ibn Sina bilen bolan duşuşygy aýk-aýdyň görkezýär. Aby Sagyt – sopy, Ibn Sina – lukman, pelsepeçi, mantykçy. Bu iki beýik ynsan üç gije-gündizläp söhbetleşýärler. Şondan soň müritleri Ibn Sinadan Mäneýi hakynda soraýarlar. Ibn Sina: “Meniň bilýän zatlarymy ol görýär” diýip jogap berýär. Abu Sagyt bolsa, şeýle soraga: “Meniň görýän zadymy ol bilýär” diýip jogap berýär.

Abu Sagyt sopuçylyk ilkinji gezek pelsepesinden rubagylary ýazyp başlan şahyr hökmünde hem tanalýar. Onuň döredijiligi rubagylardan ybarat. Esasy tema – sufizm. Ýöne şeýle-de bolsa, dünýähalar şahyryň döredijiliginde başga temalardan bolan şygrylaram bar.

---

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym. 1975. I tom – 1975, 81-nji sah

Olar şahyryň diňe dini-sufistik ugruna ýykylyp ýatman, durmuşa köptaraplaýyn düşünendigini aňladýar. Ol edil Haka aşyk bolşy ýaly, gözel gyzam ýurekden söýüp bilýär:

Köçän ýada düşýär baglara barsam,
Ýüzüň ýada düşýär güllere baksam.
Seniň serwi kaddyň ýadyma düşýär,
Serwi agajynyň saýasynda otursam.

Döwürdeşleri Abu Sagydy ak ýürekli, halal, dogruçyl, asylyly bir är hökmünde tanaýarlar. Bu häsiýetler onuň döredijiligine-de siňipdir. Ol hiç musulmanyň göwnüne degmezligi nesihat berýär:

Çarhy-pelegiň birmeňzeş aýlanmagyn isteme,
Her zamanda şa-soltanyň adyllygyn isteme.
Bu dünýäge baş günlük gelensiň sen, ah, adam,
Hiç bir musulman göwnüniň ýykylmagyn isteme.

Abu Sagydyň fanatizm, ýagny, düýp many-mazmunyna düşünmezden öz uýýan taglymatyna ýykylyp ýatmaýandygyny onuň ömri hakyndaky iki gürrüň tassyklaýar. Ol özüniň müritleri bilen hristian ybadathanalaryna barybam wagyz-nesihat edipdir. Ýene-de bir gezek gonamçylyga baranda arak içip, dep kakyp, aýdym aýdyp, keýpi-sapa edip ýören adamlara duşýar. Müritler gaharlanyp ýaňkylary urmakçy bolýarlar. Emma Abu Sagyt olaryň ýanyna baryp: “Alla sizi şu dünýäde şat edişi ýaly o dünýäde-de şat etsin” diýýär. Adam söýüjilik bilen aýdylan bu sözler meýlishalarlara täsir edýär we olar Abu Sagydyň aýagyna ýykylýarlar.

Minnet örän agyr zat. Adama ömri Alla berýär. Şoňa bil baglap, şoňa daýanybam ýaşamaly. Minnet bilen edilen ýagşylyk, hakyky ýagşylyk dälidir. Şonuň üçin iň beýik zat bolan adam erkinligini juda beýik sarpa goýup saklamaly:

Minnet çekmezligi Hakdan dilegin,
Aýagna toz bolup, her bir telegiň,
Doga bilen işimiz ýol almasa,
Üç talagyn biýrin çarhypelegiň.

Tamakinçiliksiz dostluk gullugnyň,
Gadyr-gymmatyna çäk goýup bolmaz.
Dostlugy dost bolup gaýtaryp berseň,

Ol kimiýa¹ deýindir, gymmat kemelmez.

Rubagylarda göwniçökgünlik äheñleri baram bolsa, umumylykda alnanda, Mäne baba örän ruhabelent şahsyýet. Ol durmuşy, ýaşayşy söweş meýdanyňa meñzedýär. Hak iş üçin ýamanlyk etmän, göreşip ýaşamaly:

Meýdana gürzüli, galkanly girgin,
Başyň belent tutup, ýazgydy görgün,
Zamana ot bolsun, isle suw bolsun,
Olaň arasynda şadyýan gezgin.

Ynsan mertebesini belende göterýän, durmuşyň her bir pursatynda ruhdan düşmän Haka ynanyp ýaşamagy wagz edýän Mäne babanyň döredijiligi gelejekde-de has çuňňur öwrenilmäge mynasyp.

Hoja Ahmet Ýasawy

Hoja Ahmet Ýasawy Garaşsyzlyk eýýamynda ruhy galkynan sopy-şahyrlaryň biridir. Onuň eserleri alymlar tarapyndan öwrenilse-de, sowet döwründe şahyra baryp ýatan dindar hökmünde gyýa garalyp gelindi. Elbetde, Hoja Ahmet Ýasawynyň güýçli dini ynanjynyň barlygy hakyky. Onuň Muhammet pygamberden artyk ýaşamajak bolup, gubura girip oturmagam muny tassyklaýar. Emma şahyryň, ýazyjynyň döredijiliginiň esasynda asylyly päller ýatýan bolsa, ynam-ygtykady üçin ony ýazgarmak gödek ýalňyşlykdyr.

Döwrüň şeýle gödek hem ýalňyz talaby zerarly bolsa gerek, türkmen edebiýatçylarynyň uly zähmeti bolan türkmen edebiýatynyň taryhynda Hoja Ahmet Ýasawa az orun berlipdir. Şojagaz orunda-da şahyryň ömri, eserleri hakynda gysgajyk umumy maglumatlar berlip, döredijiligine içgin aralaşylymandyr. Döwrüň kyn bolandygy sebäpli synyň ýazary S.Durdyýewiň özüni aklajak bolmak islegi duýulýar. Häzirki döwürde Hoja Ahmet Ýasawa halkyň arasynda gazanan mynasyp bahasyny bermäge mümkinçilik döredi.

Ahmet atly, dogduk obasy bilen baglanyşykly Ýasawy tahallusly sopy-şahyr Ybrahym ibn Mahmyt ibn Yfthyaryň

---

¹ Kimiýa – jisimleriň gurluşy, özgerişi baradaky ylym, nusgawy edebiýatda köplenç gudratly hadysa hökmünde ulanylýar.

oglundyr. Şahyr başlangyç sowady dogduk Ýasa obasynda alýar. Döwrüň atly sopusy bolan kakasy Ybrahym aradan çykandan soň Ahmedi terbiýelemegi ýene bir güýçli sopy Arslan baba öz eline alýar. Arslan baba aradan çykandan soň, nesibeli Hoja Ahmet Ýasawyny Hoja Ýusup Hemedany terbiýeleýär. Görşümüz ýaly, Ýasawynyň taryhda at galdyran atly sopy bolup ýetişmegi ýöne ýere däl ekeni. Üç sany güýçli sopynyň beren edep-terbiýesi, dini, bilimi öz hyzmatyny ýerine ýetirýär. Hoja Ahmet bilimli dindar, yhlasly sopy bolup ýetişýär. Hoja Ýusup Hemedany aradan çykansoň Ýasawy onuň ýerine geçýär we sopyçylygynyň jähriýe akymyny halka wagz edip başlaýar.

Şahyryň ömri hakynda rowaýatlar kän. Emma ylym anyk bolmadyk rowaýatlara, gep-gürrüňlere daýanyp bilmeýär. Hat-da käbir maglumatlara-da şübhelili garamaly bolýar. Ine, türkmen edebiyatynyň taryhynyň I tomunda şahyryň ýaşı barada (53 sah): «Möwlana sygnaky özüniň rysalasynda şahyryň 130 ýaşanlygyny habar berýär. Emma şahyryň öz hikmetlerinde ýazmagyna görä, onuň 63 ýaşandygyny çak etmek mümkin:

Altmyş üçde ýaşym ýetdi ötdüm gapyl,

Ýedi ýaşda Arslan babam yzlap tapdy,
Her syr görüp, perde birle böküp ýapdy,
Bihamdilla gördüm diýdi yzym öpdi,
Ol sebäpden altmyş üçde girdim ýerge.

Şahyryň ölen wagty 1165-1166-njy ýyllar hasaplanyp, ol 63 ýaşandan soň aradan çykan bolsa, onda onuň doglan ýyly takmynan, 1102-1103-nji ýyllara gabat gelýär» diýen maglumatlar bar. Ýöne maglumatlaryň ikisem şübhelili. 130 ýaşamak adam üçin juda we juda seýrek hadysa. Umumanam meşhur şahsyýetleri keramatlaşdyrmak maksady bilen ýaşyny uzaldyp görkezmek rowaýatlara mahsus häsiýet. «Ol sebäpden altmyş üçde girdim ýerge» diýen maglumata esaslanyp, şahyryň 63 ýaşanlygy baradaky pikire gelmekligiň özi hasam geň. Ölen adam goşgy düzüp bilmez ahyry. Bu setiriň özi şahyryň pygamber ýaşyndan soň göre girip oturandygy baradaky rowaýaty tassyklap biler. Emma şahyryň şol ýaşda ölendigini aňlatmagy asla

mümkin däl. Alym S.Durdyýew bolsa ony şahyryň ölen ýyly hasaplap, şoňa görä onuň doglan wagty kesgitleýär. Seýlelik-de häzire çenli Ýasawynyň diňe aradan çykan wagty takmynan belli. Ol 1165-1166-nji ýyllara gabat gelýär.

Sowet döwründe sopusylykda Hoja Ahmet Ýasawynyň döreden akymy bolan «Jähriýe» akymynyň ýaramaz hasaplanmagynyň baş sebäbi onda adamlar terkidünýälige çagyrylýar diýlip düşündirilýär. Hakykatdan-da Ýasawy diniň kadalaryna, häkimlere boýun bolmaga çagyryýar. Ol şeýtmek bilen adamyň kalbyndaky häkimlige, baýlyga bolan şeýtany pikirleri öldürmek isleýär. Şeýdip ynsan kalbynyň päklenmesi (katarsis) bolup geçmeli. Dünýäden, döwletden, dinden nägilelik ilki bilen adamyň özi üçin agyr degýär. Şonuň üçin akyldar Magtymguly:

Bu dünýä mülkünde soltandyr, şadyr,

Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat.

- diýýär. Kysmatyňa kaýyl bolmaklyk ruhypeslik däl. Gaýta şeýle ýagdaýda adam özüni gahara, öýke-kinä aldyrman sagdyn pikirlenmäge başlaýar.

Mansur Hallajyňam, Nesiminiň uýan hurufçylyk akymynyňam tutýan maksady bilen Ýasawynyň öňde goýýan maksady birmeňzeşdir. Diňe maksada ýetmek üçin barylýan ýollar aýry-aýrydyr. Akymlaryň ikisem ynsan mertebesini belende göterýär. Mansur Hallaç dagy «Hemme zatda, aýratynam adamda hudaýyň keşbi bar. Şonuň üçin oňa jebir-jepa etmek göwnüne degmek bolmaýar» diýip, adamy gorasa, Hoja Ahmet Ýasawy bu meseläni adamyň özüne ýüzlenip, onuň kalbyny arassalap, sabyrly bolmaga çagyryp çözmek isleýär. Ýok, Ýasawy adamy gowulyk ugrundaky göreşden sowatmaýar. Gaýta sabyrly, çydamly bolmaklygyň özi şol göreşiň bir görnüşidir. Eger hemme ynsan Hoja Ahmet Ýasawynyň akymyna uýsa, onda şer bilen şeýtanyň öz-özi aradan aýrylardy. Şonuň üçin sopusylykda dörän bu iki akymyň birisi «reaksion» beýlekisini «progressiw» diýip aýyrmaklyk nädogrydyr.

Mukaddes Gurhan bilen, Abu Sagyt Abulhaýyryň döredijiligi bilen baglanyşykly bolşy ýaly, Ýasawynyň eserleri ýazaryň özi tarapyndan tertipleşdirilmändir, kimiň tertibe

salandygam belli däl. Kâbir hikmetleriň ýazarynyň kimliginem anyklamak zerur. Sebäbi käte Ahmet atly başga bir şahyryň döredijiliginem Ýasawynyň ýygnydysyna goşupdyrlar. Üstesine Ýasawynyň Hekim Ata, Gul Süleýman, Azym, Gul Geda, Şemsi ýaly şagirtleräm halypasyny hormatlap, öz döredijiligini onuň adyna beripdirler.

Şahyr ahlak, durmuş, didaktiki temadaky şygrylarynam din bilen berk utgaşdyrýar. Kanunyň, belli döwletiň, adaty goraýan kazyýet ulgamynyň ýoklugynda köp adamlaryň bigünä göwnüne degilýär, malyna, janyna hyýanat edilýär. Şeýle ýagdaýlarda sütemkärleri o dünýäniň azaby bilen, Allanyň gazaby, dowzah bilen gorkuzmakdan gaýry çäre ýok. Hoja Ahmet Ýasawy şeýle ýaraga ýapyşýar.

Ýöne hakykatyň hatyrasyna ýene bir ýagdaýy bellemeli. Ähli zady din bilen baglanyşdyryp, käte Ýasawy dünýä sagdyn pikir bilen garamaýar. Meselem, ol alym, ylm hakynda söhbet açanda dünýewi ylymy, alymy ýatdan çykaryp diňe dini, şerigaty ylym, ony bilýänleri alym diýip düşündirýär. Bu ýagdaý şahyryň aňynda din bilen ylymyň aýrybaşgalaşmandygyny görkezýär.

Sopy-şahyrlarda bolşy ýaly, Ýasawynyň döredijiliginde yşk sözi ýygy-ýygnydan agzalýar. «Päk yşk- Allatagalla bolan yşk. Ol dünýewi söýgi däl. Alla şeýle derejede aşyk bolmaklygyň, özüni ýitirmekligiň öz ejiri hem-de öz eşreti bar». Şonuň üçin şahyr bu dünýäni duşman tutunýar.

Eý-a, dostlar, päk yşky golga aldym,
Bu dünýäni duşman tutup, ýördüm men-ä,
Ýakam tutup, hezretige sygnyp geldim,
Yşk babyda Mansur sypat boldum men-ä.

Bu ýerde Mansur adynyň agzalmagy Ýasawynyň döredijiliginiň düýp esasynyň, baş maksadynyň Mansur Hallajyňkydan aýry bir zat dældigi baradaky aýdylan pikiri tassyklaýar. Esasy maksat Mansur Hallajyň, Nesiminiň, Abu Sagdyň «hudaýa-adama» kast edýänligi üçin sütemkäri ýazgarýanlygynda, Hoja Ahmet Ýasawynyň bolsa sütem çekýäni sabyrly bolmaga çagyranlygyndadyr:

Zolim agar jafö kilsa, «Olloh!» degil,
Ilking oçib, duo aýlab, buýun sungil.

Bu pikirlerde hristiançylygyň, Isa pygamberiň taglymatynyň käbir äheňleri duýulýar. Isa pygamber biri seniň sag ýaňagyňa ursa, oňa sol ýaňagyňam tut diýip maslahat berýär.

Käbir netijelere gelsek, Hoja Ahmet Ýasawynyň sopuçylygy Abu Sagyt Mäneýiniňkiden başgaça. Mäneýi eger şeýle diýmek mümkin bolsa dünýewi-sopy, ol durmuşy söýýär, adamyň mertebesini belent tutýar, halk bilen bile bolmaga çagyýar. Onuň haka bolan yşky, halka, dünýä, ynsana bolan yşky bilen utgaşýar. Hoja Ahmet Ýasawy bolsa dünýäni özüne duşman tutunýar, Allanyň yşky bilen ýaşayar, özüni ýitmek derejesine eltmeň isleýär.

Hoja Ahmet Ýasawynyň özboluşly taglymaty öwrenilmäge, okalmaga mynasypdyr. Ol adamyň dünýägaraýsyny has giňeldýär. “Medinede Muhammet, Türkistanda Hoja Ahmet» diýlip, pygamber derejesine ýetirilen Hoja Ahmediň döredijiligi türkmen edebiýatynyň we şol bir wagtyň özünde türkmen diliniň taryhyny öwrenmek üçinem gymmatly çeşmedir.

Meniň hikmetlerim kim kylsa yzzat,
Halaýyklar kylar dünýäde rahmat.

Ýene mansuh bolup, ol hary bolmaz,
Eşitgen bendeler bimary bolmas.

Garyp Ahmet sözi hergiz gurymaz,
Eger ýer astyga düşse çüýrimez.

Ýeti ýasda Arslan babam yzlap tapy,
Hurma berip, perde birlen syrym ýapy,
Behamdulla, gördüm diýdi ýüzüm öpdi,
Ol sebäpden altmyş üçde ýerge girdim.

Ýunus Emre
(1238-1320)

«Men haýsy mertebä ayak bassam, bu türkmen
gojasyny hemişe önümde gördüm»

Jelaleddin Rumi

Rumi ýaly beýik şahsyýetiň şeýle ýokary bahasyna
mynasyp bolan Ýunus Emraniň döredijiliginde sopuçylyk

taglymatynyň örüsi has giňeýär. Onuň döredijiligi Hoja Ahmet Ýasawynyňka garanyňda has köptaraplydyr. Abu Sagyt ýaly Ýunus Emre-de halk bilenem, adamlar bilen gowy gatnaşykda bolmagy, kişiniň göwnüne degmezligi ündäpdir. Her hili kyn ýagdaýlarda özüni elde saklamagy maslahat beripdir. Hoja Ahmet Ýasawy terkidünýäligi belentde tutmagy, «gazanmagy, iýmegi, iýdirmegi, duruşmagy», garaz sözüň doly manysynda ýaşamagy maslahat berýär:

Dürüs gazan, iý, iýdir, bir köňül ele getir,

Ýüz käbeden ýegräkdir bir köňül zyýaraty.

Yşky-şahyrlarymyzyň tersine sopy şahyrlarymyz ömürleri hakynda dürli maglumatlaryň köplügi bilen tapawutlanýar. Ýöne käte hut şol köplügiň özem şahyryň ömür ýoly hakynda belli karara gelmegi kynlaşdyrýar.

Ýunus Emräniň ömri hakynda tezkirelerde, mejmugalarda, jünlerde, diwanlarda maglumatlar bar. Şahyr hakynda ençeme rowaýatlar, timsallar, gürrüňler ýaşaýar. Olaryň köpüsinde tassyklanmagyna görä Ýunus Emre Sakarýa derýasynyň ýakasynda Siwrunysar kazasynyň (welaýatynyň) Saryköý obasynda dogulýar. (Bu ýerde Türkmenistanda ýaşaýan sakar, saryk ýaly tireleriň atlarynyň gabat gelmegi ünsi çekýär. Bu atlar türkmenleriň Kiçi Aziýa göçen döwürlerinden galan bolmaly) Mundan başga-da gelejekki uly şahyryň doglan ýeri bolmaga Anadoluda Bolu diýen ýer, hatda, Horasanyň Balh şäheri dalaş edýär.

Yunus Emräniň, asly Horasandan Anadola göçüp baran türkmen Ysmaýyl Hajynyň neslinden. Hoja Ahmet Ýasawy ýaly Ýunusy hem ýaşlykda belli sopy Tapdyk Emre terbiýeleýär. Seljuk şazadalarynyň biriniň ogly, bütün durky bilen sopusylyga berilen Barak Baba bolsa Tapdyk Emräniň halypasy. Barak Babanyň halypasam belli sopy Sary Saltykdyr. Görüşimiz ýaly, Hoja Ahmet Ýasawy bilen bolşy ýaly, Ýunus Emräniňem özboluşly dünýägaraýyşy, döredijiligi talant bilen birlikde kanunalaýyklygyň netijesidir. Bu sopy-şahyrlar belli halypalaryň döreden, ýöreden mekdebini ösdürýärler, özleriniň çeper döredijiligi bilen kämil derejä ýetýärler.

XIII asyryň belli sopusy sopusylykda öz tahallusy bilen atdaş akymy döreden Hajy Bekdaş ýaş Ýunusa Tapdyk

Emrāniň ýanyňa gitmegi maslahat berýär. Ýaş şahyr Tapdyk Emrāniň hyzmatynda gezip, ondan çeper söz düzmegi, dilewarlygy öwrenýär. Soňra şahyr Şama, Konýa, Azerbeýjana, Eýrana aýlanýar. Ýöne ömrüniň agramly bölegi Karaman we Sowrihsar etraplarynda, Sakarýa boýunda geçipdir.

Doglan we aradan çykan ýyllary hakyndaky bar bolan maglumatlary deňeşdirip, Ýunus Emrāniň 1238-1320-nji ýyllar aralygynda ýaşap ötendigini aýtsa bolar.

Ýunus Emrāniň döredijiliginde esasy öňe sürülýän pikir Alla bolan ylahy yşkdyr. Şu ýagdaýyň özi şahyry sopy şahyrlaryň hataryna goşmaga şert döredýär. Ýöne ylmy derňewlerde käte şahyryň dünýägaraýşynyň haýsydyr bir tarapyna artyk üns berilip, beýlekileri gözden salynýar. Sopy-shahyrlaram, köşk şahyrlaram hemmesem adam. Olar adamlara mahsus tolgunýarlar, söýýärler, öýlenýärler, adamlar ýaly adamzadyň şu wagta çözüp bilmeýän, indiden beýlägem çözüp biljegi alagümana soraglaryna jogap gözleýärler. Şonuň üçinem olary adamlar gowy görüp okaýar, ýadynda saklaýar, diňleýär. Şonuň üçinem olara juda parsatly, beýlekileriň aň salyp bilmeýän zatlaryny has inçeden duýup bilýän üýtgeşik adamlar hökmünde seretmeli. Olar adatdan daşary jadygöý ýa keramat däl. Hut şeýle nukdaýnazardan seredilende edebiýatçylaryň şahyrlaryň dünýägaraýşy bilen baglanyşykly köp soraglar aradan öz-özünden aýrylardy. Aýdalyň, «Magtymguly sopy bolupmy ýa-da bolmanmy?» diýen soragy goýmagyň özi nädogry. Hiç bir adam sopy bolup dogulmaýar. Her kimiň ömür ýolunyň dowamynda terbiýäniň, töweregiň, jemgyýetiň täsiriniň netijesinde özboluşly dünýägaraýşy kemala gelyär. Eger Magtymguly babatda berilen ýaňky soraga «Magtymguly hem barypýatan sopy, hem barypýatan dine garşy adam bolupdyr» diýip ganygyzgyňlyk edip jogap bersek, jogaplaryň ikisinem şahyryň özüne tassykladyp bolardy. Birinji pikiriniň tarapynda Pyragynyň Haka aşyk bolup ýazan şygrylarynyň giden bir toplumy geçer. Aýgytly, gutarnykly, Allanyň o dünýäsine şübhelenip ýazylan aşakdaky setirler bolsa ikinji pikiriniň tarapynda döş gerip durup biler:

Kim bilerki ahyrýetde neýlärler,
Iýip, içip münüp, guçup öt ýagşy.

Şonuň üçin şahyryň baky sowallaryň jogabyny gözläp, çyrypnyan aňyna sarpa goýup, nädogry goýlan sorag bilen deň bolup durman oňa «Magtymguly ömrüniň belli bir döwründe, belki ýaşlyk hyýalbentligi tamamlanandan soňuraklardyr, sopy bolupdyr» diýip jogap bersek adalatly bolar.

Ýunus Emrāniňem döredijiligine şeýle mukdaýnazardan çemeleşmek gerek. Ýöne uly sopuçylyk mekdebiniň okuwçysy bolandan bolmagy mümkin, şahyr şu dünýäni durşy bilen inkār etmese-de, sopuçylyk taglymatyna yzygiderli wepaly. Aşakdaky gazal adamy ruhybelentlige çagyýar. «Sen kimem bolsaň, nähili kyn günde galsaňam ejizleme, ruhuňy baýdak ýaly belentde tut» diýip nygtaýar:

Sen bu jahan mülküni Kafdan-Kafa tutduň tut,
Iý bu älem malyny oýnaýyban utduň tut.

Sen Faridun haznasyn Nowşirwan genjile,
Eltip Karun malyny sen malyna gatdyň tut.

Ömrüň dilim bir okdy ýaý içinde dop-doly,
Dolmuş oka ne durmak, ha sen ony atdyň tut.

Beýle joşgunly, dabaraly, kalbyňy heýjana salyp, misgin göwni galkyndyryýan setirler hiç bir adamy öz ugruna goýup bilmez. Şahyr ýürek Pyragynyň döredijiliginde «Ýeldim tut» atly goşgynyň döremeginde şu gazal täsir eden bolmaly. Goşgynyň mazmuny, ruhy, berlişi, onsoňam belli bir derejede galyby şeýle pikirlenmäge iterýär:

Aç hem bolsaň, barma ile dilege,
Diý: «Köşkde men, basym barmyş pelege,
Çölde galsaň hiç tapmaýan kölege,
Erem bagy içre saýa buldum tut!

Iki şahyryňam kalbyndaky beýle belent ruhybelentlik, kysmatyňa kaýyl bolup, Alla çirksiz iman getirip uýmakdan gelip çykýar. Şu dünýäniň barybir ýalançy, ötegçiliginden gelip çykýar. Bu pikir Ýunus Emrāniň gazalynyň ikinji ýarymynda

Yüz ýyllar hoşluk ile ömrüň geçer se, Ýunus,
Soň ujy bir nefesdir, sen any unutdyň tut,
Magtymgulynyň goşgysynyň bolsa soňky bendinde

Magtymguly çekseň jepa, jebir, bil,
Hudaýa hoş geler, şükur-sabyr bil,
Gylça jana gyzyly teni gabyr bil,
Gyzyly tiliň sözlär eken, öldüm tut!

Abu Sagdyňky deýin Ýunus Emrāniňem ynsanperwer
pelsepesi bar. Ol ynsanyň köňlünü syrça meňzedýär. Ony
aýamagy, ynjytmazlygy sargaýar. Sebäbi syrça synsa
seýiklenmeýär. Bu deňeşdirme, bu pikir satiriki şahyrymyz
Mämmetweli Keminäniň “Synsa göwün seýik bolmaz» diýen
sözleri bilen utgaşyp gidýär.

Sakyngyl, ýaryň, köňlün syrçadyr, symaýasyn,
Syrça syndykdan deri bütin olasy degil.

Ýunus Emre hem çyn dosty garyndaşdan, oguldan ýakyn
görüär:

Magnuda getirmeşler, gardaşdan ýar ýegräkdir,
Oguldan dahy datly eger dogry ýar ise.

Sözün gadry-gymmaty hakynda Ýunus Emrāniň sygyrlary uly
bir taglymat derejesine ýetipdir. Kä söz gaýgyny şat edýär,
käsi ýakyny ýat edýär, adamyň başyna horluk, kynçylyk
sözden gelýär, söhbetlerde mydama datly, şirin sözlemeli, her
sözün öz ýerini bilip aýtmaly, adamyň ýüzünü utandyrjagam,
işini oň etjegem söz. Türkmen halkynda Ýagşy sözi
ýylany hinden çykarar, ýaman söz gyljy gyndan» diýen
ajaýyp nakyl bar. Ýunus Emre bu parasatly pikiri şeýle
setirlerde beripdir:

Söz ola-kese söweşi, söz ola-kesdire başy,

Söz ola-agyly aşy, bal ile ýag ede bir söz.

Ýunus Emrāniň «Rysalatyn-nushyýa» eseri şahyryň
dünýägaraýşyny özüne siňdiren özboluşly eseridir. Şeýleräk
görnüşli ýol türkmen edebiýatynda öňden bar. Ýusup
Balasagunlynyň «Gut etgu bilik» eseri muňa mysal
bolup biler. Eseriň ikisem ahlak-pelsepewi didaktiki ýagny,
öwüt-nesihat eseridir. Ýusup Balasagunly özüniň poemasynda
döwlet derejesindäki meselelere üns berse, Ýunus Emre
aýratyn alynan adamyň ruhy dünýäsine aralaşýar. Eserleriň
ýene bir çalymdaşlygy olarda aýry-aýry düşünjäni aňladýan
nyşany gahrymanlaryň hereket edýänligindedir. «Gut etgu
bilikde» patyşa Gündogmuş ilek-adalat, wezir Aýdoly-döwlet,
ikisiniň garyndaşy Uktýurmuş sabyrlylyk. «Rysalatyn-

nushyýadaky” gahrymanlar bolsa düşüňjeleriň öz ady bilen berilýär. Olar her adamyň ahlak sypatlary-Rahman, Nebis, Açgöz, Kanagat, Tekepbir, Alçaklyk, Gazap.

Ýöne Ýusup Balasagunlyda nyşany gahrymanlar bilen baglanyşykly sýužet ýaýbaňlanmaýar. Ýunus Emrede käbir bölümde üns merkezindäki düşüňje bilen baglanyşykly gysgajyk sýužet bar, ol biziň aňmyzda bolup geçýän gapma-garşylykdyr. Bir adamyň kalbynda, aňynda bolýan garşylyklary yzarlaýan eserlerde dramatik häsiýet mahsus, hakyky dartgynlylyk şeýle ýagdaýda döreýär. Şol duşmançylykda kimiň ejizleýändigini bilen baglanyşykly adamyň beýleki adamlar bilen nähili gatnaşykda boljakdygyny bilip bolýar.

«Rysalatyn-nushyýada» 13 bentden ybarat giriş bölümü bolup, onda «Nurnamadaky» ýaly adamyň otdan, suwdan, ýelden, topraktan ýasalýşy, bularyň hersinden adama bir häsiýetiň-ot bilen açgözlüligiň, husytlygyň, tekepbirligiň, görüpligiň, suw bilen päkligiň, sahylygyň, ýel bilen ýalançylygyň, galplygyň, toprak bilen sabyrlylygyň, zähmetiň, ýagsylygyň girişi hakynda söhbet açylýar. Şondan soň kyssa bölümü başlanyp, ol akyla bagyşlanypdyr.

Rahman we Nebis hakynda gürrüň berýän indiki bölümde garşylyk ýaýbaňlanyp ugraýar we bu garşylyk şol bölümüň özünde çözülýär. Rahman we Nebis-duşman hökümdarlar. Birinjiniň 13 müň, ikinjiniň 9 müň esgeri bar. Bizar bolan, eňkamy giden biri Açgözden, Nebsiň uly oglundan arz edip, Aklyň ýanyna gelýär. Akyl Kanagata ýagdaýy aýdanson Kanagat goşun sürüp Nebsi we Açgözi kowýar. Şahyr gaty ussat. Ol kanagatly bolmak bilen adamyň özünde nebsi öldürip biljekdigine ussatlyk bilen berip bilipdir we ony janlandyryp düşündiripdir.

“Destany-kanagat” bölümindäki Tekepbir Däli Domruly ýada salýar. Meňzeşlik diňe bir ikisiniň ýol saklap, talaňçylyk edýänliginde däl-de, ikisiniň men-menlik häsiýetiniň barlygynda. Ýunus Emre Tekepbiri Alçaklyk bilen ýeňip bolar diýip hasaplaýar.

Iň güýçli adam öz gaharyna erk edip bilýän adam. Gahar adamy ters ýollara iterýär. «Rysalatyn-nushyýanyň» bir bölümünde Gaharyň parasatly, agras sopyny nähili

derejede masgara edip taşlandygy düşündirilýär. Şol bölümiň dowamynda şahyr sabyrlylyk hakynda-da durup geçýär.

Umuman şahyr 563 beýtden durýan bu üýtgeşik eserinde gazaby, tekepbirligi, nebsi, göripligi, gybaty ýazgarýar, akyly, kanagaty, sabyrlylygy, kiçigöwünliligi mahabatlandyrýar. Munuň özi mugallym -aňşynaslaryň adam aňyna ser salmagyna kömek etjek eserdir. Şahyr bu eseri 1307-nji ýylda tamamlayar.

Ýunus Emrâniň sygryýetinde dünýä, durmuş hakyndaky pelsepe aýratyn durmaga mynasypdyr. Onuň şeýle pelsepesi türkmen edebiýatynyň soňky ösüşinde, aýratynam Magtymgulyda öz şöhlelenmesini tapypdyr. Ýunus Emrede doglandan ölýänçä aýratyn biriniň mysalynda adamyň ömür ýoly yzarlanýar. Şeýle goşgular Magtymgulyda-da bar. Şahyrlaryň ikisem dünýäniň ötegçidigini gussa bilen nygtaýarlar. Ýunus Emre üçin dünýä-şäher, ömürsiz sowulýan bazar. Magtymguly bolsa dünýäni mada eşege, talaňça, lola meňzedip jan ýandyrýar. Şahyrlaryň ikisem gabyrystana baryp, gözellikleriň guma garylýp ýatandygyna gynanýar. (Ýunus Emre «Ýatar», Magtymguly «Gum bolup») Ýunus Emrâniň täsiri Azadyda-da bar.

Eger sopuçylygy göterim bilen ölçäp bolýan bolsa Ýunus Emrâniň sopuçylygy 40-50 göterimden köp däl. Haka bolan yşk döredijiligiň diňe käýerinde göze ilýär. Umumylykda alnanda bolsa şahyr dünýäniň, adamyň aladasyny edipdir, oýlanypdyr, çözügüt gözläpdir. Munuň özi diňe özüniň iki dünýäsiniň aladasyny edýän dindaryňkydan has gowudyr.

Seýit Ymadeddin Nesimi
(takmynan 1370 – 1417/1434)

Seýit Nesimini zahytlar soýdy,
Ynjamady hakdan gelen jepaýa.
Şa Ysmaýyl Hataýy

Nesiminiň ýaşan zamanasynda türkmenleriň ýagdaýy barada. Tutuş Orta asyrlarda türkmen ruhunyň galkynyp, ganat geriş ýaly, bu eýyamyň XIV-XV asyrlaram türkmenler üçin taryhy wakalara baý boldy. Gündogarda «Döwlet gurjak

bolsaň, türkmeni çagyr» diýdiren bu zamanada türkmen döwletleriniň biri dargasa, ikinjisi göterildi. Türkmen döwletleriniň bäsdeşem, garşydaşam keseden tapylman, öz biri-birileri boldy.

Bu döwürde Gutlug han türkmenleriň döwleti, Garagoýunlylar we Akgoýunlylar türkmenleriniň döwleti, Artykogullary türkmenleriniň döwleti, Deli türkmenleriniň soltanlygy döredi. Ol döwletleri Kutbeddin şah jahan, Gara Muhammat, Gara Ýusup, Jahanşa Garagoýunly Hakyky, Gara Ýülük, Osman Hemze, Jahangir, Uzyn Hasan ýaly parasatly hökümdarlar dolandyrdylar.

Dünýäde türkmen döwletleriniň köp bolmagy bir tarapdan guwandyrjy ýagdaý bolsa, ikinji tarapdan olaryň özara agzala bolmagy hem döwletleriň öz başyndan, hem garamaýak halkyň başyndan towky bolup inipdir. Belli bir serhedniň, belli bir kanunyň bolmazlygy, ýygy-ýygýdan özara uruşlaryň gaýtalanyp durmagy halkyň gün-güzeranyny kynlaşdyrypdyr.

Edil Nesimi ýaşandyr diýlip hasap edilýän ýerlerde (Şemah, Duýarbekir, Bagdat töwerekleri) Garagoýunlylar we Akgoýunlylar türkmen döwletleri dowam edýär. Nesiminiň özüniňem aslynyň şol türkmenlerden bolmagy mümkin.

Nesiminiň döredijiligi, edil şonuň bilen deň hatarda edebiýatdaky eserlere taryhy çeşme bolup duran ömür ýoly türkmen edebiýatynyň genj-hazynasyndaky gymmatbaha daşlaryň biridir. Ol özüniň gowgaly ömri, meşhur döredijiligi bilen öz uýýan ideýaňa wepaly, ygrarly bolup galmagyň mukaddes nyşany hökmünde türkmen halkynyň aňynda ýaşaýar. Türkmen halky onuň ömrüni rowaýatlarda, timsallarda beýan edýär, ýazyjy-şahyrlar onuň keşbini çeper eserlerde janlandyrýarlar. Magtymguly Durdy şahyr bilen aýdysygynda ýatlaýar, Andalyp oňa aýratyn poema bagş edipdir, I. Nuryýewiň «Rowaýat» atly goşgusynda öz imany üçin dynajygyna dözmeýän mollanyň tersine Nesimi öz imany-ynamy üçin öz janyna dözýän mert ynsan.

Orta asyrlardaky sopuçylyk edebiýatynda Nesiminiň aýratyn orný bar. Ol Hoja Ahmet Ýasawy ýaly tutuşlygyna sopuçylyk dünýägaraýşyna berilen seýrek sopy-şahyrlaryň biridir. Ýasawynyňam, Nesiminiňem maksady ýeke-täkdir. Olar Haka aşyk bolup jan-dilden şoňa gowuşmak ugrunda yhlas

edýärler. Emma maksada tarap barýan ýollar dürlidir. Ýasawy ynsanlary terkidünýälige çagyryp, zalymlyga garşy diňe boýun synyp çydamlyk bilen Haka ýetmegiň aladasynda. Nesimi bolsa «enel-Hak» - «men Hudaý» diýmek bilen ynsanyň mertebesini belende göterýär. Ynsana berilen azar Hudaýa berilen azardyr. Şonuň üçin ony goramaly, eý görmeli. Men Hudaý-bu tekepbirlik, men-menlik däl. Eger sen Hudaý bolsaň onda hudaý ýaly rehimli, Hudaý ýaly göwni päk bolmaly.

Nesimi takmynan 1370-nji ýylda Halapda dogulýar. Onuň çyn ady Seyit, Nesimi şahyryň tahallusy. Şahyryň adyna başgaça Ymadutdin hem diýipdirler.

Arap nutgy dökülmişdir dilinden,

Seni kim sen diýrler, türkmen sen -

Şahyryň ýokarky setirleri onuň milletiniň türkmen bolandygyna şübhelenmäge ýer goýmaýar. Muny Nowaýynyň «Nasoimul-muhabbet» atly tejziresindäki «Seyit Nesimi-Yrak we Rum tarapdaky mülkden erkindir. Rummy türkmeni til bile nazm aýtupdyr we nazmyda hakaýyk we magaruf bigaýed köp munderijidir» diýen sözlerem tassyklaýar.

Nesimi döwrüniň medeniýet, ylym ojagy bolan Bagdatda okaýar. Soň Halaba dolanýar. Şahyr Yragyň köp ýerlerini gezipdir, Şama, Eýrana aýlanypdyr.

Men Yrak içinde gezdim bir müwäwhit görmedim,

Aşky Müsrem bu gün muştaky Bagdad olmasam.

we

Men ki türkmen içre gezdim, bir musulman görmedim,

Käfiristanlar içinde haýra-uyhsanyň nedir.

Nesiminiň adam mertebesini beýgeldýän, adamlary biri-birini söýmäge çagyran, ony päklemek üçin Alla bilen deň görýän goşgulary resmi diniň wekillerine ýaramandyr. Bu ýagdaýy bir tarapdan olaryň nadanlygy bilen düşündirseň, beýleki tarapdan şeýle dünýägaraýşyň resmi diniň halky dolandyrmak üçin ýoredýän syýasatyna päsgel berýändigini bilen düşündirip bolar. Garaz şahyry adamzat taryhynda jemgyýet döräp belli bolmadyk aýylanç jeza bilen, derisini sypyrmak bilen gynap öldürýärler. Bu hadysa her bir akgöwünli adamyň göwnünde gahar-gazap döredýär. Ol gazap nadanlyga, häkimýet halarlyga garşy gozgalaň

hökmünde entegem ýaşap ýör. Adamy öldüreniň bilen pikiri, paýhasy, ideýany jezalandyryp bolmaýar. Nesiminiň ady, döredijiligi taryha girdi, oňa jeza berenleriň adam, özem ýitip gitdi.

Şahyry ilki dara çekmekçi bolýarlar. Soňra bolsa bu jezany az görüp derisini diriligine soýýarlar. Şeýle pajygalý pursatlary şahyryň öz gazallarynda synlasa bolýar. Bu ýerde şol pursatda şahyr öz goşgularyny nädip aýdyp bildikä diýen sorag ýüze çykýar. Käbir alymlar ol goşgulary şahyra jeza berilmegini gören şägirtleri ýazandyr diýen pikirini tarapynda. Biz bolsa şol pursatda Nesiminiň aýdan şygry bentlerini soň ýa-da şol pursatyň özünde zehinli şägirtleri ýazga geçirendir diýip oýlanýarys. Sebäbi ol goşgularda Nesiminiň döredijiliginiň ruhy açyk-aýdyň duýulýar:

Ähli iman işlerim şol demde inkär etdiler,
Çün Nesimini Halap şahrinde beri dar etdiler.

Seýide jebr eýleýip, zulm ile haky basdylar,
Ahseni takwyma gör kim, nije efkät etdiler,

Kazylar çün Seýdiň katlyna fitwa berdiler,
Küfri terk edip, imana gelmäge ar etdiler.

Bileban pyçaklaryň çünki tenime goýdular,
Sag eken meň miskini, gör, nije bimar etdiler.

Ýüzdüler hanjar ile çünki tenimdem derimi,
Ýas tutup gökde melaýyk ýyglaşyp zar etdiler.

Hak maňa «söýle» diýdi, emr eýledi, men söýledim,
Sözlerim destan edip, älemde tekrar etdiler.

(Bu goşguda-da, başga birnäçe goşgularynda-da Nesimi özüniň adyny ulanypdyr). Şu we beýleki gazallardan görnüşi ýaly, Nesimi «hakdan gelen jepaýa» mertlerçe, gahrymanlarça çydaýdyr, ygraryndan dänmändir.

Şahyryň aradan çykan ýyly baradaky maglumatlaryň arasynda tas ýigrimi ýyla golaý wagt bar. Türkmen edebiýatynyň taryhynyň birinji tomunda bu sene 1417-nji ýyl diýlip görkezilse, Nesiminiň saýlanan eserleriniň üç tomlugyna

giriş ýazan alymlar R.Rejepow bilen Ş.Gandymow şahyry 1433-1434-nji ýyllarda öldüripdirler diýip hasaplaýar.

Sopuçylykdaky bu ynsanperwer taglymatyň ýeke-täk pidasy Nesimi däl. Ondan dört asyr ozal belli sopy Mansur Hallajam hut şonuň üçin dardan asylypdy. Onuň ideýasy, dünýägaraýşy ýitip gitmedi, onuň ölümi hem tarapdarlaryny gorkuzmady. Nesiminiň dünýägaraýşynyň kemala gelmegine-de ilki bilen şu sopy sebäp bolýar. Şahyr onuň hormatyna Mansuryň asyl ady bolan Husaýyny tahallus hökmünde göteripdir. Nurmuhamet Andalyp öz poemasynda bu ruhy baglanyşygy inçeden yzarlap, rowaýaty äheňde ony fiziki baglanyşyga öwürpdir. Ýagny-Mansur Hallajyň jesedi otlananda bir gysym kül ruhanynyň elinde galýar. Müsüri suw alyp, deňiz joşanda ruhany küli deňze taşlaýar. Kül suw bilen emiriň bagyna akyp gelende onuň gyzy suwy içýär we ondan göwreli bolýar. Şondanam Nesimi dogulýar.

Mansur Hallajyň pelsepesine görä bütün älem hudaý tarapyndan döredilen. Dörediji öz keşbini ýaradan zatlarynyň ählisine siňdirýär. Adamam tebigatyň bir bölegi, şonuň üçin onda-da Allanyň keşbi bar. Şeýlelik-de ol «men hem Hudaý ýaly» diýen netijä gelyär. Ynsan mertebesini belende göterýän bu taglymatyň şu pursatyny Nesimi alyp göterýär we öz döredijiliginiň içinden eriş-argaç geçirýär.

Gör, ehel-hak söylemekden darda asylsam ne gam,

Munça Mansurnyň asylmaş başy berdar üste gör.

Nesiminiň döredijiligi barada söhbet açylanda ady tutulmaly ilkinji adam şahyryň uýan hurufçylyk meslegini esaslandyran, «Jawydannama» («Bakylygyň kitaby») atly dini-syýasy pelsepe kitabyň ýazan Fazlalla Naýymydyr. Onuň taglymatyna görä arap elipbiýindäki harplaryň ählisi keramatly. Allanyň her bir adynyň baş harpy arap elipbiýiniň bir harpy bolup bilýär. Şonuň üçin sopuçylykdaky bu mezhebe «Harp» sözünüň köplük sany, yagny, «hurufy» sözi alynýar. Arap elipbiýsem, dünýäniň ähli zadam Allanyň nurundan dörän.

Fazlalla el-Hurufy Naýymy bilen Nesimi 1394-nji ýylda Şirwanda duşuşýar. Şondan soň şahyr hurufçylyk taglymatyny kabul edýär. Fazlalla Naýymy 1402-nji ýylda Şirwanda Timuryň ogly Miranşa tarapyndan jezalandyrylyp

öldürilýär. Şondan soň onuň şägirtleri Miranşanyň adyny Maranşa, ýylanlaryň şasy ýa-da ýylanşa diýip üýtgedýärler.

Nesiminiň dünýägaraýşy gaty çylşyrymly. Oňa gaty seresap, inçeden düşüniپ çemeleşmeli. Şahyryň «Nuryýam» atly mesnewisinde «dünýäde ähli zat men, ähli zat menden başlanýar» diýen pikiri öňe sürýär. “Töwrat, Zebur, Injil, Gurhan men, bugdaýam, hamyram, petirem men” diýýär. Şeýdip şahyr ähli mukaddeslikleri, şol sanda dünýäde bar bolan maddy zatlary hem özi hasaplaýar:

Jöwhi Töwratu, Zeburu, Injilu, Furkat hem Suhif,

Hem kelamy hatygam, hem ol rekiň men şuryýam.

Gör nähili pikirler!!! Nesiminiň jeza çäresine tarap ädilen uly ädimleriniň biri bolandygy şübhesiz şu goşga şol döwürlerde-de düşümediler, häzirem dogry düşümeýärler. «Nesimi bolsa muny başgaça düşündirýär, ýagny, maksat Alla däl-de adamdyr, ýatlaýan-da, ýatlanýanda mendirin, üçünji zat - Alla bu ýerde artykmaçdyr “ diýip çekinmän aýdýar.” (Nesimi. Aş. «T-n» 1993. 18 sah.) Bu sözlemdeň we beýleki sözlemlerden Nesimi Allany inkär edýär diýen netije çykýar. Hakykatdanam, ähli dini mukaddesliklerem, ähli maddy-ruhy zatlaram özüm diýilse, okyjy şeýle netijä gelibem biler. Ýöne Nesimi Allany inkär etmeýär. Ol özüni Alla bilen bir hasaplaýar. Öz-özünem inkär etseň, onda ykrar edere hiç zat galmaz ahyryn. Şahyr diňe Alla bilen adamyň arasynda hiç bir zat goýmajak bolýar. Ähli dini kitaplaram, ähli zatlaram Alla-adamyň ýaradany. Öz ýaradanlary öz ýoluna böwet bolmaly däl. Agzalan kitapda «Mest» atly gazalyň düşündirilişi bilenem ylalaşmak kyn

Nuhu, Dawudu, Süleýman, Zekeriyýa we Şagyb,

Isa mestu, Musa mestu, Ahmedî Muhbar mest...

Kazy mestu, müfti mestu, sufy mestu, saty mestu,

Lütýeýi Jamy, «Elestüden» mümünü küffar mest...

Hajaýy meýdana mest oldy hem piri mugan,

Käbe mest, buthana mest, hyrka we zünner mest.

«Ýokarky setirlerde Isa-da, Musa-da, Muhammet pygamberde Aly-da öwlüýäler-de, sopular-da, kazylar-da, müftiler-de taňry meýini içip, mest ýatan aňsyz-düşünjesiz adamlar höküminde

görkezilýär». (Nesimi Aş. «T-n» 1993. 22 sah). Alymlar soňra bu pikiri ýene tassyklap «mestleri» serhoş adamlara meňzedýär. Hakykatda olar alkaş däl-de Alla aşyk bolup, şonuň yşkyndan serhoş bolan adamlar, aňsyz-düşünjesiz däl-de, bilmekligiň aňrybaşyna ýetip, ylahy yşka gowuşyp melul bolanlar. Alymlaryň Nesiminiň musulmanlaryň, isawylaryň, musawylaryň, otparazlaryň, Kábäniň we buthananyň arasynda hiç hili tapawut goýmaýandygy baradaky pikiri dogry. Hakykatdan-da ähli zat ol bolsa, ähli zatda onuň erkinde bolsa onda oňa barýan ýollary aýrışdyrmak nämä gerek. Nesiminiň pikirleri dar dünýägaraýyşly adamlar tarapyndan inkär edilmedik bolsa, onda täze bütindünýä dini dörärdi we häzirki bar bolan dini dawa-jenjeller aradan aýrylardy.

Nesiminiň gaýry temalardan ýazan şygrylary barada aýratyn gürrüň gozgamak kyn. Sebäbi sopusylykdaky Alla bolan yşk şu dünýädäki gyza bolan söýgüden ugur alýar. Sopusylyk şygrylary döredileninde-de gündogar edebiýatynda oglanyň gyza söýgüsünde ýaryny wasp edip aýdýan öwgüleriniň baý deňeşdirmeleri, däpleri peýdalanylypdyr. Nesiminiň her bir goşgysyny hudaýa-da, gyza-da degişli hasaplamak mümkin.

Alymlar şahyryň «Biygtyýar etgen ölüm» atly goşgusynyň atasyna bagyşlanan elegiýadygyny tassyklaýarlar. Şoňa görä atasy aradan çykanda Nesimi uzak saparda ekeni. Şahyr atasyny soňky ýoluna ugradyp bilmeýär:

Men uzak ýoldan gelip men, kaýda sen, janyma atam,

Görgeli waslyňny zaru-intizar etgen ölüm.

Nesiminiň döredijiligi hakykatyň, Hakyň, päkligiň, halallygyň, haýyryň mydama gözleginde gezýän ynsan aňynyň şol gözlegde öňe äden bir ädimidir.

Indi bolsa ylahy yşkyň ýoluna nazar salyp nygatalan zatlar barada käbir netijelere gelmäge synanyşalyň. Sopusylyk edebiýaty türkmen edebiýatynyň ösüşiniň özboluşly taraplarynyň biridir. Sopusylyk edebiýatından dört-baş sany şahyryň adyny agzaýanlygymyza garamazdan olaryň sany onlarçadyr. Ýokarda bölünen üç toparyňam hersiniň yzynyň sanawyny has uzaltmak bolardy.

Sopusylyk şygryýeti Orta asyrlardan öňräk ýüze çykan köklere daýanýar we soňky asyrlarda öňki derejede bolmasa-

da, öz täsirini ýetirýär. Aýratynam, Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde sopusylyk şygrylary köp orun eýeleýär.

Görnükli sopy-şahyrlarymyz Hakyň yşkyna düşüp adamzadyň aň-paýhas ösüşinde täze bir, ön ýorelmedik, ön görülmelik ýol-ýorelgäni açdylar. Olaryň yhlasy adamzat nesliniň kämillige tarap äden iň bir sagdyn ädimleriniň biridir. Olara uýmak, olary söýmek, olardan öwrenmek her bir ynsanyň mertebesini Haka çenli beýgelder.

Umuman, Orta asyrlardaky sopusylyk edebiýaty türkmen edebiýatynyň ösüşiniň özboluşly taraplarynyň biridir. Sopusylyk şygryýeti (sopusylyk edebiýaty esasan şygyr görnüşinden peýdalanydyr) orta asyrlardan öňräk ýüze çykan köklere daýanyar we soňky XVIII-XIX asyrlara hem öňki derejede bolmasa-da, öz täsirini ýetirýär. Aýratynam, Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde sopusylyk şygrylary köp orun eýeleýär. Orta asyrlaryň sopusylyk edebiýatynyň tapawutly taraplary nämelerden ybarat:

- sopusylyk edebiýatynyň ählisine mahsus häsiýet haka, Allatagalla aşyk bolmak, ony söwer ýaryň keşbinde janlandyrmak, oňa gowuşmakdyr;

- öz maksatlaryna ýetmek üçin görnükli sopy-şahyrlar biri-biriniňkä meňzeş bolmadyk ýollar bilen gitdiler. Abu Sagyt Mäneýi, Ýunus Emre dagy dünýäni, halky söýmek bilen, ynsanperwerlik bilen, Hoja Ahmet Ýasawy özüni bütinleý ýitirip, terkidünýälik bilen, Nesimi özüni, adamy arşa götermek bilen maksatlaryna ýetmek islediler;

- sopy-şahyrlaryň döredijiliginiň edebi galyby şygryýet boldy. Abu Sagyt Mäneýi rubagylarda, Hoja Ahmet Ýasawy murapbaglarda, Ýunus Emre gazallarda, mesnewilerde, Seyit Nesimi gazallarda öz dünýälerini açdylar;

- Orta asyrlardaky sopy-şahyrlaryň döredijiligi edebiýatyň ösüşine pelsepewi häsiýetli akymy girizdiler;

- sopy-şahyrlaryň döredijiligi hem öz döwründe, hem ondan soň jemgyýetiň, döwletiň ösüşine, jemgyýetçilik-syýasy garaýyşyň üýtgemegine düýpli täsir etdi.

KÖŞK EDEBIÝATY

Ençeme wagtlaý sowet döwründe dowam eden ýalňyz, synpy garaýyşlara görä mynasyp derejede öwrenilmän kembaha garalyp gelinen köşk şygryýetiniň giňişleýin döwrebap, dünýewi, bitarap hem

sagdyn garaýyşlar esasynda öwrenilmegi akyldar şahyrlaryň nesihatlarynyň durmuşa geçirilmegine kömek eder.

Dünýä taryhynda döwletli milletleriň medeniýetiniň bir nyşany köşk şygryýetidir. Medeniýetli milletleriň döwlet dolandyryşynyň çäklerinde olaryň syýasatyny wagz edýän, wasp edýän sowatly, bilimli adamlar bolupdyr. Olar dolandyryjy toparlaryň, hökümdarlaryň howandarlygyndan peýdalanydyr. Umumylykda ýagdaý şeýle bolsa-da, köşk edebiýatynyň mazmuny, galyby, manysy dolandyryşyň häsiýetine, döwrüň talabynyň üýtgeýşine laýyklykda dürli şertlere görä üýtgäp durupdyr. Gadymy rim edebiýatynda soltan Awgustyň islegi, talaby bilen döredijiligi şygryýetiň atasy Gomere meňzedilýän Wergiliý rimlileriň şöhratly geçmişiniň bolandygyny, asyllarynyň gadymy, medeniýetli troýalylardan gaýdýanlygyny subut etmek üçin “Eneidany” ýazypdyr.¹ Ferdöwsi bolsa parsalaryň, baý taryhynyň aňyrdan gelýän medeniýetiniň arap basybalýjylaryndan kem dälidigini nygtamak üçin taryhy hem rowaýaty elli şanyň ykbalyny yzarlaýan “Şanamasyny”^{2,3} dünýä beripdir.

Türkmen – gadymy medeniýeti bolan halk. Köşk edebiýaty babatda-da onuň edebiýatynyň taryhy hiç bir halkyňkydan kem durmaýar. Türkmen edebiýatynyň taryhynda köşk edebiýaty (termin hökmünde ulanylýan söz düzüminiň mazmuny has anyk aňlatmagy hem-de köşk edebiýatyna şygyr görnüşiniň mahsuslygy üçin biz köşk sygryýeti diýip alýarys) esasan X - XVI asyrlarda uly ösüşe eýe bolýar. Türkmen ruhunyň bürgüt bolup ganat geren döwri bolan X - XVI asyrlarda gündogarda “Döwlet gurjak bolsaň, türkmeni çagyр” diýen nakylyň döremegi ýöne ýere däl. Türkmenistanyň taryhynda gurulan türkmen döwletleriniň agramly bölegem şu Orta asyrlara degişli.

Köşk şygryýeti üçin döwletiň bolmagynyň, dowam etmeginiň zerurlygyna görä, onuň hut şu Orta asyrlarda aýaklanyp başlamagynyň düýp sebäbi düşnüklidir.

Muňa garamazdan, sowet döwrüniň türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda türkmen edebiýatynyň taryhynda köşk şygryýetiniň bolandygyna şübheli garaýan pikirler aýdyldy. Munuň özi şol döwürde ýöredilen, ägirt uly imperiýanyň düzümine giren milletleriň diňe Orsyýete birigensoň, soýuza girensoň 1917-nji ýylda rewolýusiýa

---

¹ Античная литература. Москва. Просвещение. 1980. стр. 355-377.

² Firdöwsi. Şanama. Aşgabat 1962.

³ История литератур народов Средней Азии и Казахстана. Издательство Московского Университета. 1960.

bolup, kommunistik partiýa öz syýasatyny ymykly ýöredip başlandan soň medeniýetli, ylymly-bilimli ýaşap başlandygyny, ondan öň bolsa döwletsiz, medeniýetsiz, ylym-bilimsiz bolandygyny, garaz, ol milletleriň soýuz döwründe gowy ýaşayşa ýetendigini nygtamak islöp ýöredilen syýasatyň netijesi bolsa gerek. Mysal üçin, edebiýatçy alym, şahyr hem ýazyjy, çeper eserleri hem, ylmy işleri hem türkmen edebiýatynyň taryhynda orun alan Aman Kekilow şeýle ýazýar: “Türkmenlerde agalyk sürüji synplaryň ideologiýasyny beýan edýän edebiýatda örän giňden ýaýran we onda aýratyn orun tutýan “köşk şahyry”, “köşk poeziýasy” diýen ýaly düşüňjeler bolmadyk bolsa-da, uly mülkdarlaryň, han-begleriň we başgalaryň göwnünden turýan, olaryň aladasyz, şady-horramlyk bilen geçirýängünlerini wasp edýän şahyrlar bolupdyr.”¹ Edebi ýagdaýyň şeýle tarapdan açylmagy şol döwrüň beýleki bir diýdimzor syýasaty bolan synpylyk düşüňjesine-de laýyk gelýär. Her bir alym her bir işinde her dürli ýollar bilen talantly adamlary garyp edip, durmuşy synpy nukdaýnazardan açyp bilse, şonça gowy hasaplanýan döwürdi.

X - XVI asyrlarda köşk şygryýetiniň ösmeginiň ikinji sebäbini türkmen sultanlarynyň ylyma, bilime, sungata, edebiýata uly sarpa goýandyklaryndan, olaryň özleriniň hem edebiýat, şygryýet bilen meşgullanandyklaryndan gözlemeli. Togrul beg, Mälik şa, Soltan Sanjar, Burhanetdin Siwasly, Ysmaýyl şa Hataýy, Jahan şa Garagoýunly Hakyky, ençeme ýyllap atabeg hökmünde mogollar sultanlygyny dolandyran Baýram han... dagy kalby şahyr hökümdarlardy. Olar diňe bir özleri şygry döretmek bilen meşgullanman töweregine zehinli şahyrlaram ýygnapdyrlar. Kalby şahyr, şygryýete, sungata çuňňur düşüňýän hökümdarlaryň howandarlygy köşk şahyrlary üçinem, umuman, şahyrlar üçinem uly bagtdyr.

Bu ýerde sanalan serkerde, hökümdar şahyrlaryň, özleri köşk şygryýetine degişli dälmi diýen sorag ýüze çykýar. Ýöne olaryň döredijiligine mahsus bolan umumy aýratynlyklaryň bolmagy serkerde-şahyrlaryň döredijiligini özbaşdaklykda öwrenmegi talap edýär. Ilki bilen serkerde-şahyrlaryň özleriniň hökümdardyklary sebäpli gaýry biriniň maddy, ruhy howandarlygyna mätäç bolmandyklaryny we şonuň üçin öz eserlerinde has erkindiklerini göz önünde tutmaly. Olar şerte, ýagdaýa mümkinçilige görä däl-de, islege höwese, düzgüne, däbe

---

¹ Kekilow A. Edebi žanrlar we edebi metod. Aşgabat „Ylym“ 1979. 14-nji sah.

göra döredipdirler (Dogry, Muhammet Baýram hanyň döredijiliginde howandary wasp edýän birnäçe kasydadyr, rubagylar bar. Ýöne bu ýagdaý onuň döredijiligine mahsus häsiýet däl). Serkerde-şahyryň döredijiliginde yşk, söýgi, watançylyk, gahrymançylyk uly orun tutýar. Köşk şahyrlarynda bolsa öwgüli, şol sanda tankydy häsiýetli şygrylar kän. Olar yşk-söýgi meselesini esasy temalaryň birine öwürmän şahyr ähliniň däbini bozupdyrlar.

Köşk şygryýetiniň many-mazmuny babatynda dürli garaýyşlar ýüze çykypdyr. Özüniň ähli jemgyýetçilik, syýasy, ruhy esasynda jemgyýeti synlara bölüp öwrenýän marksistik syýasaty goýýan soýuz döwründe aýdylan pikirler bolsa, esasan, bir akaba syrykýar. Köşk şygryýeti, elbetde, ähli beýleki durmuşy aladalaryny goýup, köşk durmuşynyň hözirini görüp ýaşamak bilen döredilendigi üçin forma taýyndan kämillige ýetipdir, ýöne onuň many-mazmuny welin ýeke-täk bir zatda – hökümdary, dolandyryjy toparlary wasp etmekte jemlenýär, şeýlelikde, köşk şygryýetiniň jemgyýetçilik gymmaty peselýär, ýaranjaňlygy wagyz edýändigini üçin bolsa hatda jemgyýet üçin zyýanlydyr. “Bu hili şahyrlar hökümdarlaryň we barly adamlaryň önünde ýapjalyk edip, öz yrsgallaryny olaryň ujypsyz peşgeşine baglap, ahyrda-da olaryň sadyk guluna öwrülipdirler.”¹ Alym A. Kekilow türkmen halkynyň edebi geçmişine köşk şygryýeti mahsus hadysa däl diýip hasaplaýar, “köşk poeziýasy” diýilýän “bütinleý diýen ýaly mazmunсыз poeziýa” diňe gündogaryň feodal kadakanunlary düýpli ornaşan we berkleşen ýurtlarynda gabat gelýär, halk köpçüligi üçin köşk şygryýeti bütinleý ýat, köşkde guralýan ýaryşlarda bolsa köşk şahyrlarynyň bar maksady garşydaşlarynyndan üstün çykyp, öz abraýyny, “döwüm çöregini” gorap saklamak, köşk şygryýetiniň wekilleri halkyň içinden çykan talantly adamlaryň ýoluna-da böwet bolýarlar.² Bu zatlaryň üstüne köşk şahyrlarynyň hökümdary çyn-uýalan öwgüler bilen mahabatlandyryp, onda öz-özüne artykmaç baha bermeklik, badyhowalyk, men-menlik ýaly ýaramaz häsiýetleri terbiýeleýändigini, ahyr netijede, onuň özüne artykmaç göwni ýetip, döwleti dolandyrmakda, halk üçin edilmeli işlerde ýalňyşyp başlaýandygyny, iň soňunda bolsa olaryň dünýä taryhyna ýowuzlygy bilen giren diktatorlara öwrülýändigini goşmak bilen hormatly alymyň pikirlerine goşulsa we köşk şahyrlaryny diktator ýasaýjylar hökmünde tankytlasa bolar. Emma munuň özi hadysany düýpli öwrenmän,

---

¹ Kekilow A. Edebi žanrlar we edebi metod. Aşgabat „Ylym“ 1979. 14-nji sah.

² Şol ýerde.

birtaraplaýyn pikir etmeklikdir we köşk şygryýetiniň beýleki taraplaryny: olaryň hut şol hökümdary kämillige, halka hyzmat etmeklige çagyryp ýazan jemgyýetçilik, social-syýasy äheňli, umuman, döwletli bolmaklyk üçin zerurlyklary göň önünde tutup ýazan eserlerini (Ýusup Balasagunly “Gut etgu bilik”), olaryň ýurdy agzybirlikde saklamak, döwletiň bitewligini goramak ýaly pikirlerini, öwgi-mahabat däl-de, başga temalardan ýazan goşgularyny, edil şonuň ýaly-da, köşk şahyrlarynyň köpüsiniň öz durmuş kredosy barada aýdanlaryny we şuna meňzeş ençeme dürli taraplaryny gözden saldygymyz bolardy.

Bu pikirlere tassyklama hökmünde şahyr Enweriniň döredijiliginiň bir tarapy hakynda durup geçmek bolar. Umuman alanyňda, Enweriniň döredijiliginden öňe çykýan şahyrana şahsyýet agramy, agramly däl. Onuň pikirleri howsala bilen çar tarapa alakjap, bir ondan çykýar, bir mundan. Belki hut şu ýagdaýyň özem onuň aýratyn şahsyýet hökmünde tanalmagyna getirendir. Sebäbi her bir adam şahsyýet boljak bolsa ikinji birinden özüniň özboluşly taraplary bilen hökmany suratda tapawutlanmaly. Biz timsala görä Enweriniň şahyrçylyga abraýyň, baýlygyň, şöhratyň yzyna düşüp gelendigini bilýäris. Özüniň şahyrçylyga bolan tebigy talantynyň barlygyna (şeýle bolmasa Enweriniňki ýaly derejä ýetmek mümkin däl) garamazdan, şu kârden tutýan maksadynyň özi şahyra agyr degipdir. Eger Enweri çöregini başga käre baglap, gapdalyndan şygyr sungaty bilen meşgullanan bolsa bu sungata şeýle bir kembaha garaýan aşakdaky setirler, belki, döremese-de döremezdi:

“Eý, gardaşym şygyr we şahyrçylygyň syry hakda bir söz diňle, bizi, bir topar gedaýy adam hasap etme. Bil, dünýäde näkes kennasyň (hapa ýygnajy) bolmagy zerurdyr, hudaýdan ant içýän - bu sözleri geldi geçer hasap etme. Çünki eger hapa zadyňy taşlamaly bolsa, şony äkidýän bir adam gerek, sen özüň äkidip bilmersiň. Emma eger şahyr bolmasa dünýäniň düzgün-nyzamynda, heý, bir nogsan emele gelermidi? Eger akyl nukdaýnazaryndan seretseň, adamzat üçin bilelikde ýaşamagyň şerti birek-birege kömek etmek bolany sebäpli kennaslyk edip nan iýmek şahyrçylykdan gowurakdyr. Enweri, tä şahyrkaň bendelikden halas dälsiň. Şu hatany düzetmeseň, howpdan dynyp bilmersiň”¹.

---

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym. 1975. I tom – 1975, II tom (1, 2 kitaplar) – 1975, III tomuň 1-nji kitaby – 1977, 2-nji kitaby – 1978, IV tom – 1979. 3.I.454-456-njy sah-lar.

Şeýle garaýyşlar, şahyryň öz-özünden, öz tutan ýolundan, kärinden nägile bolmagy açyk ýüregini gürläp bilmeýän, öz aýtjak gep-gürrüňlerini başga kimdir biriniň isleg-arzuwyna, talabyna görä beýan etmeli bolýan islendik bir başga adamyňam kalbynda döräp biler. Sebäbi adam ogly aslynda erkin ýaradylypdyr, onuň dili bolsa onuň erkin zandynyň, kalbynyň töründäki owazlaryň ýüze çykmasydyr. Şeýle bolmadyk ýagdaýynda adam özüni erkinligini ýitiren gul hökmünde duýup başlaýar, islendik bir başga maddy baýlyk, wezipe, ýalan şöhrat bu erkinligiň ýerini tutup bilmeýär.

IX - XVII asyrlaryň köşk edebiýaty Kesäýi Merweziniň döredijiligi bilen başlap, Bogra hanyň zamanasynda Ýusup Balasagunlynyň “Bagt getiriji bilim” atly paýhasly poemasy bilen öz ösüşini dowam etdirýär we seljuk soltanlarynyň döwründe Kesäýi Merweziniň, Emir Muezziniň, Enweriniň döredijiliginde belli bir ugur-utgasy, ýoly, tertibi bolan akym derejesinde kämilleşýär. Mogollar soltanlygynda Baýram hanyň ogly Abdurahymyň döredijiliginden soň köşk şygryýetiniň ösüşi pese gaçyp başlaýar. Munuň özi hut şol zamanadan soň türkmen halkynyň özbaşyna, garaşsyz döwletli bolup bilmändiginiň ýaly syýasy sebäpler bilen baglanyşykly şeýle bolýar. Sebäbi, mälim bolşy ýaly, köşk edebiýaty diýlende hökmany suratda ýöne bir gurlan köşkler däl-de, garaşsyz bir döwletiň merkezi, paýtagty bolan şäherdäki, ähli weziri-wekili, beýleki emeldarlary bolan, belli bir hökümdaryň uly bir döwleti dolandyryp oturan jaýy bolup hyzmat edýän köşk bilen bagly, diňe şonuň bar ýerinde ýüze çykyp, ösüp hem kämilleşip biljek hadysa.

Eýýäm Ýusup Balasagunlynyň poemasynda köşk şygryýetiniň tapawutly taraplary güberçekläp ugraýar, maksady we wezipesi aýdyň bolýar. Maksat - belli bir kabul edilen jemkanunlaryň ýoklugynda hökümdary adalata, jomartlyga, rehimlilige çagyrmak. Şol maksada ýetmek üçin esasy wezipe-hökümdarlaryň göwnünden turýan, olary wasp edýän, gyzyklandyryýan eserleri döretmek. Ýöne bu wezipe ýeketäk ýörelge däl. Gaýry temalara ýüzlenmekde, aýartynam, Kesäýi bilen Enweri özüni has erkin duýýar. Ýusup Balasagunlynyňam parasatly poemasyň diňe başynda, umuman gündogar edebiýatynda däp bolşy ýaly, gönümel öwgi bar. Ondan soň welin şahyr diňe hökümdarlaryň nähili bolmalydygy barada akylyly maslahatlar berýär.

Şunuň özi köşk edebiýatynyň tapawutly aýratynlyklarynyň biri. Olar öz döredijiliginde adyl şanyň kämil keşbini, nusgalyk döwletiň kämil nusgasyny işläp düzdüler. Şeýdibem döwletliligi berkitdiler, döwletli bolmagyň düplerini goradylar ösdürdiler.

Gündogaryň özboluşly, inçeden yzarlaýan pelsepesiniň özeninde esasan bir Alla uýmak, bir başa ynanmak ideýasy ýatyr. Gündogarly filosoflaryň, gadymy akyldarlaryň köpüsiniň eserlerinde, pýahasly pikirlerinde şu ideýanyň özenini tapsaň bolýar. Öz müritlerini daşyna toplaý, ägirt uly ýurduň dürli künjeklerine aýlanyp mynasyp hökümdary gözlän Konfusiýniň aforizmleriniň içindenem şeýle piker eriş-argaç bolup geçýär. Bir baş bolmasa döwlet dargajak, ýurt çozjak. Ýöne şeýle uly ynama mynasyp adamy nireden tapmaly? Konfusiý öz aforizmlerinde hem maýda, uly işleri etmäge ukypsyz adamyň keşbiniň garşylykly tarapy hökmünde asylzada äriň keşbini işlände şeýle kämil şahsyýetiň obrazyny janlandyrmak isläpdir, onuň nähili häsiýetleriniň bolmalydygyny paýhasly setirlerde nygtapdyr.¹

Sopy-şahyrlar bu pelsepäniň birinji bölegini, köşk şahyrlary bolsa, ikinji bölegini öz eserlerinde beýan etdiler. Birinjiler öz ynamlaryna gaty ygrarly, tüýs ýürekden berlen, ikinjileriň bolsa käte-käteler ýgtykadyndan dänip, kärinden nägile bolan ýerlerem bar. Elbetde, hökümdar name-de bolsa Alla däl. Sopylar Allanyň azabyny eşret diýip kabul edýärler. Köşk şahyrlary tersine, hökümdaryň azabyny ezyet diýip bilýär.

Ýene-de bir ýagdaý şol döwürde, häzirem il için-de halanmaýan ýaranjaňlyk diýen häsiýet bilen bagly ýüze çykýar. Köşk şahyrlarynyň käbirleriniň käte öz-özünden nägileliginiň şu garaýyş bilen baglanyşykly ýüze çykan bolmagam mümkin. Hakykatda, olaryň döredijiliginde diňe bir maddy tamakinçilik ýazylyan gury öwgüler däl, eýsem, hökümdary adalata, rehimlilige, jomartlyga çagyrmak, döwletliligi berkitmek, ýurduň şöhratyny artdyrmak ýaly ýagşy niýetler, pällerem bolandyr. Şol döwürde hökümdar tutuş ýurdy aňladýardy ahyry. Muňa garamazdan, aýratynam, sowet döwrüniň edebiýaty öwreniş ylymynda köşk şahyrlarynyň baş wezipesini diňe bir maddy tamakançilik bilen hökümdary öwmeklikde, ýagny ýaranjaňlykda görmek meýilleri bar. “Köşkde ýaşan şahyryň belli bir wezipesi bar, ol hökman şol wezipäni-de ýerine ýetirmeli, ýagny hökümdary we onuň ýaranlaryny öwmeli, şonuň beren sylagy bilen ýaşamaly”.² Eger ýagdaý diňe şeýle bolýan bolsa, onda bu ýerde, aýdalyň, Enweriniň tankydy şygryrlaryny, hamana, şol ýalňyz wezipäniň niresine sygdyryp bolarka?

---

¹ Семенов И.И. Афоризмы Конфуция. Издание Московского университета 1987.

² Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ýlym. 1975. 111-nji sah.

Muňa garamazdan, öňde-de belläp geçilişi ýaly, köşk edebiýaty barada diňe ýaranjaň, ýasama bezegler bilen bezelen, ýalan öwgülerden ybarat bolan boş poeziýa hökmünde pikir ýöredilmegi edebiýaty öwreniş ylmynda ýygy-ýygýdan duşýar. Şeýle garaýyşlaryň döremeginiň iki sany esasy sebäbi bar. Birinji sebäp, köşk şygryýetine, hakykatdan-da, hökümdary wasp etmekligiň mahsuslygynda. Ýöne biz bu ýerde birtaraplaýyn piker ýöredip, köşk şygryýetiniň beýleki taraplaryny görmezlige salsak, çeper we durmuş hakykatyna real, dogruçyl baha bermegi başarman, “altyn ortalıgy” elden bereris. Alym A.Meredow emir Muezzini “kasydaçy-panegirik şahyr” diýip atlandyrmak bilen “Hakykatdan-da, köşkte ýaşap, gulluk eden şahyrdan şundan başga hili eser ýazmaklygy talap etmeklik hem mümkin däl”¹ diýýär. Alym A.Kekilow hem şeýle pikirde.² Köşk şahyrlarynyň köpüsiniň ýaranjaňlyk etmeli bolandygy barada ylalaşsa bolar. Ýöne Emir Muezzide hem, beýleki köşk şahyrlarynda hem gabat gelýän dürli pikirleri, garaýyşlary, hatda ömrüniň belli bir döwründe köşkten daşlaşyp, ondan nägile bolup ýaşanlarynyňam bardygyny (Enweri, Hakany) göz öňünde tutmasak, biziň çeper edebiýata, ony döredijilere janly, wagtyň, jemgyýetiň üýtgemegi bilen, töwregeini gurşap alýan sredanyň özgermegi bilen özi hem, garaýyşlary hem belli birderejede özgerip bilýän hadysa hökmünde, adam hökmünde real baha berip bilmeris. Umuman, köşk şygryýeti babatynda ýokarda agzalan şeýle birtaraply garaýyşlar eýýäm şol döwürde, XX asyryň 70-80-nji ýyllarynda alym N.Gullaýew tarapyndan ret edildi. Ol alym A.Meredowyň köşk edebiýatynyň bar maksadynyň panegirika – kasyda ýazmak bilen ýazmakdygy baradaky pikirine şeýle seslenýär: „Çünki beýle umumylaşdyrma Fahreddin Gürgeni, Aly Enweri, Hysrow Dehlewî, Edip Sabyr, Reşideddin Watwat, Alyşir Nowaýy ýaly onlarça görnükli şahyrlaryň baý döredijiliklerini-de öz içine alýar. Hatda hut Emir Muezziniň hut özi hakda-da şeýle çürt-kesik pikire gelmek onçakly adalatly däl.“³

Köşk şygryýetiniň, onuň görnükli şahsyýetleriniň ömrüniň hem döredijiliginiň öwrenilmegi diňe bir edebi babatda däl, eýsem,

---

¹ Meredow A. Seljuklar döwrüniň edebiýatynyň taryhyndan. Aşgabat 1968. 154-nji sah.

² Kekilow A. Edebi žanrlar we edebi metod. Aşgabat „Ylym“. 1979. 14-nji sah.

³ Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygındysy) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 135-nji sah.

umuman, taryhy nukdaýnazardanam ähmiýetlidir. Köşk şahyrlarynyň ömür we döredijilik ýoly belli türkmen döwletleriniň döremeginiň, ösmeginiň, dargamagynyň, görnükli hökümdar şahsyýetleriniň ömür ýolunyň “janly” şaýadydyr. Sebäbi, taryhy maglumatlar, resminamalar, habarlar, sanlar... bilen geçmişi açsa, edebiyat ony özüne häsiýetli sypatlaryň kömegi bilen biziň gözümiziň alnynda janlandyryp görkezýär. Şu soňky taryh bilen edebiyatyň zerurlygy baradaky mesele babatynda öňe sürülen pikirlere akyldar Aristoteliň aşakdaky garaýyşlary itergi berdi: “9. Aýdylanlardan şahyryň wezipesiniň bolan zat hakynda däl-de, ähtimallyk we zerurlyk güýji mümkin bolan bolmaly zat hakynda aýtmak hakyndadygy düşnüklidir. Sebabi taryhçy we şahyr biriniň şygryda, beýlekisiniň kyssada ýazýanlygy bilen tapawutlanmaýar (Gerodoty hem şygrya geçirmek mümkin ahry, ýöne onuň eserleri şygryda bolsa-da, kyssada bolsa-da barybir taryh bolmagynda galar), - ýok, olar biriniň bolan zady, beýlekisiniň bolmaly zady beýan edýänligi bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin şygryýet taryha görä pelsepewiräkdir we çynlakaýrakdyr, sebäbi şygryýet umumy zat hakynda, taryh bolsa ýeke-täk zat hakynda köpräk gürläýär. Umumylyk – bu hökmanylygy ýa-da ähtimallygy boýunça haýsydyr bir [häsiýete] şu we şu zatlary gürlmekde hem ýerine ýetirmekde gerek bolan zatdyr; [gahrymanlaryň oýlanyp tapylan] atlary bermek bilen, şygryýet şuny hem [görkezmäge] çalyşýar. Ýeke-täk zat bu, meselem, Alkiwiadyň näme edenligi ýa-da başdan geçirenligidir.”¹ Edil şonuň ýaly, Enweriniň döredijiligine seredip, soltan Sanjaryň nähili adam bolandygy barada hem käbir netijelere gelse bolar.

X - XVI asyrlarda onlarça türkmen döwletleriniň gurlandygyny, kalby şahyr türkmen hökümdarlarynyň bolandygyny göz önünde tutsaň köşk şahyrlarynyň sany barmak basyp sanardan köp bolmaly. Ýöne biz olaryň has görnüklilerini, zamanany aňladyp bilenlerini, köşk edebiyatynyň aýratynlyklaryny özüne siňdirenlerini saýladyk.

Köşk şygryýetiniň ösüşinde Kesäýi Merweziniň özboluşly orny bar. Bu şahyr Ýusup Balasagunly, Enweri, Muezzi ýaly ömrüni diňe bir dinastiýa gulluk etmek bilen geçirmändir. Ol dürli hökümdarlaryň, dinastiýalaryň döwründe ýaşap, olar bilen gatnaşykda bolupdyr. Onuň ömrüniň soňky döwürleri seljuklaryň dolandyrmagynyň başky etabyna gabat gelýär. Seljuklaryň edebiyata, sungata, medeniýete uly sarpa goýandyklaryna seretmezden bu döwürde şahyryň döredijiliginde

---

¹ Aristun-Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat. 2000. 16-njy sah.

sussupeslik, göwniçökgünlik äheňleri ýüze çykýar. Beýle ýagdaýlar tebigaty boýunça erkin bolan, diňe ylahy, tebigy, jemgyýetçilik täsirler netijesinde öz pikirlerini erkin aýtmagy halaýan adam aňynyň, aýratynam, şahyr paýhasynyň öz erkin paýhasyny kimdir biriniň, goý, ol hökümdar bolsun, tapawudy ýok, hyzmatynda goýmagy, göwün diýenini däl-de, hökümdaryň kүйseğini öz aňyna zorluk etmek bilen beýan etmeli bolandygy üçin ýüze çykýan öz-özüňden nägilelik ýaly subýektiw motiwler sebäpli hem ýüze çykyp biler. Şeýle öz-özüňden nägilelik äheňleri diňe bir Kesäýä däl, köşk şygryýetiniň beýleki wekillerine-de mahsus hadysa. Mysal üçin, Enweri şahyrlyk sungatyny örän pes kär, köçe süpürüp, ýollary arassalaýan karnasy jemgyýet üçin has peýdaly hasaplaýar.¹

Kesäýiniň döredijiliginiň soňky etaplarynda nägilelik äheňleriniň ýüze çykmagynyň dürli dinastiýalar, hökümdarlar bilen baglanyşykly bolan obýektiw sebäplerini bolsa alym N.Gullaýew has ynamly düşündiripdir: “Bu motiwler hem-de olaryň ýüze çykmagyna sebäp bolan ýagdaýlar, elbetde, şahyryň döredijilikli ömrüniň ikinji etapyna degişlidir. Sebäbi Kesäýiniň ömrüniň ikinji ýarymy, has takygy soňky 10 – 15 ýyly Türkmenistanda, şol sanda onuň dogduk mekany Maryda Gaznawylar döwletiniň täsiri synyp, Seljuklar döwletiniň bolsa ýaňy aýaklanyp başlan döwrüdi. Şeýle bolansoň, ozal az-kem nepaga tamakinçiligi bilen, özüniň käbir kasydalarynda Samany hem Gaznawy hökümdarlaryny, Apbasy halyflaryny wasp eden şahyryň soňa baka şahyrdyr alymlara uly howandarlyk eden Seljuk hökümdarlarynyň birbada gözlerine gelmejekdigi düşnüklidir. Galyberse-de, Kesäýi ömrüniň ikinji ýarymynda bize belli bolmadyk sebäplere görä, sünnilikden şaýylyk mezhebine geçipdir. Seljuklar bolsa sünnidiler. Onsoň-da şol wagtlar onuň şahyrlyk joşgunynyň-da paýawlap ugran döwrüdi. Täze, özbaşdak döwlet bolan seljuklara bolsa, ylhamy joşurup duran juwan şahyrlar gerekdi.”²

Abulhasan Meždeddin Ishak Kesäýi Merwezi (953-nji ýylyň 18-nji martynda, çarşenbe güni Maryda dogulýar, aradan çykan wagty hökmünde 1002/1003-nji ýyllardan başlap 1049-njy ýyllar

---

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat, 1978. I tom –sah.

² Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygyny) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 67-nji sah.

aralygyndaky dürli seneler görkezilýär)¹ orta asyrlardaky köşk edebiýatynyň esasynda duranlaryň biridir.

Ýusup Balasagunly we onuň
“Gut etgu-bilik” eseri

Orta asyrlaryň başy entek döremegine günbatarda iki, üç asyr garaşmaly, gündogarda bolsa eýýäm başlanan gündogar täzeden döreýşiniň başy bilen gabat gelýär. Bu Täzeden döreýiş matematik we astranom al-Horezminiň, dünýä belgilemegiň täze ulgamyny beren meşhur pelsepeçi al-Farabynyň (870-930), ajaýyp pelsepesi, lukman we şahyr Ibn Sinanyň (980-1037), akyldar al-Birunynyň (973-1048) we başgada ençeme alymlaryň, şahyrlaryň döredijiligi bilen baglanşyklydyr. Olar gündogarda Täzeden döreýşi esaslandyrdylar we şol bir wagtyň özünde günbatar Täzeden döreýşine itergi berdiler.

Orta asyrlaryň türkmen edebiýaty bolsa öz döwründe uly şöhrata eýe bolan özboluşly çeper, pelsepewi-öwüt-ündew eseri bolan “Gut etgu bilik” (“Bagt getiriji bilim”) bilen başlanýar. Poemanyň ýazary hakynda maglumat juda öz. Ýöne onuň şeýle özboluşly eseri ýazandygyny göz önünde tutsaň parasatly, dana adam bolandygyny we öz döwrüniň ýokary bilimini alandygyny çaklasa bolar. Yusup Balasagunlynyň aslynyň wezipeli emeldar maşgaladan bolmagam, öz talanty, zehini bilen garahanylaryň hökümdarlaryna ýakynlaşan bolmagam mümkin. Nämede bolsa Yusup Balasagunlynyň tagta ýakyn adamlaryň biri bolandygy belli. Garahanylaryň hökümdary Bogra han şahyryň mertebesini belentde çaklapdyr. Özüne bagyşlanan “Gut etgu bilik” poemasy üçin Yusup Balasagunla kamerger (şalyk döwletlerde köşk adamlaryna berilýän wezipe) wezipesini beripdir, onuň adynyň yzyna Has-Hajyp diýen hormatly ady dakypdyr.

Biziň döwrümize çenli gelip ýeten maglumatlara görä Yusup Balasagunly “Gut etgu bilik” poemasy 1069-1070-nji ýyllarda ýazyp gutarýar. Eýýäm şol döwürde eseriň meşhurlygy barha artypdyr. Poema dürli ýurtlara ýaýrapdyr we şol ýurtlaryň dessuryna görä oňa özboluşly atlar dakylpdyr. Näbelli ýazaryň bellemegine görä oňa hytaýlylar “Adab al – Muluk”(“Hökümdarlaryň edebi”) ýa-da “Aýn al-mamlahat” (“Döwletiň göreji”), Gündogarda “Ziaat al-umara” (“Hökümdarlaryň jomartlygy”), Eýranda, “Şahname-e türki” (“Türkileriň şanamasy”) diýen hormatly atlary dakypdyrlar. Köp

---

¹ Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygyny) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986. 61-62nji sah-lar.

ýerde bolsa “Gut etgu bilik” poemasyny ýöne “Pand-nama-ýe-muluk” (“Hökümdarlaryň öwüt-nesihat kitaby”) diýip atlandyrypdyrlar. Poemanyň türkmençe adynam Ýusup Balasagunlynyň özi goýmadyk bolsa gerek. Sebäbi näbelli ýazar “Turanlylar poema “Gut etgu bilik” (“Bagtly ediji bilim”) diýýärler” diýip habar berýär.

Şol döwürde-de, ondan soňraklaram gündogar hem günbatar edebiýatynda öwüt-nesihat beriji kitaplar ýazylypdyr. XI asyrdan Keý-Kowus tarapyndan parsy dilde ýazylan “Kowusnamany”, XVII asyr ispan edebiýatynyň wekili Baltasar Grasianyň (1601-658) “Paýhaslar kitaby” (Gysga görnüşde türkmen dilinde terjime edildi Grasion B. Paýhaslar kitaby Aş. Ruh. 1993). XVIII asyrdan Döwletmämet Azadynyň “Wagzy-Azadyny” we ş. m. onlarça eserleri muňa mysal getirip bolar. Süleýman pygamberiň öz ogluna eden öwütleri has irki mysaldyr.

Wagt taýdan alsak, “Gut etgu bilik” eseri “Kowusnamadan” soň ýazylypdyr. Mundan başga-da dürli maglumatlarda dürli alymlar bu poemanyň gündogar, aýratynam hytaý danalarynyň paýhas-parasatyny özüne siňdirendigini nygtaýarlar. Şu ýagdaýyň özi Ýusup Balasagunlynyň öňden bar däbi ösdürendigini bellemäge esas berýär. Ýöne türkmen edebiýatynyň taryhy üçin bu poemanyň terbiýeçilik, ahlak, çeperçilik ähmiýetinden başga-da şeýle görnüşde ýazylan, beýleki türk halklaryň arasynda-da ilkinji bolan irki oguz, ýagny türkmen dilinde beýan edilen eser bolmagy bilenem gymmatlydyr. Ýogsam, arap edebiýatynda şeýle eserler şol döwürde “Adaba” diýlip atlandyrylan aýratyn görnüş hökmünde dowam edýärdi.

Agzalan öwüt-nesihat eserleri bilen “Gut etgu bilik” poemasynyň käbir galyp hem mazmun çalymdaşlygynyň, we özboluşlylygynyň üstünde durup geçeliň. Eserleriň umumylygy olaryň ählisiniň öwüt-nesihat häsiýetine eýeligindedir. Olaryň ählisinde adamlaryň ruhy sagdynlygy, olaryň jemgyýetde özüni olyn barmagynyň düzgünleri, adamlaryň özara gatnaşygynyň kämil hem gözəl bolmagy hakynda söhbet açylýar. Şu babatda bu eserler hytaýlylaryň pygamber derejesinde görýän beýik akylgary, ähli zatda döp-dessura daýanmagy talap edýän Konfusiýniň paýhasly pikirleri bilen hem ugurdaşdyr.

Özboluşlylyk barada aýdylanda bolsa ilki bilen galyp tapawudynyň üstünde durmaly. Bu babatda eserler örän tapawutly. Konfusiý aforizm (paýhasly pikir) görnüşinde şägirtlerine, Süleýman pygamber gysga hem şahyрана sözlemler görnüşinde ogluna, Keý-kowus kyssa bilen ogluna, Ýusup Balasagunly bilen Döwletmämet Azady bolsa

şygyr, poema görnüşinde halka ýüzlenipdirler. Bulardan başga-da öz poemasynda göçme manyly gahrymanlary girizmegi, olary janlandyryp, umumylaşdyrylan görnüşde bolsa-da keşp derejesine ýetirmegi Ýusup Balasagunlynyň soňky edebiýatda-da gaýtalanmadyk aýgtyly tazeligidir. Eserde personifisirlenenem bolsa gahrymanlaryň we olaryň arasynda ujypsyz bolsa-da sýužet ýordumynyň bolmagy gönümel öwüdi kabul etmek islemeyän ynsanlar üçin gyzyklanma dörediji maňyzdyr. Belki, şu ýagdaýyň özi eseriň giňden ýaýramagyna we meşhurlygynyň artmagyna getirendir.

Poemanyň gurluşy. Musulman edebiýatynyň däbi boýunça poema mynajat, ýagny Allatagalanyň, Muhammet pygamberiň dört çaryýarlaryň (Ebubekr, Omar, Osman, Aly) adyna aýdylýan alkys-sena bilen başlanýar. Her bir dörediji adam üçin ruhy hem maddy goldaw, iň bolmanda arkaýyn döretmekden ötri zerurlykdyr. Kaşgaryň hökümdary Bogra hany taryplamak üçin poemada aýratyn bap ýerleşdirilipdir. Soňra ýazar ýedi bapda öz okyjysyna ýüzlenýär. Diňe şulardan soň eseriň baş gahrymanlary – hersi bir, ideýany, pikiri aňladýan keşpler orta çykýar:

1. Patyşa Gündogmuş ilek - adalatlylyk.
2. Wezir Aýdoldy - döwlet.
3. Weziriň ogly Uktýulmyş akyl - paýhas.
4. Weziriň garyndaşy Uktýurmyş - durnuklylyk, sabyrlylyk.

Şundan soň kitabyň giň baplarynda durmuşyň we ahlagyň dürli meseleleri öz beýanyny tapypdyr. Bu baplarda döwrüniň sosial durmuşy hakynda, hökümdar bilen raýatyň gatnaşyklary hakynda söhbet açylýar.

Eser “Kitabyň ýazary Ýusup Balasagunly özüne nesihat berýär” atly bap bilen tamamlanýar.

Poemanyň esasy meseleleri. Ýurduň adalatly şasynyň bolmalydygy, raýatlary bilen oňat gatnaşyk etmelidigi, olaryň gowy ýaşamagy barada aladalanmalydygy, duşmanlardan goramalydygy, adalatly kanunlar çykarmalydygy, raýatlaryňam şol kanunlara boýun bolmalydygy, salgytlary öz wagtynda tölemelidigi poemanyň esasy meseleleriniň biridir. Umuman, adyl şa hakyndaky arzuwlar, wagyzlar dünýä edebiýatynda köp işlenendir we ol her bir ynsanyň ýürek arzuwyndan gözbaş alýar. Konfusiý ömrüniň köp bölegini Adyl şanyň gözlegine bagş edipdir.

Poemada döwletlilik, kanunylyk meselesine-de uly üns berilär. Şahyr adalatlylygyň we ýagşylygyň esasy şerti döwletli, kanunly

bolmak hasaplaýar. Döwletli bolmak halk üçin bagtdyr. Ruhý mirasymyzda türkmen milletiniň döwletsizlik döwründe ruhunyň nähili pese düşendigi gynaň bilen nygtalýar.

Ýusup Balasagunlynyň zamasynynda türkmen milletiniň döwletli bolandygy şahyryň eserinden belli. Eserde şahyr hökümdara, harby serkerdä, ilçä, hyzmatkäre mahsus bolmaly sypatlar hakynda anyk durýar. Bular bolsa döwletde bolmaly kärlerdir.

Ýusup Balasagunly alymlar hakynda aýratyn durup geçýär. Olary goýun sürüsiniň önüni çekýän tekä meňzedýär. Hökümdarlara alymlara uly hormat goýmagy maslahat berýär. Sebäbi alymlar ylmy halka öwredýär.

Taki bir kutu bilge alimler ol,
Olar ylmy halkka ýarutguý ýal.
Olarny katyk sew agyrla sözün,
Biliglerni ögren ukuş ýa ýazyn,

Ýazar ekerançylar, hünärmenler, çopanlar hakynda söhbet açanda olaryň jemgyýet üçin zerurlykdan ugur alypdyr. Sebäbi olar jemgyýet üçin peýdaly iýmit, taýýarlaýarlar. Kär, hünär barada aýdylanda Ýusup Balasagunlynyň söwdagärlere, täjirlere aýratyn hormat goýandygyny nygtamak gerek.

Togardyn batarga ýorüb terginur,
Tilemiş tileking saňa gelturur.

Täjirler bilen bolşy ýaly, hökümdar şahyrlar bilenem ýakyn gatnaşykda bolmaly. Täjirler hökümdaryň şöhratyny gaýry ýurtlara ýaýradýarlar, şahyrlar bolsa hökümdaryň waspyny ýetirýärler. Eserde şahyrlar bilen gatnaşyga ýörite bap bagyşlanýar. “Şahyrlaryň dili gylyçdan ýiti, ýoly gyldan inçe. Köňli tükel bolsa deňize girip göwher, ýakut çykarar. Öwseler öwgiň ülke aşar, sökseler aty artyp galar. Olaryň dilinden özüň satyn al”.

Bu pikirler türkmen edebiýatynyň taryhynyň birinji tomunda belenilşi ýaly, köşk sygryýetiniň diňe ýaranjaňlyk, öwgi bilen gün görmändigini aňladýar. Gerek ýerinde şahyrlar galamyň ýiti çişine daýanyp, öz mertebelerini gorap bilipdir.

Esasy meseleleriň gapdalyndan şahyr serhoşlugyň zyýany, akyl-paýhasyň, çeper diliň peýdasy hakynda durup geçýär.

Poemanyň dili. _Üstünden on asyra golaý wagt geçenligine garamazdan häzirkizaman türkmen okyjysy üns berip okasa “Gut etgu bilige” terjimesiz düşüner. Munuň özi eseriň diliniň gadymy türkmen dili bolandygynyň ilkinji güwäçisidir. Munuň şýledigini eserde

ulanylan durnukly söz düzümleri, has dogrusy, nakyllar hem subut edýär.

Bular ol ýarar ýa ýaramazlaryň,
Seçip azra tutgan konu ýol aryg.

Şu bendiň ikinji setiri Magtymguly Pyragyda we häzirkizaman türkmen dilinde “Ozal akan ýerden akarmyş aryk” diýilen ýaly ulanylýar.

Olar ögseler öwdi ülke baryr,
Kaly sökseler aty artab kalyr.

Ýene-de ikinji setirdäki “artab galar” söz düzümine häzirkizaman türkmen dilinde, halk gepleşiginde “artyp galan” görnüşinde (esasan aýal-gyzlar köp ulanýar) köp gabat gelmek bolýar. Ýöne özüne kitap idişi diýýär. Indi idek edilmegi zadyň şoňa degişlidigini aňladýar.

Ýusup Balasgunlynyň “Gut etgu bilik” poemasy iri göwrümlü şygyr görnüşü üçin mahsus bolan mesnewi bendinde ýazylypdyr. Her ikilemäniň diňe özara kapiýalaşmagy iri göwrümlü şygyr eseri üçin kapiýa bolçulygyny döredýär. Poemanyň döredilmegi şondan soňky türkmen dilli edebiýatyň ösüşine örän anyk täsir edipdir. Bu eser ençeme türkmen dilli ýazyjylaryň ruhlandyryjysyna öwrülipdir. Sebäbi ol özüniň döredilmegi bilen türkmen diliniň kämillik, çeperçilik babatda beýleki dillerden kem daldigini subut edipdir.

Netije. Her bir halkyň edebiýatynyň taryhynda onuň aslynyň döwletli, ylymly, medeniýetli pederler bolandygyny subut edýän şeýle eserleriň bolmagy şol halk üçin bagtdyr. Şu babatda alanymyzda-da Ýuup Balasugunlynyň poemasy hakykatdanam “bagt getiriji ylymdyr”.

“Gut etgu bilik” diňe bir öwüt-ündew däl-de pelsepe eseridir. Düşünjeleriň nyşany gahrymanlaryň keşbinde umumylaşdyrylyp berilmegi şu pikiri subut edýär.

Ýusup Balasagunlynyň poemasyndaky parsatly pikirler häzirki döwürde-de öz gymmatyny ýitirenok.

Abu Abdylla Muhammet ibn Muezzi
(tak. 1045 - 1125/1127)

Muezzi diňe bir özboluşly goşgulary bolanlygy üçin öwrenilmän, türkmeniň şöhratly taryhynyň belli bölegi bolan seljuklar zamanasyny bilmek üçinem öwrenilmelidir. Onuň döredijiligi zamanasynyň ruhuny özüne siňdiripdir. Şonuň üçin Orta asyrlaryň köşk edebiýatyny Muezzisiz öwrenmek bolmaz.

Hoja Ahmet Ýasawynyň, Ýunus Emrāniň sopusylyk boýunça atly halypalaryň elinde, uly mekdebi geçişi ýaly, Emir Muezzi hem köşk şygryýetiniň mekdebinde ösüp ulalýar. Onuň kakasy Abdylmälik Burhany (1018/19-1072/73) köşk şahyrydyr. Şygyr döretmekdäki ussatlygy üçin Burhany köşkte “melekuş-şuara”, ýagny, “şahyrlaryň şahyry” diýen hormatly ada mynasyp bolýar. Muezzi atasyna guwanýar:

Emir, kämil dil bilen hem-de çeper söz bilen,

Pederimiň ornuna hyzmatyňda galdym men,

Şygryýetiň bossany boşasa-da bilbilsiz,

Jüýjesiniň owazyn şol bossanda diňle, gel.

Bu setirler şahyryň kakasy ýogalansoň ýazylan bolmaly. Meşhur atasynyň ornuna şyryýetiň bossanynda galandygyny ynam bilen aýtmagy Muezziniň söz meýdanynda öz güýjüne ynamynyň ulydygyny aňladýar. Öz atasy barada Muezziniň beren gürrüňem, saklanyp galypdyr: “...Meniň atam şahyrlar emiri Burhany Mälik şanyň häkimlik eden şäherinde pany dünýäden baky dünýa geçdi we özüniň:

Men gitdim, mynasyp neslim geldi meniň ornuma,

Bir Alla hem hökümdara tabşyrdym men oglumy.

- diýen meşhur setirleri arkaly maňa göz-gulak bolmaklygy soltan Mälikşa tabşyrdy. Şondan soň atamyň köşkten alýan aýlygyny we azyk üpjünçiligini meniň adyma geçirdiler we men Mälik şanyň şahyry boldum... Meniň atam güýçli, çalasyn adamdy we bu hünärden (şahyrçylykdan) hem rysgaly bardy, älem-jahanyň soltany Alp Arslan oňa ynanýardy...” (Nyzamy Aruzu “Çahar makala”).

Diýmek Burhany Soltan Alp Arslanyň kösgünde hyzmt edipdir. Ol Gazwinde aradan çykypdyr. Muezzi ilkinji bilimi atasyndan alýar, şygryýetiň syrlaryny öwrenýär. Şahyra aslynda dogduk mekany hökmünde iki şäher – Samarkant hem Nişapur şäherleri görkezilýär. Ýöne bulardan başga-da maglumatlar bar. Ähli maglumatlary jemläp netije çykarsak Muezzi Seljuk soltanyna hyzmat edip, häzirki Türkmenistanyň çäklerinde ýaşap geçipdir. Atasynyňam, özüniňem şahyrçylykdan ussatlyk bilen baş çykarýandygyna garamazdan Muezzi ýarag ýasamak bilen meşgullanypdyr. Munuň özi şahyryň öz çöregini diňe bir hökümdaryň sahatyna baglap goýmandygyny aňladýar. Muezzi bu kär bilen ýöne bir elýüzi meşgullanmandyr. Muny onuň şu kârdan emirlik derejesine ýetenligem subut edýär. Atasy ölensoň Soltan Alp Arslanyň aýalynyň dogany emir Ali ibn Feramerziň ýardamy bilen köşge işe alynýar.

Şahyryň ýaşlygy köşkde geçýär. Şol zamanda türkmen ruhunyň bürgüt bolup ganat ýaýýan döwründe, soltanlaram belli bir mekanda goş basyp ýatmandyrlar. Olaryň ömri ýörişlerde, uruşlarda, syýahatlarda, mejlislerde geçýär. Mälikşa nirä gitse-de, emir Muezzini öz ýanyndan goýmandyr. Muezzi soltanyň eden işlerini wasp edip, ençeme kasydalar ýazypdyr.

Emma döwür ygtybarly däl. Mälikşa aradan çykandan soňra yurt birnäçe wagtlap baş-başdaklyk derdini çekýär. Ýurt kynçylyga duşsa mydama maddy howandarlyga mätäç bolan şahyrlar öňi bilen duýýar. Muezzi ençeme wagtlap kynçylyk çekýär. Ol kynçylyklar tä döwlet başyna belli seljuk serkerdesi, özem sygryýetden baş çykaryan, edebiýata hormat goýýan Soltan Sanjar geçýänçä dowam edýär. Muezzi Sanjaryň köşgüne gelyär we oňa hyzmat edip bolçulykda ýaşaýar, “Şahyrlaryň emiri” diýen derejä eýe bolýar. Soltan Sanjar şahyry gaty gowy görükdir we oňa ynanydyr, hatda Muezzi wekil hökmünde soltanyň adyndan Ruma-da gidýär.

Arman, ykbal adama mydama gülüp bakmaýar. Soltan Sanjar soňabaka şahyry ünsden düşürýär. Munuň sebäbi anyk belli däl.

Ýöne zat däl, birine etmek otuz ýyl hyzmat,

Otuz ýyllyk hyzmata bolmazmyka bir hormat.

Bu setirler ýagdaýyň hakykatdanam şeýledigini subut edýär. Elbetde, bu ýerde adamyň kanagaty barada-da durmak gerek. Sebäbi köşk şahyrlarynyň arasynda Emir Muezziniň ýeten derejesine diňe iki adam, Unsury bilen Rudeki mynasyp bolýar. Muezziniň ýagdaýy baýlyk babatynda-da nalar ýaly däl ekeni.

Muezzi tak. 1125/1127 ýyllarda, 80 ýaşynda aradan çykýar.

Edebi miras mukdar taýdan az däl. Ol 19 mün beýtden ybarat. Döwürdeşleriniň ençemesi onuň sygyrlarynyň daşky görnüşiniň kämilligini nytgapdyr. Çeperçilik ussatlygy örän ýokary bolany üçin köp şahyrlar oňa öýkünmäge çalşypdyrlar. Y. E. Bertelsin belleýşi ýaly, Muezziniň sygyrlarynyň mazmuny onçakly baý däl. Olarda şahyrana şahsyýet derejesine barmaklygyň baş sypatlarynyň biri bolan mazmun täzeligem az.

Emma her nämede bolsa sowet döwründe edebiýaty öwreniş ylmynda bellenişi ýaly, şahyr diňe bir hantamaçylyk edip eserler döredipdir diýsek hakykata onçakly dogry gelmezdi. Sebäbi, eger onuň şahyrçylyk ukyby bolmaýanda-da ussatlygy bilen emirlik derejesine çenli ýetiren ýarag ýasamak hünäi şahyry hor-har halda

goýmazdy. Bu ýerde ýaraga uly islegi döreden uruş-jenjelli, dawalygowgaly zamanany hökman göz öňünde tutmak gerek.

Şeýlelikde, türkmen edebýatynyň taryhynyň I tomundaky: “Muezzi ýaşayyş serişdesini gazanmak, özüniň ýokary derejesini saklamak maksady bilen hemmäni öwýär, şonuň öwezine bolsa irginsizlik bilen sylag tama edýär. Emma soňundan bu hereketine özi utanýar.

Şu meýlisde Muezziniň göwni şat bolsa-da,

Özüniň irizýändiginden käwagt özi utanýar. (Türkmen edebýatynyň taryhy. Aş. 1975, I tom, 100 sah.) - diýen sözler hakykaty doly aňladýar diýip bolmaz. Şahyrdan getirilen setirler bolsa hamtamaçylygy däl-de, Umuman, öz şygrylary, döredijidigi babatda-da, öz döredijiligine düşünmeýänlere kinaýa hökmünde-de aýdylyp biliner.

Bu ýerde şahyryň döredijiligine nädogry baha bermäge sowet döwrüniň synpy ideologiýasy päsgel berýär. Dogrusy, ol öz nukdaýnazaryna laýyk düşünmegi we düşündirmegi talap edýär. Dogrudanam, şahyr hem soltany, hem onuň dogan-garyndaşlaryny wasp edip kasydalar, madhlar ýazypdyr. Ýöne olary Muezziniň içki ynanja esaslanman, diňe ýaşayyş serişdesini gazanmak, özüniň ýokary derejesini saklamak maksady bilen ýazandygyny, şahyryň kalbyny dörjeläp kim subut edip biler. Belki, başga döwleti dolandyryş görnüşleriniň ýoklugynda şahyr ýurduň, şäher-obalaryň, dogan-garyndaşlarynyň, maşgalasynyň we diňe şolaryň hatarynda özüniň abadançylygyny, asudalygyny, saglygyny, bereketini bir başa hyzmat etmekde görýändir. Şunuň özi şahyryň içki berk, ruhy ynanjy bolup biler. Häzirki döwürde-de hat-da syýasy we ykdysady taýdan göräýmäge zerurlygy ýogam bolsa, ýöne bir bezeg görnüşinde, köp ýurtlarda monarhiýa saklanýar. Ýüz münlerçe raýatlar patyşalarynyň hukugy juda azam bolsa olara buýsanýarlar. Muezziniň Mälik şa ölüp, ýurt eýesiz galan wagtynda il-günüňem, özüniňem çeken kynçylyklaryny, Soltan Sanjar bilen ýurda abadançylygyň gelmegini görendigini göz öňünde tutsak, bu pikir hakykata iki esse laýyk gelýär. Eger şeýle atlandyrmak mümkin bolsa köşk şahyry däl-de, halk şahyry bolan Magtymguly hem hyzmat eder ýaly ýurda baş boljak bir beýik ynsan gözläpdir ahyryn, “Bir är tapsam, gulluk kyslam” diýip. Onsoňam şahyryň döredijiligi diňe bir kasydaçylyk däbiniň ösdürilmesi diýip hasaplasak maglumat ýalňyşlygy bolardy. Muezzi öz eserlerinde durmuş meselesine-de, söýgi temasynda ýüzlenipdir. Aşakdaky setirleri okanymyzda Muezziniň diňe bir kasyda ýazyp hökümdary

öwmek däl, gerek ýerinde umumy äheňde bolsa-da, tankyt edibem bilýändigine göz ýetirýärsiň:

Näme diýip, näme aýdarsyň adamzat jynsy hakda,

Olaryň her haýsysy bütinleý başga keşpde.

Birisiniň başynda bagtlylykdan altyn täç,

Biriniň zulum zerarly ýarasy bar ýürekde.

Göçme manyda alsaň bagtdan ýaňa başyna täç geýen her kimem bolup biler. Göni manysynda alsaň welin, ýurtda başyna täç geýdirilen ýeke-täk adam bolmaly.

Şygryýet ylmyndan oňat baş çykarýan Muezziniň döredijiligine bolan garaýyşlar hiç wagtam birmeňzeş bolman, ýaşap geçen şahyrlardan Seýit Hasan Gaznawy, Mujyr Beýlegany, Letufiddin Zeki Meraini dagy Muezziniň döredijiligine ýokary baha beripdirler. Şahyryň özi beýleki şahyrlaryň eserlerini kerwene, özüniňkini kerwenbaş meňzedipdir. Muňa garamazdan meşhur köşk şahyry Enweri, özüniň bir ömründe halk şahyry, han şahyry, hak şahyry bolup ýetişen Hakany dagy onuň döredijiligine pes baha berýärler.

Pars hem arap dillerinde eserler ýazan Muezziniň edebi mirasy kasydalardan, gazallardan, kytgalardan, musammatlardan, rubagylardan ybarat. Şeýle köp görnüşden peýdalandygyny göz önünde tutsaňam şahyryň diňe öwgi bilen meşgullanmandygyny aňsa bolýar.

Şahyryň iň köp ulanan görnüşi kasydadyr. Bu babatda ol özünden öňki däbi ösdürýär. Ol öz döredijiliginde ideal, kämil, adyl hökümdaryň keşbini çekipdir. Olary adyllykda Anuşerwana, sahylykda Hatam Taýa meňzedip wasp edipdir. Ruhy mirasymyzdaky paýhasly setirlere ser salsañ türkmen-seljuk hökümdarlary, olaryň nesil daragty şeýle öwgä mynasyp. Eger şeýle bolmaýanda-da Muezziniň döredijiligindäki ideal soltanyň keşbi ähli häkimiýeti öz elinde jemläň ýagşynam, ýamanam, pikirlenmän amala aşyryp bilýän hökümdarlary ýagşylyga, adalata, halallyga çagyryşdyr. Başgaça aýtsak, munuň özi hökümdarlaryň hökümlü aňynyň özboluşly terbiýesidir.

Dürli döwürlerde köplenç nädogry düşünilse-de, Muezziniň döredijiligi köşk edebiýatynyň esasy aýratynlyklaryny özünde saklaýandygy üçin, diňe bir şol döwrüň ruhuny däl, eýsem taryhnam özüne siňdirenligi üçin hem edebi hem taryhy jähtden öwrenilmäge doly mynasypdyr.

Auhadeddin Aly Enweri

(- - 1189/1190)

Enweriniň ömri hakynda söhbet açylanda ynsan göwünleriniň şasynyň ykbalyna näme üçin ýygy-ýygydan ýüzlenilendigi belli bolýar. Şahyryň gyzykly ömri hakykatdanam rowaýata öwürlip gidipdir. Onuň durmuş ýolunyň her bir pursatyny parasatly tymsallaryň üsti bilen öwrense bolýar. Ol tymsallara halkyň goşandynyňam bar bolmagy mümkin. Ýöne olaryň döremegi üçin şahyryň paýhasly çeper aňy esas bolup durýar.

Umuman, beýleki köşk hem serkerde-şahyrlar bilen bolşy ýaly, yşky hem sopy şahyrlaryň tersine Enweriniň ömri hakynda ýeterlik maglumat bar. Ol baradaky maglumatlary tymsallary, habarlary yzygiderli ýerleşdirip çeper eser döretmegem bolar.

Enweriniň asly Abywertden, Abu Sagydyň dogduk obasy bolan Mänäniň golaýyndaky Bedene obasyndan. Onuň doly ady Auhadedin Aly ibn Muhammet ibn Yshak Enweridir. Şahyryň dogduk sährasyna bolsa Deşti-Haweran, ýagny Haweran sährasy diýlipdir. Şonuň üçin şahyr ilki Haweri tahallusyny alýar, soňra dosty Ammarynyň islegi bilen Enweri tanallusyna geçýär.

Enweri Tusuň Mansuriýe medresesinde bilim alýar. Onuň şahyrcylyga baş goşmagam talyplyk döwri bilen baglanyşykly. Hormatly Prezidentimiznyň öz talyplyk ýyllary barada Ruhy mirasymyza gürrüň berişi ýaly, Enweri hem maddy we ruhy kynçylyklary çekip okapdyr. Şeýle kynçylykdan ony tötänlik we seljuk sultanlarynyň sungata sarpasy halas edýär. Güzeranyň gaýgylaryndan ýadan Enweri bir gezek medresäniň gapysynda otyrka bir adamyň dabara bilen daşyna adamlary toplan geçip barýandygyny görýär. Onuň kimdigi bilen gyzyklanyp, şahyrdygyny bilip galýar. Şondan soň şahyr bolmagy maksat edinip şol gijäniň özünde bir kasyda düzüp, Soltan Sanjaryň huzuryna äkidýär. Nesibesine soltan şol günler Tusun golaýyndaky Radkan diýen ýerde düşleýän eken.

Eger ýürek demir, el bolsa magdan,

Şol iki gudratyň eýesi soltan.

Şeýle matlag bilen başlanýan kasyda şygryýetden oňat baş çykarýan, özem şahyr bolan Sanjaryň göwnünden turýar we ol Enwerä ýanynda galmagy teklipe edýär.

Bu dünýäde seň gapyňdan ýok meniň başga penam,

Başga ýer ýok, bagtym bolar, başym goýsam bosagaň.

Ýüzugra düzülen şeýle owadan jogap Enweriniň geljekdäki köşk şahyry hökmündäki ykbalyny kesgitleýär. Şol syýahatyň özünde eýýäm şahyr soltana bagyşlap birnäçe kasyda düzüpdir. Ýöne Enweriniň Soltan Sanjaryň köşgüne barşyny başga görnüşde beýan edýän maglumatlaram bar. Esasy zat taryhy maglumatlaryň barşynda Enweriniň köşkde ýaşanlygyny, Soltanyň ençeme ýörişlerine gatnaşandygyny subut edýär.

Emma uzak wagtlap köşküň eşretiniň tagamyny datmak Enwerä nesip etmändir. Muňa onuň şahyrçylykdan soň esasy üns beren hünäri bolan münejjimçilik (astrolog) päsgel beripdir. Habarlara görä bir gezek (1,) Enweri mizan aýynda aýylganç tupanyň boljakdygyny ýyldyzlara seredip, öňünden duýdurýar. Adamlar aýdylan gije tupandan gorkup ýerzemirlere girip oturýarlar. Ýöne ol gije tupa-a beýle-de dursun, hat-da tötänden minaralaryň biriniň üstünde galan şemem sönmeýär. Soltan Sanjar şahyry çagyryp käýeýär. Enweri gaýry çykalga tapman aýdýan hadysasynyň kem-kemden boljakdygyny aýdýar. Emma şol ýylyň dowamynda güýçliräk şemalam öwürmeýär. Harmanlar sowrulman, meýdanda galýar. Garaz, şeýdip şahyr Enweri Marydan Nyşapura gaýdýar.

Enweri Soltan Sanjaryň ýörişlerine hem gatnaşypdyr. 1141-nji ýylyň Gorkut aýynyň ortalarynda horezmşa Atsyz bilen Soltan Sanjaryň arasynda Hazarasp galasy ugrunda söweş bolýar. Horezm şa Atsyz galanyň içinde, Soltan Sanjar bolsa galany gabap goýupdyr.

Bir gün Gün dogup naýza boýy galanda galadan atylan ýaýyň oky Soltan Sanjaryň galasynyň ýanyna düşüpdir. Onuň ujunda horezmli şahyr Watwatyň Enwerä niýetläp ýazylan goşgy görnüşli ýüzlenmesi bar ekeni. Bu hata Enweri hem jogap ýazyp iberipdir. Goşgy-hatlaryň ikisi-de saklanyp galypdyr.

Watwat: Zehin lerzan urup, harasat gopup,
Gelse leşger, bermen Azarys seni.
Jeýhun terse akyp, ýa galsa gurap,
Şonda-da bermerin Azarys seni.

Serimiz teninden jyda bolsa-da,
Gyzyl ganlar akyp zemin dolsa-da,
Bary ölüp, ýeke ýigit galsa-da,
Müýn etmen, goraryn Azarys seni.

Adym Watwat, bilseň, Enweri, meniň,

Jogabyňa garaşýaryn men seniň,
Goşunyn dargadyp, Soltan Sanjaryň,
Gabawdan gutarmen Azarys seni.

Enweri: Suýup ýatan gara dagyň garasy,
Bolsaňam alarmen Azarys seni.
Giden giň jahanyň deňje ýarysy,
Bolsaňam alarmen Azarys seni.

Aždarha dek agzyň açyp ot saçsaň,
Jeýhun dek joş urup, ölkäni bassaň,
Ýuwha kimin, haýwan-ynsan ýuwutsaň,
Şonda-da alarmen Azarys seni.

Watwat kemsitmegin soltan güýjüni,
Her gadamda daglar, daşlar endirär.
Jem kylanda soltan ähli güýjüni,
Gök gürleýip, zemin-asman sandyrar.

Netijede Soltan Sanjaryň goşuny gala näçe zabt etse-de, ony alyp bilmeýär.

Enweriniň ömri başdan geçirmelerden doly. Ruhy mirasymyzdaky şahyryň betbagçylykdan nalap ýazan rubagysy ýöne ýere döremedik bolara çemeli. Şahyr astronomiýa ylmy bilen ymykly meşgullanmak üçin Balhda ýaşap ýörkä-de başga bir maryly şahyr Abulhasan Feruhynyn dilinden ejir çekip, halkyň gözünden düşýär. Feuhy Enweriniň adyndan Balh şäherini masgaralap kasyda düzýär we ony şähre ýaýradýar.

Enweriniň doglan ýyly anyk belli däl. Esasy çeşmeleriň berýän maglumatyna görä ol 1189/1190-njy ýyllarda aradan çykypdyr.

Enweriniň döredijiligi Muezziniňkä garanyňda has erkinligi, dünýagaraşsynyň giňligi bilen tapawutlanýar. Şahyrda dürli temalara deňişli goşgulara, setirlere, öwüt-nesihat häsiýetli sygyrlara duşmak bolýar. Munuň birinji sebäbi, elbetde, şahyryň özboluşlylygyna ymtylyan erkin aňdyr. Ähmiýeti birinjiden kem bolmadyk ikinji sebäp bolsa şahyryň logika, astronomiýa, pelsepe, matematika... ýaly ylmlardan oňat baş çykarýanlygydyr.

Pelsepede Lukman bilen Eflatundan kem däl men,
Eger ynanmaýan bolsaň, men taýýar ýaryşa gel.

Içki ynamdan doly bolan şeýle setirleriň döremegi, elbetde, ýöne ýere däl.

Hakykatyň hatyrasyna belläp geçmeli. Käbir halatda Enweriniň ynam-ygrary ýagdaý bilen baglanyşyklylykda üýtgäp durupdyr. Mysal üçin, ol diri wagtynda Togrul begi kasydaçylyk däbiniň joşgunly setirleri bilen öwüp arşa çykarypdyr. Emma soltan aradan çykandan soň şeýle setirler onuň salgysyna aýdylpdyr.

Emir Togrul ölende şeýle sözler diýdim men,

Eý, ajal perişdesi, är işini etdiň sen,

Halky ondan dyndyryp etdiň ynsaply bir iş,

Iýmedi öz nanyny altmyş ýaşly bu ograş.

Elbetde, soltan ýalňyşanam bolsa onuň kemçiligini dirikä köşkde aýdyp bolmazdy. Şunuň özi köşk şygryýetine häsiýetli taraplaryň biridir. Bir tarapdan hökümdarlardan maddy hantamaçylyk, ikinji tarapdan sygyr gahrymanlarynyň prototipleriniň hökmirowanlygy şahyrlary köplenç adama nädogry baha bermäge iteripdir. Şonuň üçin kasydalaryň haçan şahyryň içki ynamyndan döränligini, haçan zerurlyk zerarly döränligini anyklamak kyn bolup galýar. Bu ýerde tankydy goşgularyň esasynda il-gün, haýyr, adyllyk bilen baglanyşykly bähbidiň däl-de, şahyryň şahsy kiçijik bähbidiniň ýatan bolmagynyňam mümkinçiligini göz önünde tutmak gerek.

Umuman, alanyňda, Enweriniň doredijiliginden öňe çykýan şahyrana şahsyýet agras, agramly däl. Onuň pikirleri howsala bilen çar tarapa alakjap, bir ondan çykýar, bir mundan. Belki hut şu ýagdaýyň özem onuň aýratyn şahsyýet hökmünde tanalmagyna getirendir. Sebäbi her bir adam şahsyýet boljak bolsa ikinji birinden hökman tapawutlanmalydyr. Biz tymsala görä Enweriniň şahyrçylyga abraýyň, baýlygyň, şöhratyň yzyna düşüp gelendigini bilýäris. Özüniň şahyrçylyga bolan tebigy talantynyň barlygyna (şeýle bolmasa Enweriniňki ýaly derejä ýetmek mümkin däl) garamazdan şu kârden tutýan maksadynyň özi şahyra agyr degipdir. Eger Enweri çöregini başga käre baglap, gapdalyndan sygyr sungaty bilen meşgullanan bolsa bu sungata şeýle bir kembaha garaýan aşakdaky setirler, belki döremese-de döremezdi;

“Eý, gardaşym sygyr we şahyrçylygyň syry hakda bir söz diňle, bizi, bir topar gedaýy adam hasap etme. Bil, dünýäde näkes kennasyň (hapa ýygnaýjy) bolmagy zerurdyr, hudaýdan ant içýän - bu sözleri geldi geçer hasap etme. Çünki eger hapa zadyňy taşlamaly bolsa, şony äkidýän bir adam gerek, sen özüň äkidip bilmersiň. Emma eger şahyr

bolmasa dünýäniň düzgün-nyzamynda, heý, bir nogsan emele gelermidi? Eger akyl nukdaýnazaryndan seretseň, adamzat üçin bilelikde ýaşamagyň şerti birek-birege kömek etmek bolany sebäpli kennaslyk edip nan iýmek şahyrçylykdan gowurakdyr. Enweri, tä şahyrkaň bendelikden halas dälşiň. Şu hatany düzetmeseň, howpdan dynyp bilmersiň” (3-454-456).

Görşümüz ýaly, hapa ýygnaýan jemgyýete peýdaly, şahyryň jemgyýete geregi ýok. Bu ynam - ygrar däl-de, haýsydyr bir sebäplere görä kemsinen şahyryň ýüreginiň çirkin sesidir. Şeýle ýagdaý serkerde-şahyrlarda, sopy şahyrlarda, halk bilen bile ýaşan şahyrlarda az gabat gelýär. Sopy şahyrlardan diňe Fuzuly öz döwründe, umuman şahyrlara hormatyň ýoklugyndan zeýrenipdir. Muezzide, Enweride, beýleki köşk şahyrlarynyň döredijiliginde şahyrçylyk kârenden zeýrenmek äheňiniň ýüze çykmagynyň öz sebäpleri bar. Ynsanyň aňy, aýratynam şahyryň aňy erkinligi küýseýär. Aýtjak sölerini oýlanyp aýtmaly bolsa, şahyr dâli sil bolup tolkunyp gelýän ylham joşgunyny böwetlemeli bolýar. Dil azatlygyndan peýdalanyň bilmeýär. Şahyryň ruhy özüni näsag duýýar. Ýogsam köşk şahyrlarynyň maddy ýagdaýynyň serkerde-şahyrlaryňkyça bolmasa-da, sopy we beýleki şahyrlaryňkyça bolandygyny çaklamak kyn däl. Onsoňam, hantamaçylygynyň özem adamyň ruhyny pese düşürýär:

Bu zamanda her kim goşgy äkitse,
Umyt bilen öwgüliniň ýanyna,
Oň ýanynda dört ýaragy bolmasa,
Ýürek agrap batar gam azabyna.
Gerek Hyzyr bilimi, Karun baýlygy,
Gerek Eýýup sabry, Nuhuň saglygy.

Enweri köşk şahyry bolsa-da onuň meşhurlygy diňe kasydalary bilen bagly däl. Dürli nogsanly adamlary, jemgyýetiň dürli kemçiliklerini tankyt astyna alýan kytgalary, W.A.Žukowskiň dogry nygtaýşy ýaly, şahyr hökmünde Enwerä hakyky hormaty getirýär. Enweri taryhda belli hem näbelli Nash, Sems, Şeýteddin, Sefiýeddin Muhammet Tahyry, Meždeddin ýaly adamlary kytgalarynda tankytlapdyr. Muhammetogly Müderriş Rezewi şahyryň tankytlan we taryplan adamlarynyň sanyny altmyş üçe ýetirýär we olaryň hersi barada gysgajyk maglumat berýär. Şygryýetiň uly wezipeleriniň biri jemgyýetiň kemçiliklerini açyp görkezmekdir, olary gülkiniň, tankydyň, öwüt-ündewiň kömegi bilen düzetmäge çalyşmakdyr. Şu babatda Enweri agzalan wezipäni umumylykdan anyklyga geçirýär.

Bir adamy ýagşylyga çagyrmak sogap. Enweri bolsa satiranyň dili bilen şonça adama gowy bolmagy ündäpdir.

Enweriniň döredijiliginiň ýene bir zatda ähmiýeti uludyr. Öwülen we döwülen adamlaryň hemmesiniň umumy jeminden (olar ýöne adamlar däl- welaýat häkimleri, kazylar, mollalar, şahyrlar) ilki bilen şol döwrüň taryhyny, soňra bolsa şol döwürde jemgyýetiň ahlak keşbini dikeltse bolýar.

Şahyryň döredijiliginde öwüt-nesihat häsiýetli şygrylaryň uly orny bar. Olarda Enweri adamlary ylymly-bilimli bolmaga, azat ýaşamaga, kanagat etmäge, ýagşylyk etmäge çagyýar. Enweri adama, puluna, zadyna görä däl-de bilimine we hünärine görä baha berýär. Ol bilim-ylym almagyň aňsat zat dældigini bilýär. Ýöne şeýle-de bolsa kynçylykdan gorkup maksadyňdan dänmeli däl. Sebäbi:

Her kim üns berip bir zat okanda,
Onda bir zat galar her dürli halda,
Ahyr şol arkaly bir zada ýeter,
Kim hiç zat bilmese, zat çykamaz ondan.

Enweriniň yşka, söýgä, gelne, gyza garaýşy hem serkerde, sopy, yşky şahyrlaryňkydan tapawutly. Ol gelin-gyzlara kembaha garapdyr. Iň erbet erkekde iň gowy aýala haýpdyr diýip nygtapdyr. Erkeklere öýlenmezligi maslahat beripdir. Türkmen edebiýatynyň taryhynda öýlenmek meselesine şeýle garaýan şahyr diňe bir Enweri däl. Gelin-gyza gaty hormat goýýan, Meňlisini şygryýetinde we ýüreginde arşa göteren Magtymgulam bu babatda Enweri bilen pikirdeş:

Ýigitlik bir gyzyl güldür,
Solaýyn diýseň öylengin.
Ýüke werziş bir boz eşek
Bolaýyn diýseň öylengin.

Ýöne Magtymguly bu ýerde öýlenmedik erkekleriň erkinligine höwes edip, maşgalanyň aladalaryny, süýji duşmanlaryň (aýal, çaga, agtyk) dertlerini oňlamaýar. Enweri bolsa umuman aýal jynsyny inkär edýär. Näme-de bolsa şahyr öýlenmän oňmandyr. Ýöne gelin-gyza şeýle garaýşyň netijesinde onuň döredijiliginde yşk-söýgi meselesi az orun tutýar. Şu ýerde her näme-de bolsa Enweriniňem öýlenmän oňmanlygyny belläp geçmeli.

Ençeme gazallaryň, kasydalaryň, kytgalaryň, rubagylaryň, mersiýeleriň ýazary bolan Enweriniň goşgulary pars dilinde, halky gepleşiğe ýakyn edilip ýazylýar. Onuň döredijiliginde arap hem pars dilleriniň ussatlyk bilen utgaşdyrylan ýerleri bar. Şygrylaryň halka

düşnükli dilde ýazylmagynyň özi edebiýatyň ösüşindäki uly ädimleriň biridir.

Enweriniň döredijiliginiň düşnükli dilde ýazylmagy onuň meşhurlygynyň tiz artmagyna getirýär. Entek şahyr aýatdaka, onuň goşgulary halkyň arasynda ýaýrapdyr. Bir gezek Enwerä bazarda öz goşgularyny adamlary daşyna üýşürüp okap berýän bir adama gabat gelýär. Şonda Enweri bilen okaýanyň arasynda şeýle gepleşik bolýar.

Enweri: Şygrylar kimiňki?

Şygyr okaýan: Enweriniňki.

Enweri: Sen Enwerini tanaýarmyň?

Şygyr okaýan: Aýdýanyň näme? Men Enweriniň özi ahyryn...

Enweri: Şygyr ogrusy bar diýip eşidipdik welin, şahyr ogrusy bar diýip eşitmändigim. (gülýär).

Şu timsalyň özi Enweriniň şygrylarynyň meşhurlygyndan habar berýär.

Şahyrçylykda üç pygamberiň biri hasaplanan Enweriniň döredijiligi hem, ömri hem türkmen edebiýaty üçin gymmatlydyr. Bu özboluşly döredijiligiň içgin öwrenilmegi türkmen edebiýatyna dogry düşünmäge kömek eder.

Köşk edebiýaty barada umumy netije

X - XVI asyrlaryň köşk şygryýeti barada geçilenleri umumylaşdyryp şeýle netijeleri çykarsa bolar:

- X - XVI asyrlarda köşk edebiýaty aýaklanyp başlaýar, ösýär we tamamlanýar. Köşk şygryýeti XVIII – XIX asyrlara mahsus däl;

- Köşk edebiýatynyň baş maksady hökümdarlary wasp edip, olaryň kämilligini gazanmak. Ýöne olaryň döredijiligi diňe bir şunuň bilen tamamlanmaýar. Köşk şahyrlary öwüt-ündew, durmuşy häsiýetli goşgularam döredýär;

- Köşk şahyrlarynyň ulanan esasy şygyr görnüşi – kasyda. Kasyda köplenç öwmekde peýdalanylýar; mundan başga-da gazal, kytga, mersiýe, rubagy ýaly görnüşler ulanylýar. “Gut etgu bilik” mesnewi görnüşinde ýazylýar;

- Köşk edebiýatynyň türkmen edebiýatyny ösdürmekde, aýratynam, şygryň çeperçiligini ösdürmekde uly orny bar.

DÜNYEWI EDEBIÝAT

Dünýewi edebiýat Orta asyrlar türkmen edebiýatynyň özboluşly taraplarynyň biri bolmak bilen, çeper edebiýatda ahlak-didaktiki, filosofiki meseleleri, şeýle-de, dünýewi ýşk meselesini gozgaýar we türkmen edebiýatynyň tematiki öüsini, pikir hem many-mazmun baýlygyny artdyrýar. Asynda türkmen çeper edebiýatyndaky häzirki zaman realistik ugur öz gözbaşyny orta asyrlardaky dünýewi edebiýatdan alyp gaýdýar. Girişde dünýewi edebiýaty iki topara bölüp öwrenmegi maksat edinipdik.

1. Ahlak-didaktiki, filosofiki edebiýat. Dünýewi edebiýatyň bu ugruna degişli bolan şahyrlarda beýleki akymlaryň täsiri duýulsa-da, döredijilikleriniň agramly bölegi serkerde-şahyrlaryňky ýaly söýgi, mertli-gahrymançylyk lirikasyna, klerikal-sufistik edebiýatyň görnükli wekilleriniňki ýaly diňe dini dünýägaraýşa, köşk şygryýetindäki ýaly hökümdaryň waspnamasyny ýazmaklyga däl-de, şu dünýäniň, jemgyýetiň, durmuşyň ýüze çykýan meselelerini açmaklyga has köp üns beripdirler.

Mahmyt Pälwan

Orta asyrlaryň görnükli dünýewi şahyrlarynyň biri Magtymguly Pyragynyň Hywanyň ýurdunda ýatan jenanlar,

Ýa Ysmamyt, är Päliwan şypa ber.

- diýip medet dilän akyldary Mahmyt Pälwandyr. Ol öz döredijiliginde durmuş hakykatyna ýakyn durupdyr. Onuň rubagylarynda pikirler adamzatdan ýüz görmän ýagşa ýagşy, ýamana ýaman diýip bilýän Keminäniňki ýaly hiç bir zatdan çekinilmän erkin aýdylypdyr. Şahyr azat durmuşy, erkin söýgini, zähmeti bilimi, halky, watany wasp edipdir. Ahlak meselelerini gozgapdyr. Hem pikirleri erkin-açyk aýdysyna, hem ulanan rubagy görnüşine görä Mahmyt Pälwan Omar Haýýamyň ýoluny ýöredipdir.

Şahyr döwrüň kynçylygyny, kemçiligini beýleki adamlara garanda şahyr has ýiti duýýar. Şonuň üçin döwürden nalamak äheňi köp şahyrlara mahsus. Mahmyt Pälwanyň şygrylarynda-da deňeşdirmäni örän ussatlyk bilen ulanyp aýdylan şeýle äheňe gabat gelmek bolýar.

Zamananyň derdinden gözlerde ýaş-gan gördüm,

Dünýäde dert bar bolsa men baryny kän gördüm.

Nuh müň ýaşyň içinde sataşdy bir tupana,

Men bir ömrüň içinde niçe müň tupan gördüm.

Türkmen edebiýatynda iň köp işlenen keşpleriň biri mert bilen namardyň keşbidir. Türkmen edebiýatyndan habarly her bir adam, okyjy merdiň nähili bolmalydygyny, namardyň kimdigini anyk göz öňüne getirip biler. Edil şonuň ýaly, durmuşyň her bir pursatynda namart bolman mert boljak bolsaň özüňi nähili alyp barmalydygyny, göwnüňi nähili tutmalydygyny edebiýaty okaýan adam saýhallap biler. Merdiň we namardyň keşbi Mahmyt Pälwanyň döredijiligindenem sowa geçmändir. Özem şahyr ýiti paýhasyň kömegi bilen mert bilen namardyň keşbini göz öňüne getirmek üçin özboluşly, ýatda galyjy deňeşdirme tapypdyr.

Akylly her kimsäň yzyna düşmez,
Bahyllykdan zeriň gymmaty düşmez.
Namart bir it, mert bir uly derýadyr,
It degse-de derýa harama çykmaz.

Dogrudanam, bu çylşyrymly dünýäde ýygy-ýygydan namartlaryň hile-pirimleri netijesinde mertler kösenýärler. Namartlaryň hilesi hem köplenç baýlyk, şöhratparazlyk, görüplik zerarly döreýär. Mahmyt Pälwanyň bu ýangynly rubagysy namartlyk zerarly kynçylyga uçran mertleriň ejizlemezligi üçin ruhy goldawdyr. Hakykatdanam, bahyl näçe bahylçylyk etse-de, altynyň gymmaty şol durşuna galar, tolkunyp akyp ýatan uly, giň derýa it agzyny degirse-de harama çykmaz. Sebäbi altynyň, derýanyň şol sanda bu tebigy zatlar bilen bilelikde merdiňem gadyr-gymmatyny il-gün bilýär. Şonuň üçin mertler altyn ýaly asylly, derýa ýaly giň hem geçirimli bolmaly.

Mahmyt Pälwanyň dine bolan garaýшы çylşyrymly. Onuň rubagylaryndan gönumel netije çykaryp, şahyryň dine garaýшыny kesgitlemek kyn. Şahyr mazmun, ýagny ruhy taýdan tüýs ýürekden dine uýmaklygy oňlapdyr. Bu meselede daşky edähetlere, galyba az üns beripdir. Hakykatdanam ýürekde, köňülde iman az bolsa diňe namaz, roza, sadaka bilen Allanyň rehmetinden tamakin bolup bolmaz. Şonuň üçin Alla uýmak – munuň özi ozaly bilen özüni ahlak taýdan, kalbyny ruhy taýdan päk saklamakdyr.

Sim-zer hars urýarsyň näme sen,
Aga, sen ýa bihabarmy dünýeden.
Äkidermiň, galdyrarymyň belli däl,
Saňa mundan bar ýetjek zat bir kepen.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda şu setirlerden näme üçindir nebsewür hojalar tankyt edilýär diýilip hasaplanylýar Bbelki, bu sowet döwrüniň talaby bilen şeýle bolandyr. Hakykatda, bu ýerde adamlaryň,

haýsydyr bir adamlar topareynyň däl, belli bir gatlagyňam däl, umuman adamzadyň kemçilikli tarapy barada gürrüň gidýär. Edil şonuň ýaly, aşakdaky setirleri okap Mahmyt Pälwan бүтінleý dine garşy çykypdyr diýip belli karara gelmek bolmaz.

Rozany arazada iýdim, şonuň deregne,

Aýdy namazy täretsiz okadym.

Şahyrlar öz döredijiliginde haýsydyr bir pikiri nygtamak üçin, okyjyny haýrana galar ýaly derejede ynandyrmak üçin ulaltmadan peýdalanýarlar, halkyň ñyna berk siňen düşünelere ýapyşyp, agyrlýaladaly meseläni şonuň bilen deňeşdirip düşündirýärler. “Meňli hanym-din imanym” diýeni bilen biz agtymguly dinden çykypdyr, dini-imanyny bir gyza çalyşypdyr diýip bilmeris. Yok!Şahyr bu ýerde dine Meňli gyzyň özi üçin nähili derejede gymmatlydygyny nygtamak isleýär. Hut şu maksat bilenem ähli okyjylar köpçüligi, бүтін halk üçin mukaddes düşüňjani – dini kömege çagyryr. Şahyryň jan ýandyrmasyny okan okyjy onuň gyza bolan söýgüsiniň nähili derejededigini düýp-teýkary bilen duýar. Mahmyt Pälwandan getirilen soňky göşgy setirlerinde-de şahyryň jan ýandyrmasyna duçar bolýarys. Ol bu ýerde maddy ýeter-ýetmezçiligiň kynçylygyna okyjynyň ünsüni çekmek isleýär. Yöne bu setirlerde adamyň dünýägaraýşyna bolan nägilelik hem duýulýar.

Mahmyt Pälwan men-menligi düýpli ýazgarýar. Men – menlik edýän adamyň özüni götergilemek isleginiň tersine has pese düşýändigini düşnükli. Eger özüni arşda sanmak isleseň, onda göwnüňi juda pesde saýmaly:

Şalyk isleseň git-de hemmelere geda bol,

Özüňni bigäne tut, hemmelere aşna bol.

Eger bolmak isleseň halkyň başyna jyga,

Golun öp hemmeleriň, aýaklarna eşýa bol.

Abu Sagyt Mäneýiniň dünýägaraýşynda Haka hem halka bolan söýgüsiniň bir derejede durşy ýaly, Mahmyt Pälwanam halka edilmeli halal hyzmaty ähli zatdan ýokarda goýýar. Adam halkyň arasynda diňe bir ýol bilen, ýagny olaryň hyzmatyny edip göterilip biler. Umuman, Mahmyt Pälwanyň rubagylarynda Omar Haýýamyň dünýägaraýşynyň täsirini duýmak bolýar. Hut şonuň üçin oňa “Orta Aziýanyň Omar Haýýamy” diýipdirler. Belli bolşy ýaly, dünýä düşünmek we dünýäni düşündürmek üçin Omar Haýýam ýygy-ýygdan küýzäniň we küýzegäriň keşbine ýüzlenýär. Bu keşpler şahyra dünýäniň panylygyny, onuň pelegiň elindäki oýunjaklygyny düşündürmek üçin

gerek. Şondan gelenem ol okyjylary bu oýunçy pana aldanmazlyga çagyryýar. Edil şeýle äheňli şygrylara Mahmyt Pälwanda-da gabat gelmek bolýar:

Dünýä zerli küýze mysaly zatdyr,
Ondaky suw kä talh, käteler datly.
Ömrüm uzyn diýip buýsanmagyn kän,
Eýerli durandyr ajalyň aty.

Edebiýatçylar bir şahyra baha berenlerinde ondaky haýsydyr bir pikiri aýratynlykda yzarlamagy gowy görýärler. Şol pikiri tassyklaýan mysallary köpeldip öz garaýyşlaryny goraýarlar. Emma köplenç bir şahyryň döredijiliginde birnäçe pikiriň özara çaknyşýan pursatlary hem bolýar. Munuň özi tebigy bolaýmaly ýagdaýdyr we ol özüniň gözbaşyny aýratynlykda alynan her bir adamyň aňasty aladalarynyň dartgynlylygyndan alyp gaýdýar. Bir adamda birnäçe pikiriň çaknyşmagy hakyky dartgynlylygy, dramany döredýär.

Ynha, köp rubagylarynda Mahmyt Pälwan dünýäniň ýaramazlygyny, ýalançylygyny, panylygyny “kä şirin, kä talhlygy”, “ajalyň elinden elinden sypma ýoklugy” barada zeýrenýär. Beýle rubagylar adamy göwniňökgün edýär. Emma:

Meý iç, nyşanasyz ýitip gidersiň,
Tur, toprakda köp wagt ýatmaly borsuň.

- diýmek bilen başga bir rubagysynda şahyr adamy durmuşy söymägä çagyryýar

Mahmyt Pälwanyň rubagylarynyň çeperçiligi örän özboluşlydyr. Onda gaýry şahyrlarda gabat gelmeýän deňeşdirmelere, metaforalara, ulaltmalara, söz oýnatmalaryna gabat gelse bolýar. Mahmyt Pälwanyň döredijiliginde şapak gyžaranokda “Gün gan çayýar”, Aý batyp baranokda “öz ýüzüni dyrnaçaklaýar”, Zöhre ýyldyzy öçenokda “öz saçyny kesýär”, “daň sazy üçin matam tutup, gije gara lybas geýýär”, hem-de “sowuk dem alyp, ýakasyny çaň edýär”.

Dilbere bolan söýginiň beýan edilişem, gyž bilen aşygyň özara söhbetiniň açylyşam üýtgeşik. Şahyr sorag-jogabyň üsti bilen bir bendiň dowamynda gysgajyk süžet bilen köp zadýň üstüni açýar:

Söýgülim diýdi: “Neçüýn sen juda gamgyn bu gün,
Haýsy ýaryň yşkynda bozuldy aşyk göwün.”
Turdym, gözgini aldym, berdim gyzyň eline,
Aýtdym: “Aýnada görýän gyžyma aşykdyryn.”

Ýa bolmasa dilber käte “agzynyň juda kiçijikligi üçin sözleri döwüp çykarmaly bolýar. ”Şu iki rubagydan şahyryň pikir-hyýalynyň nähili

derejede giňdigini görmek bolýar. Birinjide aşyk magsuga öz ýürek söýgüsini duýdurmagyň entek görülmedik tärini tapypdyr. Ikinjide gyzyň dodagynyň, agzynyň gозelligi, enaýyja, eýjejligi giň hem gyzykly sebäpler bilen düşündirilýär.

Mahmyt Pälwan öz rubagylarynda söz oýnatmalarynyň ussatlyk bilen hötdesinden gelipdir. Aşakdaky iki setirde “kerman” sözünüň iki manysy birbada ulanylyp pelsepewi pikir orta atylýar:

Kerman şasy Kermany iýýärdi,

Bu gün Kerman şasyn kermanlar iýýär.

Kerman - Eýranda bir şäheriň ady. Diýmek onuň patyşasy dirikä şäheriň halkyny, baýlygyny, bereketini iýip ýaşapdyr. Emma “kerman” sözünüň ikinji manysy gurçukdyr. Diýmek bu dünýäde kim bolup gezeňem tebigatyň goýnunda sen ýene gurçuklara şam bolmalydygyňy unutma. Mysal getirilen setirler diňe bir din ýada dünýäniň öteçiligi hakynda däl-de, tebigatda ähli zadyň biziň isleg-arzuwmyza garamazdan aýlanyp, öwrülip duranlygy barada-da pikir ýöretmäge esas berýär.

Mahmyt Pälwanyň şeýle pikirleri dünýäniň başga çetinde, Angliýada ýaşap geçen, Tazedan Döreyşiň kuwwatly talantlarynyň biri bolan Wilýam Şekspiriň pikiri bilen utgaşyp gidýär. Talantly aýdylan gymmatly pikirleriň belli bir bolmazy ekeni. Şekspiriň “Gamlet” tragediýasynda eser bilen atdaş baş gahryman Ýewraziýanyň agramly bölegini basyp alypägirt soltanlyk döreden Iskender Zülkernäýn hakynda pikir ýöredende şeýle diýýär:

Gamlet: Gorasio, biz hähili meselelere gidip bileris! Näme üçin öz aňymyzda Iskenderiň meýdini çelege dyky bolup barýança yzarlanmaly däl?

Gorasio: Şeýle seretmeklik-juda içgin seretmeklikdir.

Gamlet: Ýok, hijem beýle däl; bu onuň yzyndan ýeterlik agtarmak bilen we onsoňam ähtimallygy goldanyp yzarlamagy aňladýar; meselem şeýle: Iskender öldi- Iskenderi jaýladylar- Iskender guma öwrüldi- gum, ýer-ýerden laý edýärler we onuň öwrülen şu laýy bilen piwo çelegini dykyp bolar.

Mahmyt Pälwanyň adamzadyň mukaddes gymmatlyklaryny wagz edýän, dünýähalar, pelsepewi rubagylary türkmen edebiyatynyň taryhynda berk orun aldy. Magtymguly Pyragy ony öz döredijiliginde ýatlap şahyryň kuwwatly talantyndan medet soraýar. Mundan başga-da türkmen şahyrlary Hatamyň, Aşyk Çaňlynyň goşgularynda Mahmyt Pälwan keramatly pir hökmünde tanalýar. Mahmyt Pälwanyň durmuşy,

onuň döredijiligi halkyň aňynda hem saklanyp galypdyr. Halk döredijilik eserlerinde onuň adyna ýygy-ýygýdan duşmak bolýar. Türkmenleriň içinde “Ýagşy ýigidiň ady köp” diýen gowy aýtgy bar. Şuňa eýersek Mahmyt Pälwan örän gowy adam bolmaly, sebäbi halk arasynda onuň ady Mahmyt Ata, Pälwan Ata, Ysmamyt Ata, Hezreti Pälwan, Mahmyt Pälwan, Pil Mahmyt ýaly ençeme görnüşlerde tutulýar.

Muhammet ibn Süleýman Fizuly

(takmynan, XV asyryň ahyry, XVI asyryň başy - 1556)

Fuzuly gündogaryň meşhur şahyrlarynyň biridir. Onuň döredijiligi dünýä medeniýetiniň genji-hazynasynda görnükli orny eýeleýär. Fuzulynyň ady Firdöwsî, Nyzamy, Jamy, Nowaýy, Sagdy, Hafyz ýaly görnükli şahsyýetleriň ady bilen bir hatarda tutulýar.

Umumylykda alanyňda, Fuzulynyň kuwwatly talanty Orta asyrlaryň türkmen edebiýatynyň dabaraly taryhyny jemleýär we onuň däp-dessurlaryny Magtymguly eýýamynyň aladaly ýüzýyllyklaryna geçirýär.

Fuzulynyň mekany we zamanasy. Fuzuly gadymy medeniýeti bolan Yrak ýurdunda, Kerbela, Nejef, Hilla, Bagdat şäherlerinde ýaşap geçýär. Yragyň taryhy basybalyjylykly uruşlardan, özara çaknysyklardan doly. Fuzulynyň ata-babalary bolan Seljuk türkmenleri Yraga XI asyryda gelýärler we şu mekanda ornaşýarlar. 1258-nji ýylda bolsa mongollar Yragy basyp aldylar we Bagdady, beýleki gadymy medeniyetli şäherleri taladylar. Munuň özi Yragyň sýýasy ähmiýetiniň pese gaçmagyna getirdi. Şondan soňra Yraga birnäçe gezek Teýmirleň tozduryjy çözüşlary edýär.

1411-nji ýylda Yrak Emir Gara Ýusubyň ýolbaşçylygynda garagoýunly türkmenleriň eline geçýär. 1470-nji ýylda bolsa akgoýunly türkmenler Yragy eýeleýärler. Bularyň dolandyran döwründe täze göçüşler netijesinde Yrakdaky türkmenleriň mukdary has-da artýar.

Fuzulynyň doglan döwri diýilip hasaplanylýan wagtda, XV asyryň ahyrlarynda XVI asyryň başlarynda Yrak ýene-de harby hereketleriň meýdanyna öwürülýär. Bu gezek Yrak Sefewi türkmenleriniň Eýrandaky döwleti bilen Osman türkmenleriniň Türkiýedäki döwletiniň arasyndaky dawanyň merkezine öwürülýär. Sefewi döwletine görnükli serkerde-şahyr Ysmaýyl şa Hataýynyň ýolbaşçylyk eden döwründe söweş hereketleri has-da güýçlenýär. Ysmaýyl şa Hataýy ölendenden soň baş-başdasklykdan peýdalanylýan kurtler Yragy eýeleýärler

we Yrak ýurduny Osman soltanlygynyň wassaly (başga bir döwlete garaşly döwlet) diýip yglan edýärler. 1530-njy ýylda Yragy eýeleýär we 1534-nji ýylda gaýtadan ony elden giderýärler.

Görşümüz ýaly, Fuzulynyň ýaşan döwri hem Watany gowgalardan doly bolupdyr. Bu ýagdaýlar, elbetde, şahyr ýüregi tolgundyрман bilmez. Belki, hut şonuň üçin Fuzuly “Şerap içmek üçin göteren bulgurymyň düýbünde gan gördüm” diýip zeýrenýändir.

Fuzulynyň ömri barada söhbet açylýan, ýatlanylýan edebiýatlar köp. Orta asyrlaryň özünde ýazylan tezkirelerde Fuzulynyň ussatlygyna, onuň halkyň arasyndaky meşhurlygyna haýran galynyp seslenilýär. Emma şahyryň şahsy durmuşyna degişli anyk maglumatlar seýrek. Şeýlelikde, şahyryň ömri hakyndaky has anyk maglumatlar aşakdakylardan ybarat.

Şahyryň doly ady Nurmhammet ibn Süleýman. Onuň Fuzuly tahallusyny almagynyň gyzykly taryhy bar. Bu söz pars hem-de Kiçi Aziýanyň türk dilinde kilçik, gödek, hemme zada burnuny sokup ýören, bar zada yrs arayan diýen ýaly manylary aňladýar. Bu tahallusy edinişini şahyryň özi şeýle gürrüň berýär:

“Men şygyr ýazyp başlanymda günde diýen ýaly täze tahallusy saýlaýardym, ýöne birnäçe wagtdan özümiňkä meñzeş tahallusy şahyra gabat gelip, ony çalyşýardym. Ahyrsoňy men maňa çenli ýaşan şahyr dostlarymyň nepis şahyrana keşplerden has köp tahalluslary toplandygyna göz ýetirdim. Onsoň men biri bilen umumy tahallusy alyp, üstünlik gazanmasam, maňa erbet bolar, eger üstünlik gazansam tahallusdaşlarym üçin zorluk bolar diýip oýlandym. Hiç kim bilen tahallus meñzeşliginiň bolmazlygy üçin özüme Fuzuly lakamyny aldim;öz lakamdaşlarymyň zorlugyndan, kemsitmelerinden halas bolmak üçin men şu tahallusyň goragynda gizlendim. Men şu tahallusyň hiç kime ýaramajakdygyna we hiç kimiň meni biynjalyk etmejekdigine berk ynanýardym. Dogrudanam, özüme şu lakamy alamsoň maňa ýetirilip bilinjek ähli aladalardan halas boldum. Şonuň bilen meniň goşgularymy kimdir biriniňki bilen bulaşdyrarlar diýen gorkym aýryldy!”

Fuzuly “ekiztaýlardan” dynmak üçin hernäçe alada etse-de, maksady doly başa barmandyr. (XV asyrdan az mälum bolan Fuzuly tahallusy Osmanly şahyr ýaşap geçipdir. Hakyky Fuzuly ol hakynda bilmeýän bolsa gerek). Ýöne Fuzulynyň kuwwatly akyly şeýle tahallusyň oňyn tarapyňy göz önünde tutubam biler. Sebäbi şahyr ähli zatlar bilen

gyzyklanyp, bilesigelijiligi bilen tapawutlanypdyr. Üstesine “fuzuly” “fazl” – “ylymlylyk” sözünüň köplük manysynam aňladyp bilipdir.

Fuzulynyň XV asyryň ahylarynda XVI asyryň başlarynda ýada XV asyryň 80-nji ýyllarynda Kerbela şäherinde dogulandygy baradaky maglumatlar has ygtybarly. Kerbela şaýylaryň mukaddes, zyýarata gelinýän gadymy şäheri bolupdyr. Sebäbi bu şäherde Alynyň ogly ymam Hüseyin jaýlanypdyr. Osmanlylaryň eline geçen wagty şäher tozýar. XV asyryň ahylarynda Yragy sefewiler eýelän wagty şäher ýene janlanýar.

Fuzulynyň kakasynyň ady belli. Entek ýaşlykda Muhammediň öz döwrüniň ajaýyp bilimini almaga mümkinçiliginiň bolandygyny göz önünde tutsaň Süleýman aga gurply adam bolmaly. Käir gürüňlere görä şahyryň kakasy Hilla şäherinde mufti bolupdyr. Şeýle-de şahyryň aslynyň türkmenlerden bolandygy belli.

Fuzuly başlangyç bilimi Kerbelada alýar. Ýöne, görnüşiňe görä, ýigdekçekä şahyr okuwyny dowam etdirmek üçin Kerbelanyň töweregindäki Nejef, Hilla şäherlerinde bolupdyr. Şahyr yhlas bilen dürli ylymlary öwrenipdir. Onuň özi gije-gündiziň dowamynda kitapdan aýrylman zähmet çekendigini, bilim almak isleginiň uly bolandygyny belleýär. Şahyr pars, arap dillerini kämil bilipdir, geometriýa, taryh, pelsepe, hukuk, matematika, mantyk, astronomiýa ýaly ylymlardan baş çykarypdyr. Mukaddes Gurhany okapdyr we düşündirmegi başarypdyr. Ýöne onuň esasy gyzyklanmasy edebiýat ekeni. Entek ýaşlyk döwürlerinde şahyr, şygryýet sungatyny, arap, pars, türk edebiýatlaryny düýpli öwrenipdir. Bilimini kämilleşdirmek üçin Fuzuly Bagdada gelýär. Bagdat musulman gündogarynyň medeni merkezidir. Bu şäherde arap, pars, türk, ýewreý medeniýetleri bilelikde dowam edipdir.

Bagdatda okuwyny gutaransoň Fuzuly Kerbela dolanýar. Birnäçe wagtdan Hilla barýar we ahirynda Nejef şäherinde Alynyň mazarynda hyzmata durup uly bolmadyk aýlyk alýar. Emma Ysmaýyla şa Hataýy aradan çykansoň şahyr aýlyk hakyndan kesilýär. Şol döwürde Bagdady osmanly soltan Süleýman basyp alýar.

Şol döwürde Bagdatda bolan Fuzuly howandarlyk küýsäp Süleýman soltany we onuň serkerdelerini wasp edip birnäçe kasyda ýazýar. Arman şahyr Süleýman soltanyň kabul etmegini gazanyp bilmeýär. Diňe birnäçe wagt geçensoň Fuzuly az mukdarda, ýagny dokuz akça hak almak barada şa permanyny alypdyr. Wezipeli emeldarlaryň günäsi bilen şahyr şol hakynam alyp bilmeýär. Hut şu ýagdaý şahyryň

ilkinjileriň hatarynda durmuş hakykatyna daýanýan dogruçyl (realistik) kyssa (proza) eserini – “Şikâyatnamany” ýazmaga iterýär.

Fuzuly bütün ömrüni diýen ýaly ýeter-ýetmezçilikde geçirýär. Bir gezek bolsa tasdanam bergi türmesine düşen ekeni. Şol bir wagtyň özünde onuň meşhurlygy ähli ýakyn gündogara ýaýrapdyr. Ýakynda Türkiýede Sagdynyň golýazmasy tapylýar. Göçürijiniň haýyşy boýunça onuň soňuna Fuzuly ikileme ýazypdyr we goluny çekipdir. Şeýtmek bilen göçüriji golýazmany amatly ýerleşdirmek isläpdir. Munuň özi eýýäm şol döwürde Fuzulynyň meşhurlygynyň nähili belli bolandygyndan habar berýär. Fuzuly 1556-njy ýylda aradan çykýar.

Fuzulynyň edebi mirasy örän baý. Onuň döredijiliginiň agramly bölegini gazallar tutýar. Fuzulynyň gazallarynyň arap-pars, türkmen dillerindäki diwanlary bar. Mundan başga-da şahyr rubagy, kasyda, kytga, mesnewi ýaly görnüşlerde şygrylar döredipdir. “Söbetul-esmar”, “Bengi-bade”, “Haft jam” atly allegoriki poemalary, “Şikâyatnama”, “Leýli we Mežnun” poemasy Fuzulynyň talantynyň nähili köptaraply bolandygyndan habar berýär.

Gazallar. Öz döredijilik ýoluna Fuzuly gazal ýazmakdan başlaýar. Gazal şol döwrüň şygryýetinde iň köp ýaýran görnüşdir. Ol irki orta asyrlarda döreýär. X-XI asyrlaryň şahyrlarynyň döredijiliginde gazallardan düzülen ýygyndylara gabat gelmek bolýar. Nyzamynyň, Sagdynyň, Hafzyň, Nowaýynyň gazallarynyň esasy aýratynlygy – sadalyk, beýan edilýän duýgularyň tebigylygy, çuň mazmun we nepis galyp.

Fuzulynyň döwürüne çenli gazalyň mowzuklary jikme-jik işlenilipdir. Şahyrlar esasan gazalyň daş keşbine üns beripdirler, owadan, çylşyrymly sözleri, söz düzümlerini, sözlemleri saýlapdyrlar. Oňa göçme many beripdirler. Döwürdedeşlerinden tapawutlylykda Fuzuly gazaldan täze talaplary edýär. Gazal hemmelere düşnükli hem ýakymly özboluşly bolup, ýeňil okalmaly, göçürilmeli we aýdyma öwürilmeli.

Ähli kynçylyklara garamazdan Fuzuly edebiýatyň taryhyna logik şygry ýazmaklygyň beýik ussady hökmünde girýär. Şahyryň şygrylarynyň esasy temasy söýgi, aşygyň çekýän jebirleri, hijrandan ýanyşy, hyýallary we pikirleri, magsugyň nâzleri, rehimdarlygy, zalymlygy we ýurekdeşligi. Bu ýagdaýlar şahyr tarapyndan şeýle bir açylýar welin aşyk ýigit we magsuk gyz duýup bolarlyk derejede göz önünde janlanýar. Aşyk ýigit-şahyryň özi.

Gazallar on dört, kâte bolsa on iki ýada on alty setirlerden düzüülýär. Olardaky bentleriň arasynda aýratyn sýužet ulgamy ýok. Her bent

hamana adam duýgularynyň dürli taraplaryny dürli nokatlardan açýp görkezýän ýaly. Fuzulynyň şahyryna keşpleri hem özboluşly, olar okyja joşgunly täsir edýär.

Fuzuly - söz ussady. Ol sözleri, harplary öz manysy bilen bilelikde gaty inçeden ulanýar welin, aýdalyň, aşakdaky bentde harplaryň, aýratynam “h” harplarynyň köp gaýtaanmagy bokurdakda gaýnadylyp aýdylýan gussaly aýdymlyry ýada salýar:

Saba agýardan pynhan, gämim däldärä izhar et,

Häbärsiz ýarymy häli harabymdan hababadar et.

Gazallaryň köpüsinde pelsepe yza çekilmesi bar. Birtopar gazallar bolsa öňki sygyrlara, Sagda, Hafyza, Nowaýa, Nesimä jogap hökmünde ýazylypdyr.

Fuzuly gazallaryň üç diwanyndan başga-da şol döwür edebiýatynyň ähli görnüşlerini öz içine alýan ägirt uly çeper döredijiligi miras galdyrypdyr.

Allegoriki (göçme manyly) poemalar. Fuzulynyň eserleriniň doly ýygyny bolan “Kullıyatda” allegoriki poemalar we nowellalar, arapça ýazylan “Matla-ul-itikat” (“Ynamyň nury”) pelsepewi traktaty, “Kudikat usudda” (“Bagtlylaryň bagy”) atly kyssawy dini powest, “Şikaýatnama” atly syýasy satiriki eser, “Unanma” atly sygyr tapmaçalary hakda traktat, kasydalar, kytgalar ýerleşdirilipdir.

Fuzulynyň “Şerap we tirýek”, “Saglyk we kesel”, “Baglaryň söhbeti”, “Ýedi jam” ýaly göçme manyly poemalary munazyra görnüşinde ýazylypdyr. (Gaýyby “”32 tohum kyssasy). Bu poemalaryň hem terbiýeçilik, hem köp zady öwredijilik ähmiýeti örän uludyr. Bularyň ählisinde şerap, kesel, tirýek, saglyk, baglar ýaly göçme manyly zatlar suratlandyrylsa-da, esasy üns adama berilýär. Şol zatlaryň üsti bilen hem adam häsiýeti açylýar hem-de onuň kemçilikli taraplary tankyt edilýär.

“Şikaýatnama” durmuşy satiriki eserdir. Gündogar edebiýatynda ilkinji realistikdogruçyl eserleriň biri bolan “Şikaýatnamanyň” ýazylmagy, öňde belleýşimiz ýaly, şahyryň ömri bilen baglanyşykly. Ähli döwürlerde ähli döwletleriň iň uly keseli – wezipeli adamlaryň öz işlerini akýürekden ýerine ýetirmeýändigini, wezipelerinden artykmaç, öz bähbitleri üçin peýdalanýandygy, wezipeleriň satlykdygy, döwletiň zadynyň nädürs harçlanýandygy... Bu zatlaryň ähli agramy ahyrynda döwleti saklamak üçin salgyt töleýän ýönekeý raýatlaryň engine düşýär.

Fuzuly ozone döwlet tarapyn berilen puly almak üçindegişli edara baranda ol ýerde işleýänleriň boluşlaryny şeýle bir suratlandyryňar welin, edil häzirkizaman wezipeparazlarynyň boluşlary ýadyňa düşüp gidýär. Şahyr hemişelik temasy saýlap bilipdir. Ýagdaý Fuzulynyň döwründe-de, ondan öňem, ondan soňam şeýle. Oňa garşy düýpli garşylyk görkezmek gerek.

“Men olara salam berdim, ýöne olar “Bu para däl” diýip ony Kabul etmediler.

Men olara permany görkezdim.

- Peýdasy ýok-dyip olar permana seretmän jogap berdiler.

Men olara aýtdym:

- Jenaplar, siz name beýle gödek gepleşýärsiňiz, name üçin meni beýle sowuk garşyladyňyz.

Olar jogap berdiler:

- Bu biziň hemişeki bolşumyz.”

Garaz, şahyr öz hakyny alyp bilmän, edil paltasy daşa degen ýaly bolup yzyna gaýdýar. Indi ol soltanyň permanyňa Gurhanyň inkär edilen aýaty hökmünde garaýar.

“Leýli we Mežnun” poemasy. Bu poema Fuzulynyň meşhur şahyr döwründe, 1537-nji ýylda ýazylyp başlanýar we şol ýylam tamamlanýar.

Ýaşlaryň tragiki söýgüsi hakyndaky rowaýat demirgazyk araplaryň beduin taýpasynyň arasynda, takmynan VII asyryň ahylarynda döreýär. Bu wakanyň sýužeti tak. X asyryň birinji ýarymynda ýazuwly görnüşe geçipdir. Soňra tutuş ýakyn Gündogara ýaýrapdyr. Ilkinji gezek Nyzamy Genjewi ony taslap öz “Hamsasynda” ýerleşdirýär. Soňra onlarça şahyrlar bui sýužeti işleýärler. Olar esasy sýužet ulgamyny Nyzamynyňky ýaly saklamak bilen birlikde poemanyň keşplerineideýasyna özbaşdak baha bermäge çalşypdyrlar. Şu mowzuga bagyşlanan eserleriň içinde Hosrow Dehlewinîň, Abdyrahman Jamynyň, Alyşir Nowaýynyň eserleri aýratyn orunda durýar.

Gurluş taýdan Fuzulynyň poemasy öňküleriňkä meňzeş. Poema ilki kyssawy girişden başlanýar. Soňra ýene şygry bilen ýazylan giriş baplary bar. Soňra poemanyň özi we uly bolmadyk jemleme ýerleşdirilipdir. Fuzuly mynajatdan soň şahyr bolmaklygyň juda kynlygyndan, şygryýetiň sergezdanlygyndan zeýrenýär. Hakykatdanam XVI asyrdaky şygryýet birneme pese gaçypdy.

Fuzulynyň şu poemany ýazmagynyň bir sebäbi, özüniň aýtmagyna görä, türkmen şahyrlarynyň haýyşy bolupdyr. Fuzulynyň poemasy baş gahrymanlaryň keşpleriniň açylyşynda we sýužet ulgamynyň ösüşinde Nyzamynyňka has ýakyndyr. Ýöne bu çalymdaşlyk örän şertli. Fuzulynyň poemasynda temanyň işlenilişi özboluşly. Onda Nyzamyda bolmadyk täze täze pursatlar, täze gahrymanlar bar. Salim, Amirit ýaly gahrymanlar bolsa Fuzulyda ýatlanylmaýar.

Mežnunyň kepderi, dag, zynjyr bilen, Leýliniň kebelek, şem, bulutlar, arwana, sāher şemaly, aý bilen söhbeti, Zeýdiň keşbi Fuzulynyň fantaziýasynyň önümidir.

Leýli we onuň bilen baglanyşykly pursatlaram Nyzamynyň çarçuwasyndan çykýar. Ýöne Fuzulynyň Nyzamyda Zeýdiň keşbiniň yoklugyny bilmeýän bolmagam mümkin. Sebäbi aralykdaky göçürji şahyrlar bu keşbi ussatlyk bilen timarlap esere girizipdirler.

Poemanyň başyndaky rubagylarda şahyr eseriň göçme manylarda berilýändigini beýan edýär. Ol “Tymsalda hakykaty açayn, erteki mysalynda syry açayn, Leýliniň keşbinde sen görkezeyi.” diýmek bilen Hudaýa ýüzlenýär. Diýmek Leýli-Hudaý, Mežnun Hudaýa aşyk bolan ynsan. Munuň özi sopusylyk pelsepelerine doly gabat gelýär. Ýöne şahyryň beýle diýip tassyklamasy şertleýin we poemanyň mazmunyna kän bir gabat gelmeýär. Fuzuly ussatlyk bilen adamyň ejirlerini, duýgylarynyň gözelligini suratlandyrýar. Leýliniň ölümünü, jaýlanyşyny birme-bir beýan edýär. Sopusylyga görä bolsa Hudaý ölmeli däl.

Leýliniň keşbi Fuzulyda örän şahyrana we real berilipdir. “Eger perwana şemiň yşkyna ýanyp bir gezek ölýän bolsa, şem gije-gündiziň dowamynda ýanyp, her sagatda, her pursatda ölýär.” Nyzamynyň Leýlisi bolsa gorka we utanja garamazdan has işeňňir. ol öz söýgüsiniň hatyrasyna ene-atasynyň garşysyna gitmäge taýyn. ibn Salam bilen nika gijesinde bolsa ol öz ärini şeýle bir urýar welin, Ibn Salam öli ýaly ýykylypdyr. Fuzulynyň Leýlisi has näzik, has zenansypat, ol öz söýgüsi üçin has köp ejir çekýär. Ol ejirleri bolsa asylyly zenanlara mahsus häsiyetler bilen gizleýär. Ibn Salam ölende öz ejirlerini daşa çykarmaküçin pursatdan peýdalanyň aglaýar.

Fuzulynyň poemasyň gahrymanlary şahyryň ýaşan döwrüniň ýaşlarynyň aladasyny edipdirler. Olar Fuzulynyň zamanasyna mahsus geýinipdirler, gepläpdirler.

Fuzulynyň eseri ozaly bilen liriki poemadyr. Poemanyň esasy aýratynlygy liriki dartgynlylyk we romantika.

Fuzuly we Andalyp. Andalyp Fuzulynyň beýleki ýazuw ýadygärlikleri bilen birlikde “Leýli we Mežnun” poemasyndanam peýdalanydyr. Şahyrlaryň ikisiniňem çeperçilik tärleri çalymdaş. Andalyp dessanyň başynda Fuzulynyň eserlerinden şygyr setirlerini getirýär. Ol türkmen dessanlaryna mahsus bolşy ýaly, şygyr bilen kyssany gezekleşdirse-de Leýli bilen Kaýsyň mekdepe okaýan ýerlerini Fuzulynyňky ýaly öz dilinden beýan edýär:

Fuzulynyň gazallaryna Magtymguly, Andalyp, Gaýyby, Seýdi dagy nezire ýazypdyr. Andalpyň “Ýanmazmy”, “Awaralar” atly gazallary Fuzulynyň gazallaryna jogap seslenmedir. Andalyp Fuzulynyň her bendine özüden üç setir goşupdyr. Andalpyň goşan setirleri ritm, heň, çeperçilik, many taýdan Fuzulynyň gazallaryna ýakyn bolup, onuň üstüni ýetiripdir, mazmun taýdan baýlaşdyrypdyr.

Fuzuly we Magtymguly. “Ol şyhy Fuzulyýa sözüň bolsa barabar” – bu şygyr setiri Magtymgula degişli. Setirlerden görnüşi ýaly, Magtymguly Pyragy Fuzula örän uly sarpa goýupdyr, hatda öz döredijiliginiň oňka meňzemegini isläpdir. Munuň özi Magtymguly Pyragynyň damkärçiligi, ynsanperwerligi, päksöýgini wasp edýän, sütemkärçiligi, şeri ýazgarýan döredijiligine goýan beýik hormatyny aladýar. Fuzulynyň gazallarynyň agramly bölegi yşk-söýgi temasyna bagyşlananam bolsa, olaryň arasynda syýasy, jemgyýetçilik, pelsepe şygyrlary hem bar. Ine, şu pursat Magtymgulynyň ünsüni özüne çekipdir.

Pyragynyň “Äleme belgilidir” atly goşgusy Fuzulydan täsirlenip ýazylypdyr. Ýöne bu täsir Andalpyňkydan başgaça. Şahyr Fuzulynyň çeper stilini saklasa-da gazalda öz pikirlerini beripdir. Diýmek Pyragyny Fuzulynyň goşgularynyň galyp gözelligi gyzyklandyrypdyr.

Magtymgulyda adam ruhunyň belentde bolmagyny wagz edýän, türkmeniň gadymy şygyr ýazylyş görnüşi bolan goşuk görnüşinde ýazylan “Ýeldim tut” atly ajaýyp goşgy bar. Many taýdan edil şu goşga meňzeş ýöne gazalda ýazylan goşgy Fuzulyda hem bar. Ýöne bu ýerde bir aýratynlygy göz önünde tutmaly. Alym Rustam Alyýew Fuzulynyň gazallarynyň her setirini ikä bölüp dörtleme görnüşine getirseň dörtleme görnüşine getirseň, onda onuň gadymy türki goşgy düzüliş görnüşi bolan garaýa meňzeýändigini nygtaýar.

Magtymguly bilen Fuzulynyň estetiki, ýagny gözellige bolan garaýyşlaram kybapdaş gelýär. Şahyrlaryň ikisäm sözüň gadyryny bilipdir. Ony ýersiz ýere harlamazlygy ündäpdir. Fuzuly:

Kär çohistäsän, Fuzuly, izzatin az et sözi,

Kim çoh olmagdan galypdyr çoh azizi har söz.

Magtymguly:

Magtymguly, ýangyn, öçgün,

Ýa lal otur, ýa dür saçgyn.

Şeýle-de bolsa, Magtymgulyň döredijiliginde Fuzulyňky bilen gabat gelýän pikirleriň, çalymdaşlyklary diňe bir Fuzuly bilen baglanyşdyrmak dogry bolmaz. Sebäbi olary Pyragynyň bütinleý garaşsyz halda döreden bolmagam mümkin.

Netije. Türkmen edebiýatynyň Orta asyrlaryň iň soňky kuwwatly talanty bolan Fuzulyň döredijiligi dünýä edebiýatynyň genjihazynasyna girdi. Şahyr gowgaly döwürde ýaşapdyr. Onuň ýaşan mekany dürli türkmen döwletleriniň arasynda elden ele geçipdir. Bu ýagdaýlar Fuzulyň döredijiligine öz täsirini ýetirýär.

Fuzuly öz döwründe edebiýatda bar bolan ähli görnüşlerde eserler döredýär. Onuň “Leýli-Mežnuny” özboluşly işlemegi şu sýužetiň işlenilişiniň taryhynda täzelikdir. “Şikâyatnama” bolsa edebiýatyň taryhynda häzirkizaman dogruçyl kyssa eserini ýatladýan ilkinji kyssa eseridir.

Türkmen edebiýatynyň ösüşinde Fuzulyň döredijiliginiň uly orny bar. Ençeme türkmen şahyjrlary Fuzulyň döredijiligini nusgalyk saýypdyrlar.

Garajaoglan

(1606 – 1679/89)

Garajaoglanyň ömri. Şahyryň ömri, ýaşan ýeri, gatnaşyk saklan adamlary... barada anyk maglumatlar az, rowaýatlar, halk gürrüňleri bolsa kân. Anyk maglumatlaryň az bolmagyna ilki bilen şahyryň serkerde-şahyrlar ýaly döwlet işlerinde işlemändigini, sopy şahyrlar ýaly halypa-şägirtlik mekdebiniň önümi dældigi sebäp bolan bolsa, ol hakynda halk arasyndaky gürrüňleriň köp bolmagy şahyryň taryhy keşbiniň halkyň aňynda ýuwaş-ýuwaşdan çeper keşbe öwrülüp gidendigi üçin şeýle bolsa gerek. Bu ýagdaý şahyryň halkylygyndan habar berýär.

Bar bolan anyk bolmadyk maglumatlary umumylaşdyrsak, Garajaoglanyň asly Türkiýäniň günortasyndaky giň çäklerde kowçum bolup ýaşayan türkmenlerden, has anyragy bolsa, Bahja kazasynyň Farsak obasyndan bolupdyr. Mundan başga-da şahyryň Kilisde ýaşayan çawuş türkmenlerindendigi, Feke obasynyň Gökje obasyndandygy, häzirki Türkmenistanyň çäklerinde ýaşap geçendigi, hatda onuň

belgradlydygy hakynda maglumatlar bar.

Öz şygrylarynda nygtaýşyna görä şahyr uzak ýaşapdyr. Ol meşhur aýdymçy, sazanda bolupdyr. Şahyryň goşgularyna diň salsaň onuň Kiçi Aziýa, Yakyn Gündogara, Ýewropa ýurtlaryna baryp görendigine göz ýetirseň bolýar. ýöne şu ýerde bir zady belläp geçmeli, şahyryň goşgularynda köp ýurtlaryň adynyň agzalmagy onuň şol ýerlere baryp görendigini aňlatmaýar. Şahyr baryp görmänem şol ýurtlar hakynda ýazyp biler.

Garajaoglanyň döredijiligi. Şahyryň, umuman, pelsepeçiniň, alymyň, galyberse-de adamyň dünýägaraýşyny hususy “Meniň” dört sany düşüňjä bolan gatnaşygy esasynda açmak mümkin. Bu ýerde hususy “Men” - şahyryň hut özi, özüniň oý-pikirleriniň, durmuş tejribesiniň esasynda çykaran netijeleriniň, daşky dünýä bolan gatnaşygynda kemala gelen garaýyşlarynyň jemidir, onuň şu durmuşda tutan maksatmatlabydyr, umuman alanyňda, onuň hut öz dünýäsidir, ondanam dogrusy, özlügidir. Gudraty güýçli Biribar adamy şeýle bir kämil ýaradypdyr welin, onuň hut özi çylşyrymlylyk babatda, gzellikleri hem kemçilikleri babatda giden bir dünýä bilen bäsleşip biljek gudrata öwrülipdir. Şahyryň dünýägaraýşyny açmaga ýardam etjek beýleki dört zat (ýaýyň içinde bu dört düşüňjäniň takmynan nämelerden durýandygy anyklanylýp geçildi) aşakdakylardan ybarat:

1. Alla. (Bu ýerde бүтін älemiň, janly-jansyzyň eýesi bolan, olary ýaradan, olaryň ýaşamagyna, dowam etmegine gözegçilik edýän Gudrat göz önünde tutulýar)

2. Barlyk. (Bu ýerde janly tebigat - haýwanlar, guşlar, balyklar, ösümlikler..., jansyz tebigat - daglar, çöller, derýalar, ýyldyzlar, ýagyş-ýagmyr, bulutlar..., tebigatyň, ynsanyň eradasy bilen dörän zatlar - binalar, ýollar, şäher-obalar, gadymdan galan ýadygärlikler, harabalar..., hereketdäki ýaşaýyş, togtaman akyp duran wagt... göz önünde tutulýar).

Indiki iki düşüňje iş ýüzünde barlygyň bölekleridir. Emma şahyryň olara, ýagny “Halka” we “Ýara” bolan gatnaşygy, garaýyşlary onuň dünýägaraýşyny has aýdyň kegitlemäge, oňa has çuňňur düşünmäge şert döredýär.

3. Halk. (Ata-ene, dogan-garyndaş, oba-kent, il-gün, millet, adamzat, uly-kiçi, garaz, özüňden başga ynsanlaryň barysy...)

4. Ýar. (Her bir şahyryň hökmany suratda ýüz tutýan temasy bolany üçin, olaryň yşkynyň joşmagyna ýardam edip, şahyr bolmaga itereni üçin söýgüli ýary aýratyn düşüňje hökmünde almagy dogry

hasapladyk)

Islendik şahyr öz döredijiliginde, her hili ýagdaý bolaýanda-da, şu zatlaryň haýsydyr birine has köp üns berýär, beýleki birini az ýatlaýar, ýa-da hatda, asla agzamaýaram. Şu ýagdaýyň, ýagny şahyryň haýsydyr bir düşünjä has köp ýykgyň etmeginiň özi onuň saýlap alan ýoluny, ýaşaýşdan umyt edýän isleg-arzuwyny, ýüreginde besleýän maksatmatlabyny, durmuşda we edebi-çeper dünýäde hut öz döwründe we ondan soňky asyrlarda eýelän, eýelejek ornuny, döredijiliginiň gelejekdäki ömrünü kesgitlemäge ukyplydyr.

Şu düşüňjeleriň üsti bilen Garajaoglanyň dünýägaraýşyna aralaşmaga synanyşalyň. Aşakdaky suratyň ortarasynda şahyryň, ýagny Garajaoglanyň özlügi ýerleşdirildi. “Meni” “Alla”, “Barlyk”, “Halk”, “Ýar” bilen birleşdirýän ugur görkezijileriň inililiginiň ýa-da insizliginiň üsti bilen şahyryň bu düşüňjeleriň haýsyna nä derejede üns berendigini aňlatmak isledik:

Görşümüz ýaly, şahyr özüniň hyjuwynyň, erk-isleginiň agramly bölegini zenana bolan yşka bagyşlapdyr. Hakykatdanam, Garajaoglanyň goşgularynyň köpüsi gelin-gyza bagyşlanan. Ýöne bu ýerde bir zady, ýagny şahyryň diňe bir ýaryň däl-de, ençeme gelin-gyzyň yşkyna düşendigini belläp geçmeli. Bu ýagdaý Garajaoglanyň döredijiliginiň aýratynlygydyr we bu ýerde “Ýar” umuman zenana bolan yşky aňladýar. Şeýle ýagdaý, ýagny şahyryň açykdan açyk zenanlaryň, onda-da diňe biriniňem däl, ençemesiniň adyny tutup, öz yşkyny beýan etmegi (beýle hadysa, ýagny yşkyna düşülen zenanlaryň hut atlarynyň anyk tutulmagy babatda Garajaoglanyň türki edebiýatyň taryhynda ilkinjileriň hatarynda bolmagy hem mümkin) iki sany zady a) “Meniň” dünýewiligini, b) “Meniň” öz duýglaryna ikilik etmändigini aňladýar. Hakykatdanam, Biribaryň önünde tüýs dogrusyny aýtmaly bolsa, erkeklerem, zenanlaram käte-käteler durmuşda gabat gelýän gözəl geline ýa-da dogumly ýigide biygytyýar seredip, uludan demini alýarlar ahyry.

Şu agzalan ýagdaýyň özi Garajaoglanyň dünýähalar, dünýewi garaýyşlarynyň bardygyny görkezýär. Bu ýerde şahyryň dünýewiligi baradaky garaýyşlaryny onuň barlyga bolan gatnaşygynda kesgitlemeli bolaýmasyn diýen pikirň döremegi mümkin. Şeýle pikir döwründe ilki bilen sözümiň başynda ýorite nygtan zadymyzy, ýagny “Halkyň” we “Ýaryň” “Barlygyň” bölekleridigini ýatladasymyz gelýär. Ikinji bir tarapdan, eger biz Leýliniň aşygy Mežnun babatynda şeýle şekilleri çyzmaly bolan bolsak, onda bu ýerden “Barlygy-da”, “Halky-da”,

belki, “Allany-da” aýyrmaly bolardy. Gaýry bir şahyrlar babatynda-da bu düşünjeleriň birini aýyryp, birini goýmaly bolmagy gaty mümkin. Mysal üçin, sopy şahyrymyz Hoja Ahmet Ýasawy ähli barlygy inkär edýär, şonuň üçin onuň dünýägaraýşyny beýan edenimizde “Ýar” düşünjesini bütinleý görkezmege gerek däl, “Barlygyň”, belli bir derejede “Halkyňam” üstüne atanak çekmeli we diňe “Allany” galdyrmaly bolarys. Şonuň üçin bu ýerde bu düşünjeleriň hersini aýrybaşgalaşdyryp görkezmege - zerurlyk.

Ikinji tarapdan bolsa, şahyryň ýara bolan yşky onuň dünýä bolan yşkyndan sähel tapawutlanýar. Garajaoglan öz “Ýarynyň” gözelligini barlygyň, tebigatyň içinde suratlandyrýar. Ýöne barlyk, tebigat diňe bir ýar babatynda däl-de islendik meselede hem şahyra syrdaş bolupdyr. Şahyr tebigata, onuň jandarlaryna, ösümlüklere, gadymy şäherlere, ýollara mydama içini döküpdür, olara derdini aýdyp, mähriban enesi kibi dertdeş tutunypdyr. Şu meselede Garajaoglanyň tebigaty, barlygy “janlandyryp”, olara aýratyn bir şahsyýet hökmünde baha bermek babatyndaky ussatlygyna sarpa goýmaly. “Ýylyň dürli pasyllary”, “garalanyp duran bulutlar”, “şaglap akan suwlar”, “ýaşyl köller”, “alyjy gurtlar”, “ýaňy on başe ýeten gyzlar” (Getirilen suratda Garajaoglanyň ýara esasy ünsi berendigini nygtamagymyz ýöne ýere däl. Hatda şahyr dünýäniň ýalançylygy barada pelsepewi oýlara batanda-da, gyzyň keşbi onuň göz önünden gitmeýär), “wagty geçen güller”, “barhanalar, kerwenler”, “tozy galkan ýollar” Garajaoglanyň derdine aglaýar.

Rus halkynda “Bagtsyzlyk babatynda ýürekdeş dostlar” diýen düşünje bar. Biziň ruhubelent yşky şahyrymyz Garajaoglanam diňe bir özüniň bar derdini aýdyp tebigatyň onsuzam köp işini köpeltmändir. Gerek ýerinde onuň özi barlygyň, “durnanyň”, “ördegiň”, “garlawajyň”, “başy garly daglaryň”, “säher ýeliniň”, “üstünden bagtly günleri geçen gadymy şäheriň” ýürekdeş syrdaşyna öwrülipdir. Biz bu ýerde tebigat bilen, barlyk bilen ynsanyň ruhy bitewiligini görýäris. Şahyr hem barlygyň närseleriniň derdine ýanýar, hem şonuň üsti bilen öz gam-gussasyny gönüden göni däl-de, ilin, tebigatyň, barlygyň kömegi bilen açýar. Biziň gözümiziň önünde haýsydyr bir düzedip bolmajak pida, ýa-da bütinleý tersine, haýsydyr bir bagtyýarlyk zerarly iki sany aýal doganyň (Biz erkek adamlardan mysal almak isledik. Ýöne türkmeniň erkegi hiç wagt, hatda in agyr ýitgini çekende-de, munuň bütinleý tersine, juda şatlan pursatlarynda-da gözýaşyna, duýgularyna erki bermegi oňlamaýar, asyl muny adamlaram geňleýär.

Munuň özi, ýagny duýgularyňy jylawda saklamak adamyň saglygyna elbetde, zyýanlydyr. Sebäbi, adam özünü erkine goýberip, ýüregini döken wagty gözýaşlar bilen näçe awy-zäher tenimizden çykýar, ýürekler, göwünler giňeýär. Şeýle dældigi zerarly erkek adamlaryň ömri zenanlaryňka garanda gysga bolýar. Ýöne oňa derek şeýle bolaysa erkek adam özüne mahsus bolmaly bir beýik zady, mertligi ýitirýär. Başgaça aýdanymyzda, duýgularyňa, gözýaşlaryňa erk etmek türkmen erkeginin in bir kyn hem beýik taraplarynyň biridir. Garajaoglan ýaly joşgunly erkek şahsyýetlerimiz bolsa öz duýgularyny sygyrlaryna siňdiripdirler) gujakaşyp şatlanýanyňa ýa-da aglaşýanyňa meňzeş şekil janlanýar. Şahyryň uzak aralardan ýol söküp gelen ördegi ýakyny saýyp, onuň dertlerine diň salyşyna syn edeliň:

Uçup-uçup, dag salyndan gellersiň,
Gelişiň nireden, ýalyňyz, ördek.
Alyjy guş ile seniň işiň ne,
Sözlesin bir kalam diliňiz, ördek.

Aglamyşsyň, gözýaşıňy sylaýyn,
Sözle, derdiň neýse, men-de bileýin.
Eger ýalňyzysaň, ýoldaş olaýyn,
Daha çoh yrakmy iliňiz, ördek.¹

Garajaoglanyň säher ýeline ýüzlenip, ýaryndan habar soran duýguly sygyry bar. Tebigat, barlyk bilen iç döküşmek, oňa öz syrlaryňy, derdiňi aýtmak, ony edil adam ýaly dert çekýän, gussa batýan hökmünde janlandyrmak we edil adam ýaly görüp, göwünlik bermek türkmen edebiýatynyň taryhynda-da, dünýä edebiýatynyň taryhynda-da bar zat. Aýratynam pars-täjik edebiýatynyň görnükli wekilleri, olaryň içinde-de hut häzirki döwürde hem eýranly ýaşlar tarapyndan gazallaryna seredilip söýgi barada pal atylýan şahyry, yşk-söýginiň aýdymçysy Hafyz (1325-1390) ençeme gazalynda säher şemalyňa ýüzlenip öz ýürek duýgularyny döküpdür (“Seniň bägül ýüzüň säher şemaldan...”, “Hoş habar le gapymdan geldi säher şemaly...”, “Oň öýüniň ysyny şemal maňa getir sen...”, “Meniň hakda oňa gürrüň ber şemal...”, “Meň ýarymyň duşundan ötdüňmi ýa, sen, şemal...”).²

Umuman, çeper edebiýatyň taryhynda şemala köp ýüz tutulmagy ýöne ýerden däl. Sebäbi Hakdan halatly şahyrlar, adalatly suratda,

---

¹ Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty.
Aşgabat – 1991. 59-njy sah.

² Классическая восточная поэзия. Москва. Высшая школа. 1991.

şemalda ähli serhetleri böwsüp geçip bilýän, her bir öýe, her döwlete birugsat, resminamasyz aralaşyp bilýän, özlerine juda ýetmeýän erkinligi, gudraty görüpdirler. Şemal üçin görüpleriň badagy, serhetleriň çiteneكلي simi, hatda öýleriň ýapyk gapylary hem päsgelçilik däl, olara obadan oba, şäherden şähre, ýurtdan ýurda, ilden ile aşmak üçin hiç hili resminama-da, ulagam gerek däl. Bu ýagdaýyň özi mydama durmuşyň, dünýäniň aladalaryndan gaçybatalga gözläp, doly erkinligi, azatlygy küýsäp güzap çekýän şahyr ýürekli ynsanlar üçin elýetmez bagt bolup görünipdir. Olaryň şemala gözi gidipdir. Olar şemaldan öz ýarlaryna habar goýbermek isläpdirler, olardan habar almak isläpdirler. Ýöne her bir halkyň görnükli wekili, şahyr ýürekli ogly bu hadysany özüçe açýar. Garajaoglan säher yeli bilen söhbetini (Günün dowamynda öwüsyän ýeller däl-de, hut säher ýeline ýüzlenilmeginde-de uly many bar. Säher çagy perişdeler aýlanyp adamlaryň alnyna sogap ýazarmyş diýen yrym bar. Bu ýagdaýa Magtymguly Pyragyda-da köp gabat gelmek bolýar) özüne mahsus sadalyk bilen, ýürekdeşlik bilen açypdyr:

Menden salam eýle söýgüli ýara,
Perişan hatyryn sor, säher ýeli.
Bildir ahwalymy dostuma meniň,
Söwdügim ne söýlär, sor säher ýeli.

Sen säher ýelisiň, ösersin ýakyn,
Dagytmä käkilin, eňginde sakyn.
Erkegiň ýanynda bulunma, sakyn,
Bar-da, bir تنها-da sor säher ýeli.¹

Howa, Ýaryň perişan halyndan habar almaga, oňa Aşygyň ýürek arzuwlaryny açmaga giden säher Ýeli juda medeniýetli, edepli hereket etmeli: garagolluk edip käkilini dargadaýmaly däl, ýene bir ýat erkegiň ýanynda ýalňyş gürläp, magşugyň abraýyna şikes ýetiräýmän, ýekelikde habarlaşmaly.

Garajaoglan garlawaja ýüzlenip aýdan pelsepewi sygyrynda tebigatyň bu guşunyň boluşlarynda, özüni alyp baryşynda beýik Allatagallanyň gudratyny görýär. Garlawaç ýöne bir guş däl,

---

¹ Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty. Aşgabat – 1991. 49-50-nji sah-lar.

Garajaoglan ondan dünýäniň ýalançydygy, ahyrzamanyň bigüman geljekdigi... babatda soraşýar. Aslynda şu ençeme ýurtlary söküp, sergezdan bolup ýören, ýöne mydama dogduk mekanyna dolanýan, göwsi ak, galan ýeri şar-gara garlawaç bilen Garajaoglanyň nähilidir bir hem galyp, hem mazmun, hem ruhy bitewiligi bar. Şonuň üçin şygry okan pursatynda Garajaoglan guş bilen däl-de, hut özüniň ekiztaýy bilen, has dogrusy ikinji meni bilen gürleşip duran ýaly duýgy döreýär. Şu ýagdaýy şahyryň barlyga ýüzlenip aýdan beýleki şygrylary babatynda-da dogry hasaplamak bolar. Şahyr barlykda, tebigatda özüniň içki duýgularynyň, ruhy dünýäsiniň gaýtalanmasyny görýär.

Onuň şygryrlarynda Watan diýen düşünjäniň nämelerden durýandygyny juda aýdyň bilmek bolýar. Watan diýen düşünjä degişli zatlaryň içinde ýönekeýi ýok. Ata Watan, aýratynam onuň zaryny çekmeli bolanynda seniň üçin has beýik mukaddeslige öwrülýär. Garajaoglanam Watan hakynda söhbet açanda öňi bilen onuň tebigatyny, janly-jandaryny, akar suwlaryny ezizleýär:

Menden salam söýläň Aýdyň iline,
Top gara zülpli maýalaryna.
Biziň ilde çakyr dogan olamaz,
Ýawry şahyn gonar gaýalaryna.

Ýaz gününüň suwy beýlemiş, gaýnar,
Eşinden aýrylan ah çeker, aglar.
Ýaşarmyş dereler, sünbüllü baglar,
Düzülmiş daşlaryň aralaryna.¹

Garajaoglanyň tebigaty bir pursatlyk çekilen surat däl-de, janly, ýaşayan, dowam edýän, üýtgeýän, garaz hereketdäki tebigat. Okyjy ol goşgulary okan pursatynda Ýeriň ýüzündäki janly ýaşayşy öz gözleri bilen görüp, syzyp bilýär. Oňa özi hem duýmazdan aralaşyp başlaýar. Şahyryň şygryrlarynyň ömrüniň uzak bolmagynyň esasy sebapleriniň biride şundadyr. Beýle ýagdaýy goşgularyň üsti bilen aňlatmaklyk juda kämil ussatlygy talap edýär:

Ataşym ýanmazdan tütünim tütär,
Buludyň howaýa agdygy kimin.
Ýaryň bakjasynda bilbiller öter,

---

¹ Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty. Aşgabat – 1991. 49-njy sah.

Aýyň on dördünde dogdugy kimin.

Howa, asmandaky lemmer-lemmer bullutlar gök asmanyň ýüzüni tutdugy saýy Garajaoglanýň bimaza kalby-da şonça biynjalyk bolup başlaýar. Bu ýerdäki ataş şahyryň ruhy dünýäniň ody. Eger ot lowlap, güwläp ýansa, munuň özi gowy zat, tersine, eger köräp, tüsseläp dursa, ýanybam bilmese, öz ýylsyny, ýagty nuruny dünýä ýaýybam bilmese, ruhy joşgunly, “uly ilin adyna aşyk bolan” (Magtmguly), mün bir aladaly şahsyýet üçin mundan erbet zat ýok. Üstesine ýuwaş-yuwaşdan, emma birsydyrgyn hem dolanuwsyz ägirt uly güýç bilen açyk asmany basmarlap barýan gara bulutlar şahyryň in soňky umyynam puja çykaryp, umyt ýygyny öçürüp taşlamak isleýär.

Gündogar edebiýatynda, aýratynam, Magtymguly eýýamynyň türkmen edebiýatynda döredilen liriki sygyrlarda bir aýratynlyk bar. Şahyrlar özleriniň bir goşgusynyň dowamynda diňe bir ýeke-täk meseläni, temany däl-de, birnäçe meseläni, temany gozgaýarlar. Ol meseleler babatda öz garaýyşlaryny açýarlar. Halkara adalgasy bilen aýtsak, beýle goşgulara “kombinirlenen” goşgular diýmegem bolar. Aýratynam, öwüt-ündew äheňli goşgularda şeýle ýagdaý köp duýulýar. Ýöne bir zady nygtamaly: goşgynyň dowamynda näme barada, näçe dürli zat hakynda söhbet açylsa-da, onuň umumy ruhy, ruhubelentligi, ýa-da, tersine göwnüçökgünligi saklanýar.

Soňky getirilen bentde-de tebigat hakynda, öz ruhy dünýäsi hakynda söhbet açýan şahyr birden uzakdaky ýaryny ýatlap başlaýar. Ýöne şol goşgynyň başyndaky göwnüçökgünlik saklanýar. Soňky mysal getiren bendimizde-de ýaryň bag-bakjasyndan Garajaoglan däl-de, başga bilbiller ötjek ahyry. Aşakdaky tebigaty, barlygy janlandyryan bendiňem ruhy edil ýokardaky ýagdaýy gaýtalaýar:

Owwal bahar ýaz aýlary çatyldy,
Galarandy, bulut göge atyldy,
Akan suwlar gar, buz oldy, tutuldy,
Dalgalanyp, köller aglamasynmy.¹

Şahyryň barlyga, tebigata ýüzlenip, olary suratlandyryp aýdan sygyrlary köplenç owadan gussa ýugrulanam bolsa, olaryň arasynda gelin-gyz bilen barlygy baglanyşdyryan sygyrlar janlylygy, ruhubelentligi bilen göwnüni göterýär. Garajaoglan dünýäniň hemme

---

¹ Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty. Aşgabat – 1991. 49-njy sah.

halklary tarapyndan söýülip okalýan şahyr. Munuň şeýle bolmagynyň esasy sebäpleriniň biri-de, şahyryň her bir adamyň ömrüniň dowamynda başyndan geçiren duýgularyny, oý-pikirlerini, garaýyşlaryny örän inçelik hem sadalyk bilen açanlygyndadyr. Özem, gutlanmaly ýagdaý, şahyr islendik şygrynda aýlawly, öwürümlü ýollar, manylar, deňeşdirmeler bilen şygryny owadanlajagam, onuň täsirini artdyryjagam bolmandyr. Garajaoglany okamak, edil sähralarda ýüreginiň owazyny aýdym edip, bogazyna sygdygyndan gygyryp sazaky-selinli gum depelerine paýlaýan çopan bilen, ýa-da bolmasa, ir-säherler bakjada keýpi çag halda hiňlenip, zähmet çekilip ýetişdirilen ter waharmany sapagyndan üzyňan dayhan bilen söhbet açan ýaly ýeňil hem düşnükli.

Ine, şu jahanda ýaşaýan her bir erkek adam özüniň çagalykdan saýlanyp, ýigit çykyp ýören döwründe, şahyryň “on dördünde gyzlar girer düýşüne” diýişi ýaly, gyz-gelin diýen özüne nätanyş dünýä bilen içgin gyzyklanyp başlaýar. Özem bu babatda artykmaç gepiň, hereketiňem uýatdygyny bilýär. Zady, meseläni näçe gizlin sakladygyňça onuň sonça-da gyzygy artýar ahyry. Ýigdekçe indi özündäki bu duýgulary basyp ýatyryp bilmeýär. Yşk-söýgi Allatagallanyň emri. Alla ony bize ýaşaýyşyň dowamat dowam bolmagy üçin beripdir. Garajaoglan aşakdaky goşgyny hut şeýle döwürde, duýgulary, gyzyklanmalary bilen edebiniň, utanjynyň arasynda sergezdan bolup ýören pursatlary ýazan bolsa gerek.

Ýuwunmuş, ardynmuş Aýnanoz kölde,

Ygşyldaşar gider syýa telleri.

Geýinmiş, guşanmış, ne hup sallanar,

Kemeri sykdyrmys inçe billeri.¹

Şahyryň dil usti bilen çeken şeýle gözelligini, eger bir suratkeş kagyz ýüzünde görkezem bolsa, ol biziň aňymyzda şundan üýtgeşik janlanmazdy.

Bu barlyk, bu dünýä juda mäkäm, juda mizemez ýaly görünse-de ýaşaýyş diýen zadyň özi sähelçe zada, ýagny biziň ylahdan gelýän inçe söýgimize berk baglydyr. Adam dünýäde iň bir näzik, edil şol bir wagtyň özünde-de iň bir zalym hadysadyr. Biziň ýüregimiziň söýgüsi ýaşaýyşyň dowam etmegine ýardam edýär, biziň zalymlygymyz, nadanlygymyz ýaşaýyşy yzyna çekýär. Hut häzirki zaman dünýäsiniň mysalynda alyp görsek, tutuş planetanyň ýaşaýyş ýadro ýaragy, dürli-

---

¹ Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty. Aşgabat – 1991. 53-nji sah.

dürli keseller, gyrgynçylyklar, garakçylyk zerarly ägirt uly howpuň, tas ýok bolmak diýen ýaly howpuň gyrasynda dur diýsek yalňyş bolmasa gerek. Diýmek, ýaşayşy, barlygy dünýäni söýmek gerek, ol goraga mätäç. Aslynda, ahyrzaman diýen zadam Allatagalla hiç wagt öz islegi bilen adamlaryň, öz ýaradanlarynyň başyna ibermez. Eger irde-giçde ahyrzaman bolaýsa, ony adamlar özleriniň ýaramaz päl-niýetleri, gursagynda, aňynda mesgen tutan şeýtany pikirleri bilen gazanarlar. Diýmek, ýaşayşy goraga mätäç, söýgä mätäç. Garajaoglanyň näzik hem gözəl, ejizje melewsä bagyşlap ýazan sygyryny okap ýaşayşyň, dünýäniň nähili goraga mätäçdigini tüýs ýürekden aňlaýarsyň:

Kadyr Möwlam seni öwmüş, ýaratmyş,
Çiçekler içinde birdir, menewşe.
Otyrsyň gülleriň hary içinde,
Gorkaram, ýüzüňe batar, menewşe.

Bakmazmysyň Garajaoglan halyna,
Garyp bilbil gonmuş gülüň dalyna.
Gadryň bilmeýenler alar eline,
Onuň üçin egri biter menewşe.¹

Nusgawy edebiýatymyzyň wekilleri alyslardan alyslara uzap gidýän, ýurtlary, adamlary birleşdirýän, Ýeriň ýüzüni tor ýaly birleşdiren ýol barada pelsepewi pikirleri ýöredipdirler. Magtymguly Pyragy:

Yol üstünde ölsem, ýola atsalar,
Razy men üstümden basyp ötseler.
Magtymguly diýip adym tutsalar,
Gören göz jort atar eşiden gulaga.

- diýmek bilen özüniň edebi mirasynyň ömrüni fiziki ömründen ýokarda goýupdyr. Bu ýerde ýol ýöne bir ýol däl-de, ýaşayşyň dowamaty. Edil ýol bilen baglanyşykly pikirler Garajaoglanda-da bar. Ýöne Garajaoglan ýol bilen baglanyşykly söhbeti özüne mahsus bolan yşky temada açýar:

Destan olam golaý degil dillere,
Gurban olam goýnundaky güllere,
Näzli ýaryň geçdijegi ýollara,
Düşäýin özümi, ýol olajagam.²

---

¹ Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty. Aşgabat – 1991. 26-njy sah.

² Garajaoglan. Goşgular. “Altyn guşak” neşirýaty. Aşgabat – 1991. 47-nji sah.

Garajaoglanyň barlyk babatdaky garaýyşlary hakynda aşakdaky netijelere gelmek mümkin:

- şahyryň döredijiliginiň, dünýägaraýşynyň agramly bölegini gelin-gyza bolan yşk tutýar. Möçber taýyndan barlyk, tebigat ikinji orunda durýar;

- Garajaoglan gürrüňsiz dünýewi şahyr. Ol şu dünýäni, barlygy tüýs ýürekden söýýär, ony gorap saklamak isleýär;

- ýokarky iki netije Garajaoglanyň döredijiliginiň ruhubelentligini hem kesgitleýär;

- esasy tema gelin-gyza bolan yşk bolsa-da, şahyr ýaryň keşbini mydama tebigatyň içinde suratlandyrýar. Bu ýagdaýyň özi ol keşpleriniň has janly, hereketde bolmagyna getiripdir;

- Garajaoglan tebigatyň dertdeşi. Ol diňe bir barlyga, tebigata içini döküp, öz derdini aýtmak bilen çäklenmän, gerek ýerinde onuňam derdini inçeden duýup bilýär;

- şahyr säher yelinde, ördekde, kyrlangyçda (garlawaçda), bulutlarda... erkinligi görýär, olary özünüň ruhy dünýäsiniň höwesli, telwasy bilen deňeýär;

- diňe bir gelin-gyzlaryň däl, tutuş barlgyň keşbi janly hem hereketde beýan edilipdir;

- ýaryň basan ýollary edil Garajaoglanyň şygryýetiniň ömri ýaly dowamat dowama uzalyp gidýär;

- ähli çykarylan netijeleri jemleseň, Gasrajaoglanyň dünýägaraýşynda ruhubelentligiň bardygyna aýdyň göz ýetirmek mümkin.

Garajaoglanyň ruhubelent, dünýähalar, pelsepewi şygryýetinde barlyk, tebigat uly orun tutýar. Munuň özi şahyryň şu dünýä bolan ummasyz söýgüsinden habar berýär. Hut şu ýagdaýyň özi onuň şygryýetiniň dünýä, halk dursa ýaşajakdygyna, söýmäge, döretmäge, goramaga çagyryjakdygyna güwä geçýär.

Yşky poemalar

Türkmen edebiýaty dünýäde, durmuşda arassa, päk söýgini wasp edip, ýaşlara, ynsanlara söýgä wepaly, ygrarly bolmagy hem-de şu meselede akyly - başly hereket etmegi wagz edýär. Orta asyrlaryň belli şahyrlarynyň yşky şygryýetiniň ýaşlara

öwredilmegi olaryň aňynda söýgi meselesinde kämil ahlak sypatlarynyň kemala gelmegi üçin gerek. Eger okyjylara, ýaşlara, talyplara yşky poemalaryň many-mazmuny giňişleýin açylyp öwredilse, diňleýjileriň ahlak kämilligi gazanylar.

Näme hakynda söhbet açyljak bolunsa, şol hakynda söhbet açar derejede esas bolmaly. Ylmy açyşlaram real barlykda öňden bar bolan zady açýar. Orta asyrlaryň türkmen edebiýatynda yşky poemalar babatda aýratyn meseläniň goýulmagy üçinem doly esas bar. Bu döwürde diňe yşk-söýgi temasyňa bagyşlanan poemalaryň bize mälim bolany dört sany. Belki, dürli saý-sebäplere görä wagtyň synagyndan geçip bilmedik eserlerem bardyr. Ýöne Orta asyrlarda, üç-dört asyryň içinde döredilen dört poemanyň özi, olaryň biri-biri bilen ruhy baglanyşygy eýýäm özbaşdak ylmy derňew üçin ýeterlik.

Orta asyrlar döwri „Türkmen edebiýatynyň taryhynyň“ (neşir edilen döwründe-de, häzirki döwürde-de tomlarda ýerleşdirilen makalalar babatynda dürli pikirler aýdylsa-da, türkmen edebiýatynyň taryhyny umumylykda, hronologiki tertipde göz öňüne getirmäge ýardam edýän bu uly iş şundan beýläk gysgaça „TED“ diýlip alnar) I tomunda ýerleşdirilipdir we bu tomda şu döwrüň özboluşly edebi akymalarynyň biri bolan dünýewi edebiýatyň esasy bölegini tutýan yşky poemalaryň dört sanysy we olaryň awtorlary aşakdaky alymlar tarapyndan öwrenilipdir:

1. Fahreddin Asgat Gürgeni (takymynan 1015/1016 – ?) we onuň “Wis we Ramin” poemasy (XI asyr). F. y. k. A.Meredow.

2. Aly (doglan we aradan çykan wagty belli däl) we onuň “Kyssaýy Ýusup” poemasy (1233-nji ýylda ýazylyp tamamlanan). F. y. k. S.Durdyýew.

3. Horezmi (doglan we aradan çykan wagty belli däl) we onuň “Muhabbetnama” poemasy (1353-nji ýylda ýazylyp tamamlanan). F. y. k. T.Nepesow.

4. Kutb (XIII asyryň ahyry – XIV asyryň I ýarymy) we onuň “Hosrow we Şirin” poemasy. F. y. k. S.Durdyýew.¹

Hem umumy, hem özboluşly taraplary kän bolan bu dört poemanyň awtorlary hakynda Ilki bilen durulyp geçilse dogry

---

¹Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat „Ylym“ neşirýaty. 1975 – 1978. I tom.

bolardy. Serkerde şahyrlarymyz Burhaneddin Siwaslynyň, Jahansa Garagoýunly Hakykynyň, Baýram han Türkmeniň ömür ýoluny dürli maglumatlara esaslanyp dikeltmek mümkin. Munuň özi ilki bilen olaryň döwlet ösüşine dahyllydygy bilen baglanyşyklydyr. Yşky poemalary ýazan şahyrlarymyzyň ömri barada welin, serkerde şahyrlarymyzyň bütinleý tersine, belli bir zat aýtmak juda kyn. Olaryň ömür ýoly hakyndaky maglumatlar juda az. Aýratynam, Alynyň, Kutbuň, Horezminiň diňe eserlerini haçan, nirede ýazandygy anyk belli. Olar üçinem biz yşky şahyrlarymyzyň öz eserlerine minnetdar bolmaly.

Beýle ýagdaýyň sebäpleriniň biri olaryň jemgyýetde eýelän orny bilen bagly bolsa gerek. Ýöne bu esasy sebäp däl. Edebiýatyň taryhy jemgyýetde nähili derejede, orunda bolsa-da, halkyň ýüreginde orun tutmagy başaran, rowaýatlarda, timsallarda, gürrüňlerde ýaşaýan ýazarlaryň bardygyna şaýat.

Ýazarlaryň ömri hakynda maglumatyň ýokdugyna döwletsizlik, çapawulçylyk, göçhä-göçlük bilenem düşündirip bolmasa gerek. Sebäbi olaryň hemmesi belli bir döwletde, belli bir hökümdary howandar tutunyp ýaşapdyrlar. Eger ýagdaý şeýle bolmadyk bolsa, yşky şahyrlaryň iri göwrümlü eserleri saklanyp galmasa-da galmazdy.

Fahreddin Gürgeni seljuk soltanlygyny, onuň ilkinji hökümdarlarynyň biri Togrul beg Türkmeni, Kutb Agorda häkümlik eden Tenibeg hany, Horezmi Altyn Ordanyň emeldarlarynyň biri Muhammet Hoja begi howandar tutunýar.

Ýene bir bellemeli zat, yşky poemalar agzalan şahyrlaryň döredijiliginden biziň döwrümize çenli saklanyp galan ýeke - täk eserleridir. Olaryň başga şygryrlarynyň bardygy poemalaryň özünde ýa-da gaýry çeşmelerde ýaňzydylsa-da, ol eserler biziň döwrümize çenli saklanmandyr, ýa-da bize mälim däl. Bu ýagdaý, elbetde, yşky şahyrlaryň döredijiligi barada giňişleýin söhbet açmakda kynçylyk döredýär.

Umumylyklar we aýratynlyklar. Yşky şahyrlaryň eserleriniň ählisini birleşdirýän esasy zat olaryň yşk-söýgi temasynda bolmagydyr. Şonuň gapdalyndan şahyrlar öz döwrüne mahsus käbir beýleki meseleleri gozgapdyr. Onsoňam, poemalaryň ählisi iri göwrümlü eser bolsa-da, inçe lirizme, aş duýguçylyga ýugurlandyr. Bu ýagdaýyň esasy tema bilen

baglanyşykly bolmagy mümkin. XVIII-XIX asyrlarda ýüze çykan dessançylyk däbiniň kyssawylyk häsiýeti entek bu eserlerde öz ýüzüni görkezmeýär. Duýguçylyk babatda Horezminiň “Muhabbetnamasy” has tapawutlanýar.

Orta asyrlardaky yşky-poemalaryň hersiniň özboluşly aýratynlygy bar. Fahreddin Gürgeniniň “Wis we Ramin” poemasy barlygy ýaňsylaý beýan edýär. Onuň söýgüsem ideal däl, onuň gahrymanlaram durmuşdaky ýaly ýalňyşýan, бүdreýän, düzelýän gahrymanlar. Şu babatda bu poema soňky ýazylan üç poemanyň üçüsindenem tapawutlanýar.

Soňky ýazylan üç poemanyň diňe bir edebi çeperçilik taýdan däl, eýsem, türkmen diliniň taryhyny öwrenmek üçinem gymmatlygy uly. Olar şol döwrüň türkmen dilinde ýazylýar. Özem awtorlar şu eserlerini ýazmak bilen dürli halklaryň arasynda meşhur bolan sýužetleri türkmen dilinde adamlara ýetirmegi maksat edinipdirler. Ençeme alymlaryň nygtamagyna görä, şol poemalaryň ýazylan dili häzirki zaman türkmen edebi diliniň esasynda ýatyr. Olaryň sözlük maýasyndan häzirki zaman türkmen diline meňzeş bolan onlarça sözleri, söz düzümlerini, sözlem gurluşyny tapmak boljak.

Eserleriň üçüsi ozaldan bar bolan sýužet esasynda ýazylan. Fahreddin Gürgeni bilen Aly köne sýužete döredijilikli çemeleşipdir. Kutb bolsa Nyzamy Genjewiniň “Husrow we Şirin” poemasy belli bir derejede erkin terjime edipdir. Horezminiň “Muhabbetnamasy” bolsa, umuman söýginiň nazaryýetine bagyşlanan diýmek bolar we bu poema belli bir sýužeti bolmadyk, söýginiň dertlerini hertaraplaýyn açýan, hyýaly aşygyň dilinden ýazylan hyýalbent eser. Eger edebi metod babatda aýdylmaly bolsa, yşky poemalaryň barysy, Orta asyrlaryň edebiýatyna mahsus bolan romantizm metodynda ýazylan.

Yşky poemalaryň çeperçilik galybynda hem umumylyklar bar. Olaryň hemmesi şygyr bilen ýazylypdyr. Ýöne şahyrlar şygyryň dürli görnüşlerini peýdalanypdylar. Fahreddin Gürgeni bilen Kutb mesnewini saýlaýar. Mesnewi iri görwürmlü poemalary ýazmak üçin iň amatly görnüşdir. Kutb eseriň asyl nusgasyny, Nyzamy Genjewiniň eseriniň şygyr görnüşini üýtgetmän saklapdyr. Horezmi şygyr görnüşleriniň köpüsinden birbada peýdalanypdyr. Şygyr görnüşü babatda türkmen edebiýatynyň taryhy üçin Alynyň “Kyssaýy-

Ýusubynyň” aýratyn hyzmaty bar. Aly türkmenleriň gadymy goşgy düzüliş görnüşi bolan, Kiçi Aziýada garaýy diýlip atlandyrylýan, goşuk goşgy düzüliş görnüşinde iri göwrümlü eser ýazyp bilipdir. Alynýň şeýle synanşygy türkmen edebiyatynyň taryhynda ýeke-täk synanyşyk. Sebäbi uly göwrümlü eseriň her bendiniň soňunda birmeňzeş kapiýa tapmagyň aňsat daldigi üçin bu görnüşde iri göwrümlü eserleri ýazmak kyn.

Orta asyrlaryň yşky poemalary türkmen edebiyatynyň ösüşiniň soňky taryhynda yşk-söýgi temasynyň ilerlemegine täsir edýär. Orta asyrlar türkmen edebiyatyndaky liriki poemalar bilen soňky asyrlardaky dessanlary deňeşdirip görenimizde yşky poemalaryň dessançylyk däbini ösmeginde tutýan orny has aýdyňlaşýar. Şeýle deňeşdirmäni Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr“ dessanynyň mysalynda amala aşyrmaga çalyşalyň.

„Zöhre-Tahyr“ dessanynyň süžeti örän köp halklaryň halk döredijiliginde gabat gelýär, bu dessan esasynda XX asyrdaky aýyklaryň tragiki söýgüsine bagyşlanyp liriki we proza eserleri döredildi, ençeme çeper filmler düşürildi, librettolar ýazyldy, bu erteki, dessan ozalky SSSR-iň dürli halklarynyň teatrlarynda sahnalaşdyryldy. Ýöne muňa garamazdan, Merkezi Aziýa halklarynyň çeper edebiyatynyň XX asyra çenli dowam eden uzak taryhynyň dowamynda bu süžeti aýratyn eser hökmünde işlän bary-ýogy iki sany awtor, ýagny, XVII – XVIII asyrlarda ýaşan özbek şahyry Seýitmuhammet Saýýady hem-de XIX asyr türkmen şahyry Mollanepes belli. Bulardan öňki „Hamsalarda-da“, yşky-liriki eserlerde-de bu süžet gabat gelmeýär. Munuň özi eseriň süžetiniň döreýiş, ösüş we geografiki taýdan ýaýbaňlanýş taryhynyň „Ýusup–Züleyha“, „Leýli–Mežnun“, „Şirin–Perhat“ ýaly yşky dessanlaryň taryhyna garanyňda has ýaşdygy hakynda pikir ýöretmäge esas döredýär. Elbetde, bir ýa-da birnäçe halkyň arasynda ýaýran gezende süžetleriň taryhynyň onuň ilkinji gezek belli bir awtor tarapyndan işlenilen döwründen has ir dörap biljekdigini hem unutmak bolmaz. Bu süžet türki halklaryň arasynda dörän bolmaly, sebäbi ol beýleki halklara garanyňda türkmen, özbek, gazak, nogaý, garaçay-balkar... halklarynyň folklorynda has meşhur. Süžetiň geografiki ýaýrawyny hem ilki bilen türki halklaryň ýaşaýan territoriýasy bolan Merkezi Aziýa, Ural hem Kawkaz sebitleri diýip kesgitlemek mümkin.

„Zöhre-Tahyryň“ süžet ulgamynyň işlenilişine, onuň elementleriniň açylyşyna, forma we many-mazmun aýratynlygyna Orta asyrlar türkmen edebiyatyndaky yşky-liriki poemalar täsir etdimikä,

eger şeýle täsirlenme bar bolsa, olar nämelerden ybarat? Orta asyrlar türkmen edebiýatyndaky ýşky poemalaryň mynasyp dowamy bolan soňky asyrlardaky dessançylyk däbiniň ösüşinde Mollanepesiň we onuň „Zöhre-Tahyr“ dessanyň orny niredе?

Fahreddin Gürgeniniň seljuk soltany Togrul beg Türkmeni, Kutbuň Agoryň häkümi Tenibeg hany, Horezminiň Altyn Ordanyň emeldary Muhammet Hoja begi howandar tutunandygyna garamazdan, olardan biziň döwrümize çenli saklanyp galan diňe bir sany ýşky poemalarda köşk poeziýasyna mahsus bolan özboluşly taraplaryň ýüze çykmaýandygyny, şeýle-de, eserlerde dünýewi ýşkyň meseleleriniň gozgalýandygyny (Alynyň “Kyssaýy Ýusuby” Injilde hem Gurhanda beýan edilen Ýusup pygamber hakynda bolsa-da, eser iş ýüzünde Ýusup bilen doganlarynyň, Ýusup bilen fyrgaunyň we Züleyhanyň arasyndaky dünýewi meseleler hemde dünýewi söýgi babatynda söhbet açýar) göz önünde tutup, olary köşk şygryýeti, sufistik edebiýat ýaly edebi akymalaryň düzüminde däl-de, dünýewi edebiýata goşup öwrenmek gerek.

XVIII–XIX asyrlarda ýüze çykan dessançylyk däbiniň kyssawylyk häsiýeti entek bu eserlerde öz ýüzünü görkezmeýär. Eserleriň başky üçüsünde ozaldan bar bolan sýüzete daýanylýar, Horezminiň “Muhabbetnamasy” bolsa, umuman, söýginiň “nazaryýetine” bagyşlanan diýmek bolar. Ýşky poemalaryň barysy Orta asyrlar edebiýatyna mahsus bolan liriki mazmunda, şygry bilen ýazylypdyr. Fahreddin Gürgeni bilen Kutb mesnewiden, Horezmi şygryň dürli görnüşlerinden, Aly bolsa goşukdan (eger aslynda 5 – 10 bentli liriki goşgular babatynda ulanylýan bu gadymy türki, türkmen şygry düzüliş görnüşiniň uly göwrümlü poemanyň esasy formasy hökmünde ulanylmagyny hem şol bir termin bilen atlandyrmak mümkin bolsa) peýdalanypdyr. Orta asyrlaryň ýşky poemalary türkmen edebiýatynyň ösüşiniň soňky taryhynda ýşk-söýgi temasynyň ilerlemegine, has anyk aýtsak, dessançylyk däbiniň ösmegine oňyn täsir edýär. Bu täsiri anyk mazmunda deňeşdirmäge çalyşalyň. Dessançylyk mekdebi XVII–XIII asyrlarda ösüp başlaýar we bu mekdebiň in gowy taraplaryny özüne siňdiren Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessany türkmen edebiýatynda mynasyp orun tutýar. Şonuň üçin Orta asyrlar türkmen edebiýatyndaky ýşky poemalary şu dessan bilen deňeşdirip, oňyn täsirleri ýüze çykarmak bolar.

Ýşky poemalar bilen Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyň deňeşdirme derňewine geçmezden ozal bir meseläni nygtamak zerur.

Uly maksadymyz Mollanepesiň bu eserleriň haýsam bolsa birinden gönüden göni täsirlenendigini ýüze çykarmak däl-de, umuman, Orta asyrlar türkmen edebiýatynyň „Dünýewi edebiýat“ diýip atlandyrmak boljak edebi akymynyň esasy bölegi bolan yşky poemalaryň, namaçylyk däbiniň soňky asyrlardaky dessançylyk däbine ýetiren täsirini we bu meselede Mollanepesiň dessanynyň tutýan ornuny kesgitlemekden ybarat bolup durýar.

Sanalan eserleriň içinde biriniň diňe şygryda, beýlekiniň bolsa kyssadyr şygryň gezeleşdirilmeginde ýazylandygyna garamazdan, Alynyň „Kyssaýy Ýusup“ poemasy¹ öz ruhy boýunça Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr“ dessanyna, şeýle-de, beýleki dessanlara has ýakyn. Bu ýakynlyk Alynyň türkmen halk döredijiligine, türkmen ýazuwly edebiýatyna gadyndan bári mahsus bolan goşuk formasyndan peýdalanmagy, Mollanepesiň gahrymanlarynyňam öz duýgularyny goşukda açmagy, umuman, şu şygry formasynyň türkmen milli duýgularyny açmaga çemelidigi üçin bolmagam mümkin. Türkmen halkyna gadyndan bári mahsus bolan, türkmen ruhuny açmak üçin amatly forma hasaplanýan goşuk formasynyň Orta asyrlarda arap hem pars edebiýatynyň, medeniýetiniň, gazalyň, mesnewiniň... täsiri bilen ünsden düşürilendigini, az ulanylandygyny, onuň çeper edebiýatda belli bir derejede saklanmagynda Mahmyt Kaşgarlynyň „Diwan-i lugat et-türk“ eserinde toplanan, diýmek, halk arasynda meşhur bolan halk döredijilik eserleridir, Hoja Ahmet Ýasawynyň şygryýeti bilen birlikde Alynyň hem uly hyzmatynyň bardygyny we goşugyň Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde özüniň kämil derejesine ýetendigini inçeden yzarlap açmagy başaran alym Ahmet Bekmyradowyň rast nygtaýşy ýaly, Alynyň poemasy XVIII – XIX asyrlaryň diňe bir liriki şygryýetiniň däl, eýsem, dessançylyk däbiniň ösmegine-de öz täsirini ýetirdi². Ýöne, her näme-de bolsa, goşuk žanry iri göwrümlü eserleri ýazmaklykda forma taýdan birneme tagaşyksyz görünýär. Has dogrusy, giden bir uly göwrümlü poemanyň dört setirden ybarat bolan bentleriniň ählisiniň soňuna bir äheňdäki kapiýa tapmaklyk kynçylyk döredýär. Alynyň „Kyssaýy Ýusubyndaky“ ýaly ähli bentleriň şol bir söz („imdi“ sözi) bilen tamamlanmagy bolsa islendik bir zerurlygy eseriň jümmüşinden gelip çykmaýan gaýtalamanyň şol eseriň kämilligine ýaramaz täsir edişi deýin, eseriň çeperçiligine, galyp hem

---

¹ Aly „Kyssaýy Ýusup“. Aşgabat „Miras“ 2005. Sözsoňy ýazan A.Nazarow.

² Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyryna döp hem täzeçillik gözlegleri. Aşgabat. Ylym – 1989.

many-mazmun gözelligine ýaramaz täsir edýär. Biziň bilşimize görä, Alynyň „Kyssaýy Ýusup“ poemasy goşuk bilen ýazylan uly göwrümlü ýeke-täk eser we şeýle formadaky uly göwrümlü eserleriň başga gabat gelmezliginiň özi agzalan kynçylyklar sebäpli bolsa gerek.

XVIII – XIX asyrlarda şahyrlar bu žanry proza bilen gezekleşdirip berip, täze dessançylyk däbiniň has çeper hem köprüwüşli bolmagyny gazandylar. „Kitaby dädem Gorkut“ eseri hem şygyr-kyssa, has dogrusy, kyssa-şygyr görnüşinde ýazylan. Ýöne bu ýerde gahrymanlaryň duýgulary goşukda däl-de, aýdalyň, ak goşgy, belli bir formasyz goşgy görnüşinde açylýar. Munuň özi „ak goşgy, astrofiki, polimetriki goşgy ýaly şygyr düzüliş formalary, dürlü ölçegli bentler XX asyrdaky Ýewropa edebiýatynyň täsiri bilen türkmen edebiýatyna geldi“ diýip hasaplaýan garaýyşlaryň tersine, şeýle formalaryň türkmen halk döredijiligine, has dogrusy, türkmenlere gadymdan bäri mahsusdygyny aňladýar. Umuman, belli bir galyba däl-de, ritme daýanýan ak goşgy, edil şonuň ýaly-da, häzirki zaman dünýä estradasynda aýdylýan, amerikan negrleriniň folklorynda dörän rep hem her bir adamyň belli bir pursatda içki joşgunyny, gynanjyny, begenjini duýdansyz, aňyrdan gelşi ýaly ýüze çykarmagy bilen baglanyşykly döremek bilen, ähli halklara-da mahsus hadysadyr.

Eger Alynyň „Kyssaýy Ýusuby“ bilen Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr“ dessanynyň ikisiniň hem gadymy türkmen milli şygyr düzüliş formasy bolan goşukda ýazylmagy bilen baglanyşykly ýüze çykýan sýužet gurluşy babatynda däl-de, formasy hem-de beýan ediliş stili babatynda umumylygynyň bardygyny nygtasak, Horezminiň „Muhabbetnamasy“¹ bilen „Zöhre-Tahyr“ eserleriniň ikisiniňem döredijilik pafosy taýýndan has ýakyndygyny, ikisiniňem barypýatan liriki mazmunda, yşka, duýga baý görnüşde ýazylandygyny bellemek bolar. Ýöne Horezminiň eserindäki yşk-söýgi duýgusy anyk bir gahrymanlar bilen bolup geçýän hakyky durmuş wakalarynda, dartgynly bir sýužet liniýasynyň ugrunda açylan, umumy planda öňe çykýar. Gahrymanlaram real, anyk atlary bolan şahslar däl-de, umuman, söýýän ýigidiň we umuman onuň söýgüli ýarynyň – aşyk bilen magşugyň simwoliki keşbi. Şoňa görä, aşyk ýigidiň ýüreginde dörän yşky, onuň magşugy bilen düşünişmezlik sebäpli (bu düşünişmezligiňem nämeden dörändigini belli däl) ýüze çykýan hem-de barha we barha artýan nolasyny, başdan geçirýän

---

¹ Хорезми. Мухаббат-нама. М., 1961.

duýgularyny islendik bir başga yşk-söýgi temasyndan ýazylan dessanyň, çeper eseriniň umumy esasy edip almak boljak.

Beýleki ylymlardan tapawutlylykda janly durmuşy beýan edýän çeper eserlere diňe bir edebiyatçy alymyň däl, eýsem, her bir adamyň öz garaýşy bar we ol garaýyşlar hut şol janly durmuşy her kimiň öz gözi, öz dünýägaraýşy, özüniň ölçegleri bilen görýändigini sebäpli subýektiwlik häsiýetine eýe. Ýöne Mollanepesiniň „Zöhre-Tahyr“ dessany bilen Horezminiň „Muhabbetnamasyny“ okasaň olaryň ikisiniňem inçe lirizme, aşa duýguçylyga ýugrulandygyny we şu babatynda eserleriniň biri-birine gaýry dessanlara garanyňda has ýakyndygyny görmek bolýar.

Halk döredijilik eserleriniň bir häsiýetli aýratynlygy bar. Ýagny, çeper eserleriniň sýužeti giçki döwürlerde döränem bolsa, onuň – sýužetiň elementlerinde, eserdäki obrazlar ulgamynda, wakalaryň açylyşynda, çeper suratlandyrmalarda... ondan irki folklor eserleriniň, dini rowaýatlaryň, mifologýanyň täsiri, olaryň parçalary, elementleri hökmany suratda duýulýar. Belli bir derejede awtorly eserler barada hem şu hakykaty nygtamak bolar. Munuň özi umumyadamzat aňynyň uzak taryhyň dowamynda yzy üzülmesez bir yzygiderlilikde ösýändiginiň, her bir milleti, şeýle-de, ähli halklary baglanyşdyrýan, bir bitewi göwrä öwürýän umumy bir hakydanyň barlyk bolup dowam edýändiginiň aýdyň şaýady. Diýmek, halk hakydasynyň üzülmesez lentasy bar. Aýdalyň, halk ertekilerinde beýan edilen aňdarhalar fantastiki jandarlar däl, olar bary-ýogy uzak taryhy eýýamlarda Ýer ýüzünde ýaşap geçen dinozawrlar.

Şeýle täsirlenmeler temalary hem, gozgaýan meseleleri hem bütinleý başga bolan köp eserleriniň sýužet liniýasynyň elementleri hökmünde-de berilýär. Mysal üçin, „Zöhre-Tahyr“ dessanynda Tahyryň sandygyň içinde derýa bilen akyp gitmegine çalymdaş wakany ençeme halklaryň halk döredijilik eserlerinden, dini-mifologiki rowaýatlardan, çeper eserlerden tapmak mümkin: Injil rowaýatyna görä, täze doglan Musany sandyga salyp Nil derýasy bilen akdyryp goýberýärler, Çingiz han hakyndaky garagalpak rowaýatynda Altyn han tagt mirasdary bolan gyzyňy gepe gidip, sandyga salýar-da, Aral deňzine goýberýär, „Talapgor we Guler“ atly uýgur ertekisinde içi gyzly sandyk derýadan akýar, A.S.Puşkiniň „Şa Saltan hakynda ertekisinde“ gybatyň pidasy bolan ene bilen çagajyk çelege salnyp, derýa taşlanýar we ol çelek akyp deňze düşýär...

Şýužet liniýasynyň ösüşinde bar bolan şeýle umumylyklar Fahreddin Gürgeniniň „Wis we Ramin“ poemasy bilen Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr“ dessanynda-da gabat gelýär. Türkmen dessanlarynda, umuman, gündogaryň we günbataryň yşky-söýgi bilen baglanyşykly eserleriniň tas ählisinde diýen ýaly aşyk ýigit bilen magşuk gyzyň söýgüleri dürli hili real hem-de fantastiki synaglardan geçmeli bolýarlar. Şeýle synaglary has anyk toparlara bölüp görkezmege bolar:

1. Yaramaz adamlaryň özleriniň bet niýetleri bilen gizlin-u açyk görnüşde aşyklaryň söýgüsine böwet bolmagy.

2. Tebigy hadysalaryň dagyň, oduň, aždahanyň („Gudrat bilen bina bolgan aždaha, // Bent eýleme perizadyň ýoluny.“ „Görogly“ eposy)... köplenç aşyk ýigidiň magşuga tarap barýan ýoluny saklamagy.

3. Aşyk ýigidiň söýgüsiniň beýleki näzenin zenanlar bilen baglanyşykly synalyp görülmegi. Şeýle synaglar diňe bir türkmen halk döredijiliginde we awtorly eserlerinde däl, eýsem, beýleki halklarda-da gabat gelýär. Bize mälum bolan ilkinji şahyr – „şahyrlaryň atasy“ Gomeriň „Odisseyasynda“ on ýyllap Troýa urşuna gatnaşan Odisseyiň öz ýurduna, aýaly Penelopanyň ýanyna barýan ýolunda beýleki böwetler bilen birlikde olardan has beter kyn bolan, Odisseyi ýedi ýyllap goýnunda saklan zenan nimfa Kalipsonyň söýgüsi hem goýulýar. Ahyrsoňunda Odisseyiň öz kanuny aýalyna, başy ölümlü dünýewi maşgalasyna bolan söýgüsi üstün çykýar.

Ine, agzalan şu üçünji synag-böwet babatynda gürrüň gidende türkmen dessanlaryndaky magşuklar özleriniň käbir pursatlarda ynanyp bolmajak wepalylygy bilen tapawutlanýarlar. Asla olaryň öz ýarlaryna bolan beýik söýgisiniň önünde beýleki zenanlaryň özlerine bolan söýgüsi hiç zat bolup galýar. Üns bermeli ýagdaý, şeýle dessanlaryň din tarapdanam, kanun tarapdanam oňlanylýan köp aýallylygyň dowam edýän döwründe ýazylanlygydyr. Şu ýagdaýyň özi:

Şeýtan aýdar şirin işdir azagoý,
Rahman aýdar nebs umydyn üzegoý,
Magtymguly, tur goluňny köze goý,
Eger döze bilseň kылgyл bu işi.

– diýip, bigäne gelniň binika söýgüsinden ýüz dönderen Pyragy ýaly seýrek şahsyýetleriň bardygyndan habar berýär. Emma durmuşda gabat gelýän şeýle „seýrek şahsyýetler“ real keşbi janlandyryp bilmeýär. Şu mesele babatynda özüni has erkin duýýan Görogly beg has realistik, has halky häsiýetli keşp.

Mollanepesde Tahyryň söýgüsem örän beýik we tüýs ýürekden. Ýöne her niçigem bolsa ol ikinji bir gyzyň – Mahymyň päk söýgüsindenem çürt-kesik ýüz öwürmeýär. Şunuň bilen onuň Zöhrä bolan söýgüsem kemelmeýär. Şeýlelikde, biri-birleriniň ýürek duýgularyna uly sarpa goýýan, bäsdeşlerine asla ýamanlyk islemeýän, gabanjaňlyk belasyny ýatlaryna salmaýan söýýän ýürekleriň Zöhräniň, Tahyryň hem-de Mahymyň arasynda söýgi üçburçlygy döreýär. Asla, bu dessandaky ýagdaýy üçburçluk diýip atlandyrmagam bolmaz. Sebäbi „söýgi üçburçlugy“ diýlende ýetilmek islenýän şol bir maksady (şu dessanda Tahyry) gabanyň, biri-birine basdaş, bäsdeş, görüp bolan iki sany oğlan ýa-da, tersine, iki sany gyz göz önüne getirilýär. Bu ýerde bolsa biz biri-birine, öz bäsdeşi bolsa-da, asla ýamanlyk islemeýän, edil Allanyň adamy söýüşi ýaly, Tahyry başga hiç birini ýigrenmän, gabanman söýýän Mahym gyz bilen Zöhre gyzyň halal söýgüsini görýäris.

Türkmen dessançylyk däbinde döredilen sýužetleriň arasynda seýrek bolan şeýle üçburçluga biz Fahreneddin Gürgeniniň „Wis we Ramin“ poemasynda gabat gelyäris. Öz ejesi Şahru banu tarapyndan erkek dogany Wiru bilen adaglanan (poema Togrul begiň döwründe, Maryda ýazylsa-da, sýužetiň yslandan öňki döwürde ýüze çykandygyny we eseriň adamçylyk kada-kanunlaryna sygyşmaýan däpleriň tankydy hökmünde ýazylandygyny ýatda saklamak gerek. Pars-täjik edebiýatynyň görnükli wekili Ubaýd Zakanyň bu eseri okamaklygy hiç bir musulman aýala maslahat bermändiginiň sebäbini hem onuň şu hakykaty ýatda saklamandygy bilen düşündirse bolar. Sebäbi eseriň ilkinji äheňlerinden satiranyň we ironiýanyň ysy gelip dur. Eger eser durmuşyň kemçiliklerini açýan bolsa, bu eseriň, awtoryň günäsi däl-de, tersine, üstünligi we degişlilikde bu ýerde eseri, awtory ýazgarman, ýaramaz durmuşyň özüni ýazgaryp, kämilleşmäge çalyşmaly. Şeýdip çeper edebiýat özüniň beýik missiýasyny – jemgyýeti, adam ogluny kämilleşdirmegi amala aşyrýar.) Wis ejesiniň nebsine ýok diýip bilmändigi sebäpli garry patyşa Mubadyň aýaly bolmaly bolýar. Wis bilen Mubadyň inisi Raminiň arasynda hakyky yşk ody tutaşýar. Mubad patyşa tarapyndan ýurtdan çetleşdirilen Ramin Gül bilen tanyşýar we olaryň arasynda söýgi döreýär. Zöhre – Tahyr – Mahym bilen bagly bolşy ýaly, Wis – Ramin – Gül söýgi üçburçlygam tä gül-gunçaly bagyň gury şahasyna meňzäp duran Mubad aradan çykýança dowam edýär. Soňra Ramin tagta geçip, Güle gutarnykly öýlenýär we ýurdy adalatly dolandyrýar.

Gündogarda gyz birine durmuşa çykansoň şoňa öýlenjek bolup ýörmek geň görülýär. Dessandaky magşuklaryň ählisiniň gyz bolmagam şondandyr. Gaýry biriniň eli degensoň oňa dawagär bolmak peslik hasap edilýär. Bu ýerde welin Mubadam, Ramynam şeýle ýagdaýa jinnek ýalam ähmiýet bermeýärler. Şu babatda eser Ýewropa halklarynyň durmuşyny, edebiýatyny ýada salýar. Ýöne, hakykatyň hatyrasyna aýtmaly bolsa, magşugyň başga birine durmuşa çykany bilen aşygyň kalbyndaky söýgini çykaryp taşlap bolmaýar ahryryn. Gündogaryň berk ahlak kadalary bu kynçylyga mert dözmegi talap edýär.

Eserleriň ikisinde-de söýgi temasynyň daşyndan adalatly patyşa hakyndaky mesele hem gozgalýar. Eger „Zöhre-Tahyr“ dessanynda ähli kynçylyklar öz ähdine wepasy bolmadyk, zalym hem diktator Babahan patyşanyň günäsi bilen ýüze çykýan bolsa, „Wis we Ramin“ poemasynda patyşanyň – Mubadyň adalatsyzlygy jemgyýetçilik planda açylyp görkezilýär. Eýýäm eseriň başynda, özboluşly aýdylan mynajatda awtor öz döwürdeş patyşasynyň – Togrul begiň başga taraplaryndan has köpräk suratda adalatlydygyna üns berýär:

Togrul beg jomartdyr, kem däldir Günden,

Hemmä hormat - nygmat ýetendir ondan.

Poemada Mubad patyşa şa wagty diňe keýpi-sapa berilýär. Onuň ýurt, il-gün üçin eden işleri hakynda hiç zat agzalmaýar. Şahyr hut şa neslinden bolsa-da, gahrymanlaryň käbir ýaramaz ahlakyny suratlandylanda özüni hiç-hili çäklendirmeýär. Ony halky, gödek sözler bilen paýhynlaýar. Ine, ikiýüzli, puluň, baýlygyň, şöhratyň guly bolan Şahru Mubadyň hatyny alýar:

Okansoň ilçiniň getiren hatyn,

Batga batan har deý bulaşdy gaty.

Eşegiň ady başga-da köp ýerde agzalýar. Şeýle ýagdaý gündogaryň sygyrýetine kän bir mahsus däl. Gündogar edebiýatynda, aýratynam, asylzadalaryň keşbi janlandyrylanda gödek sözler ulanylmaýar. Hut şunuň özem poemanyň diliniň aýratynlygydyr, halkylygydyr.

Ramin şa bolanda bolsa ýurdy adalatly dolandyryýar. “Allanyň kanunlarynyň önünde dyza çökýär”, “ili eden-etdilikden halas edýär”, “garakçylary, zalymlary ýok edýär”, “ýollary ogrulardan arassalaýar”, “pukaralary baý edýär”,

We onuň sudunyň öňünde deňdi,
Baý, geday, guly hem patyşasy ýurduň,

Akyldar alymlar, paýhasly iller,
Çar tarapdan oň ýanyna geldiler.

Orta asyrlaryň başynda, pars dilinde ýazylan bu poema türkmen edebiýatynyň nähili köpgranlydygyny, oňa düşünmek üçin paýhasly hem seresap çemeleşmelidigini görkezýär.

Fahreddin Gürgeni halky hakynda alada etmeýän, diňe özüniň keýpi-sapasyyna berlen garry patyşa Mubadyň garşysyna adalatly Ramini goýýar. Mollanepes bolsa Babahan patyşanyň zalym keşbiniň antipody hökmünde Adyl şany getiripdir. Diýmek, awtorlaryň ikisi hem öz eserlerinde arassa yşky meseleler bilen kanagatlanman, jemgyýetçilik meselelerini hem gozgapdyrlar.

Kutbuň „Husrow we Şirin“ poemasynyň azerbeýjan edebiýatynyň klassigi Nyzamy Genjewiniň parsy dilde ýazan „Hamsasyndaky“ „Hosrow we Şirin“ poemasynyň türki dile geçirilen terjimesidigi üçin Mollanepesiň dessany bilen parallelleri aýratyn derňäp oturmadyk. Ýöne derňelip geçilen umumylyklar Orta asyrlaryň liriki poemalarynyň soňky asyrlaryň dessançylyk däbine, şol sanda Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr“ dessanyna täsiriniň bolandygyna, asla dessançylyk däbiniň aňyrdan gelýän yşky-liriki ulgamyň mynasyp dowamydygyna şaýatlyk edýär.

Iri göwrümlü yşky eserleriň sanynyň türkmen edebiatynyň taryhynyň has içgin öwrenilmegi bilen köpelmegi mümkin.

Fahreddin Gürgeni we onuň “Wis we Ramin” poemasy

Fahreddin Gürgeniniň ýaşan ýeri Mary töwerekleri, döwri takmynan XI asyr, hyzmat eden hökümdary Togrul beg Türkmen. Türkmenler üçin şeýle dabaraly döwürde ýaşan Fahreddin Gürgeniniň ömri barada maglumat az. Ol ýiti zehinli şahyr bolupdyr. Bu barada we şahyryň ömri hakynda gelip ýeten ujypsyz maglumatlar gadymy tezkirelerde saklanylýar. Olar Gürgeniniň doglan wagtynyň takmynan 1015-1016-njy ýyllardygyny habar berýär. Şahyr Gürgende dünýä inýär, şol ýerde ulalýar, ylym alýar. Gürgeni diňe bir şahyr

däl, uly alymam ekeni. Ol pelsepeden, arap, pars edebiýatyndan baş çykarypdyr.

Maglumatlaryň azlygynda şahyryň ömri hakyndaky ýalňyz çeşme onuň döredijiligidir. Gürgeniniň döredijiliginden saklanyp galan ýek-täk eser “Wis we Ramin” poemasy. Poemadaky habarlara görä, şahyryň şahsy durmuşynda söýgi meselesi oňyn çözülmändir. (Belki şonuň üçin şahyryň poemasyndaky söýgi ideal däl, köp meselelerde bolsa, awtor wakalary janyňangynlyk bilen beýan edýändir. Awtoryň şahsyýetiniň onuň eserlerinde öz şöhlelenmesini tapýandygy ylymda subut edilen ýagdaý). Gürgeni bu poemany Togrul beg Türkmeniň döwründe ýazypdyr. Eseriň başynda şahyr Togrul beg Türkmeni taryplaýar.

Soňra şahyr Togrul begiň gazanan ýeňişlerini sanaýar. Oňa ähli ýerden, şol sanda arap halyfatyndan hem sowgat-serpaý gelýändigini nygtaýar.

Şahyryň ömrüniň agramly bölegi paýtagt şäher Maryda geçýär. Ol Togrul begiň ýanynda uly söweşleriňem şaýady bolupdyr. Yspyhan boýun egdirilende şahyr Togrul begiň ýanynda ekeni we bir sebäp bilen şol ýerde galyp, seljuklaryň bellän häkimi Amid Abulfath Muzaffar bilen tanyşýar. 1051-nji ýylyň tomsuna çenli şu şäherde ýaşaýar. Gürgeniniň haçan aradan çykandygy belli däl.

“Wis we Ramin” poemasynyň ýazylmagyna Yspyhanyň häkimi Abulfath Muzaffar itergi berýär. Poemanyň sýužeti öň pehlewî dilinde bar ekeni. Abulfath ony pars dilinde ýazmagy Fahreddin Gürgenä maslahat berýär. Gürgeni bu işiň hötdesinden gelýär.

Sýužetiň dörän wagty yslandan öňki döwre degişli. Ol takmynan sasanidler döwründe Ardaşiriň ogly Şapuryň hökümdarlyk eden zamanasynda döräpdir. Kâbir alymlar bolsa (Ý.E.Bertels, Zebihulla Sefa) eseriň dörän wagtyny has aňryk, arşahidler zamanasyna çenli süýşürýär. Biziň pikirimizçe, birinji çaklama dogry bolsa gerek. Sebäbi 1126-njy ýylda ýazylan “Mujmelut-tawaryh wel-kysas” atly tezkirede şeýle maglumat bar: “Ardaşiriň ogly Şapuryň zamanasynda “Wis we Ramin” kyssasy bolupdyr. Ramininiň dogany Mubad Şapur tarapyndan Maryda oturyp, häkimlik edipdir we Horasan, Maham hem onuň permanynyň astynda bolupdyr”. Bu ýerde ünsi çekýän zat taryhda ýaşap geçen şahsyýetleriňem,

wakanyň bolup geçýän ýeriniňem eserdäki wakalar we olaryň bolup geçýän ýeri bilen gabat gelmegidir.

Sýužet. Eser yslam edebiýatynda dăp bolan mynajat bilen başlanýar. Şundan soň wakalar ýaýbaňlanyp ugraýar. Merwiň hökümdary Mubad şa köşgünde gözelleri ýygnan wagty Şahru-banuga aşyk bolýar. Şahru garrandygyny aýdyp, söýgüden boýun gaçyrýar, ýöne gyzy bolsa ony Mubada bermäge razy bolýar. (Sähelçe-de bolsa şeýle şertnama türkmen dessanlarynyň ekspozisiýasyny ýada salýar) Gyzy Wis dogulýança Şahru Mubada beren wadasyny ýatdan çykarýar. Wis bilen Mubadyň inisi Ramin Huzanda bir enekäniň elinde terbiýelenýärler. Ýetişensoň Şahru gyzyny ogly Wiru (?)! durmuşa çykarýar. Şol döwürde Wisi sorap, Mubadyň ilçisi Zard gelyär. Mubad ýagdaýy eşidip, goşun sürüp söweşýär, ýöne ýeňiş gazanyp bilmeýär. Ikinji gezek goşun sürende Wisiň ýanyna adam iberýär. Eger Wis Mubada gelse, uruş bes ediler. Emma Wis ilçi bilen gödek gürleşýär. Her name-de bolsa, Mubad maksadyndan dänmeýär. Ilki Şahru pul, baýlyk iberip görýär, soň Wisi ogurlap, Merwe getirýär. Emma döwlet meselesini unudyp yşkyň ýoluna düşen garry Mubadyň päline inisi Ramin päsgelçilik döredýär. Ol ýaşlykda bile terbiýelenen Wisini görüp, oňa aşyk bolýar. Wisiň ahy-pygandaky ýagdaýyny eşidip, eneke oňa kömek etmek maksady bilen jadynyň güýji bilen Mubadyň erkeklik güýjüni gandallaýar. Ramin enekäniň kömeginden peýdalanyp, kynlyk bilenem bolsa, Wisi duşuşyga razy edýär. Ramini gören gyz oňa aşyk bolýar. Şundan soň dörän söýgi üçburçlygy uzak wagtlap dartyşyp durýar. Ähli kynçylyklara garamazdan, ýaşlar Mubady her dürli ýollar bilen aldap duşuşýarlar. Muňa Raminiň sürgün edilmegem, Wisiň gabalyp goýulmagam päsgel berip bilmeýär. Gaýtam, kynçylyk aşyklaryň hyjuwyny artdyrýar. Ýöne sürgünleriň birinde Ramin Güle aşyk bolýar, hatda onuň bilen toýam edýär?! Gülüň göwnüni tapmak üçin Ramin oňki söýgüsinden geçýändigini aýdyp, Wise hat ýazýar. Ýöne enekäniň sözünden, Wisiň hatyndan soň Ramin eden işine ökünýär we Merwe dolanýar. Aşyklar uzak kineden soň ýaraşýarlar. Mubad awa gidende Ramin Zardy öldürýär we hazynany hem, Wisi hem ogurlaýar.

Bu habary eşiden Mubad Ramin bilen söweşe taýynlanýar. Ýöne söweşde däl-de, awda ýekegapanyň dişlerinden ölýär. Onuň ölümi taryhy hem rowaýaty gahryman bolan Nyzamynyň “Hamsasyndan” başlap ähli beýleki “Hamsalarda” keşbi janlandyrylan Bahram Guruň ölümünü ýada salýar. Şondan soň Raminiň şa bolup ýurdy dolandyryşy, Wisiniň ölümi, Raminiň şalygy uly ogluna tabşyryşy hakynda gürrüň berilýär.

Ýöne eser yslam edebiýatynyň tersine gahrymanlaryň, wakalaryň ahlaksyzlyk tarapyny gönümel, dogruçyl, hatda käbir babatda gödeklik bilen açýanlygy bilen haýran galdyrýar. Bu babatda eser antiki edebiýatdaky söýgi sygryetini ýada salýar. Bu ýagdaý eseriň yslam dini ýaýramazyndan öňki durmuşy suratlandyranlygy bilen bagly ýüze çykýar. Hut şu ýagdaýyň özi ýazaryň pikir erkinligine ýol beripdir. Umuman, ýazar şeýtmek bilen yslamdan öňki ahlaksyz düzgünleri tankyt edýär, olaryň üstünden gülýär. Ine, Şahru Wis bilen Ramini biri-birine adaglaýar. Eger adaglylaryň süýtdeş dogandygyny, adaglaýanyňam olaryň enesidigini hasaba almasaň geň zadam yok. Şony hasaba alsaň welin, yslam dininiň adam bolmaga, siwilizasiýa tarap nähili uly ädim ädendigine şükür edýärsiň.

Wisiniň söýgüli, (bu ýerde oýnaşy diýen sözi ulansak has dogry bolardy, sebäbi Raminiň söýgüsi ýeke-täk däl, ol mümkin bolan ýerde Gül bilenem söýüşip ýör. Sýužetiň şeýlekin gurluşy, belli bir derejede, Mollanepesiň “Zöhre-Tahyryndaky” Zöhre – Tahyr – Mahym üçburçlygyny ýada salýar) Mubadyň inisi Raminem öz agasynyň aýaly bilen aýş-eşrete meşgul bolmagy?! aýyp hasaplamaýar. Öz ähdine wepaly, hiç bir zadyň öňünde öz söýgüsinden dänmeýän aşyk-magşuklar hakynda okap, diňläp ýören türkmen okyjysy “Wis we Ramin” poemasyň okap hüşgärlense gerek. Şonuň üçin poemanyň bütin dowamynda eseriň yslamdan öňki durmuşyň tankydy hökmünde ýazylandygyny ýatda saklamak gerek. Eseriň şeýle tankyda ýugrulandygyna göz ýetirmek üçin sýužete gysgaça nazar aýlamak ýeterlik.

Gündogarda gyz birine durmuşa çykansoň, şoňa öýlenjek bolup ýörmek geň görülýär. Dessandaky magşuklaryň ählisiniň gyz bolmagam şondandyr. Gaýry biriniň eli degensoň oňa dawagär bolmak peslik hasap edilýär. Bu

ýerde welin Mubadam, Raminem şeýle ýagdaýa jinnek ýalam ähmiýet bermeyärler. Şu babatda eser Ýewropa halklarynyň durmuşyny, edebiýatyny ýada salýar. Ýöne hakykatyň hatyrasyna aýtmaly bolsa, magşugyň başga birine durmuşa çykany bilen aşygyň kalbyndaky söýgini çykaryp taşlap bolmaýar ahryryn. Gündogaryň berk ahlak kadalary bu kynçylyga mert dözmegi talap edýär.

Wisiň keşbine iki hili düşünse bolýar. Bir tarapdan ol ilki bilen özüne, soň ärine biwepalyk edýän ahlaksyz zenan. Ikinji bir tarapdan bolsa durmuşyň, ahlaksyz adamlaryň guran oýunlarynyň pidasy. Ahlaksyz adamlaryň hataryna ilkinji bolup gyzynyň ykbalyny ters ýola salan, dogulmadyk çagasyny garry Mubada adaglan Şahru-banu girýär. Bu ahlaksyz zenan munuň bilenem çäklenmän, Mubadyň özüne iberen baýlygynyň önünde ejizläp, ogul-gyzynyň bagtyny ýatdan çykaryp, şanyň Wisi ogurlamagyna ýardam berýär:

Görüp altyn-kümüş, baýlyklaň baryn,
Şahru tolgunjyna ýitirdi aňyn.

Gözi düşen pursat baýlyga, zada,
Ogly - gyzy ýatdan çykdy şo bada.

Kalbynda seslendi Alladan gorky,
Ikä parçalandy ýüregniň örki.

Wis ilkibada öz bagty üçin az göreşse-de, Ramine erkini berenson, işeňňirleşip ugraýar. Awtor Wisiň keşbini ösüşde bermegi başarypdyr. Nämäniň nämedigine düşünişip ýetişmedik ýaş gyzyň başky erksizligi adaty ýagdaý. Soňra welin Wis hatda garry, ynjuk Mubady gije aldap, goltugyna enekäni gysdyryp, aşygynyň ýanyna çykmak ýaly mekirliklerem edip bilýär.

Ramin babatda aýdylanda, onuň dessanlarymyzdaky ideal aşyklara däl-de, real durmuşdaky ýigitlere çalyň edýändigini nygtamaly. Onuň uzak aýralyga çydaman, Güle öýlenip ýalňyşmagy şu pikiri subut edýär. Durmuşda-da adamlar ýygy-ýygdan ýalňyşýar ahryryn. Şol ýalňyşlykdan başga ýerde ol öz magşugyna ýetmek üçin hiç bir zatdan gaýtmaýan hakyky aşyk. Ýöne bu ýerde-de biz bir ýagdaýy, magşugyň Raminiň erkek doganynyň aýalydygyny göz önünde tutmaly.

Şahyr bu ýagdaýy Raminiň kalbyndaky yşk ody bilen düşündürmek islese-de, muňa göz ýumup geçip bolmaz.

Umuman, Ramin eserde gowy gahryman. Meselem, Mubad şa wagty diňe keýpi-sapa berilýär. Onuň ýurt, il-gün üçin eden işleri hakynda hiç zat agzalmaýar. Ramin öňki şanyň düýbünden tersine hereket edýär, il-güne ýagşylyk edýär.

Mesnewi görnüşinde ýazylan eseriň dili ýeňil hem düşnükli. Şonuň üçin ol okgunly okalýar. Şahyr gahrymanlarynyň käbir ýaramaz ahlakyny suratlandylanda özüni hiç-hili çäklendirmeyär. Ony halky, gödek sözler bilen paýhynlaýar.

Bu ýerde şa zenany barada gürrüň gidýändigini ýatlasak, bu setirleriň nähili gödek ýaňlanýandygyna göz ýetireris. Eşegiň ady başga-da köp ýerde agzalýar. Şeýle ýagdaý güngogaryň şygyrýetine kän bir mahsus däl. Gündogar edebiýatynda umuman, hasam betar asylzadalaryň keşbi janlandyrylanda gödek sözler ulanylmaýar. Hut şunuň özem poemanyň diliniň aýratynlygydyr.

Beýleki dessanlardaky ýaly beýik däl-de, birneme real söýgini wagyz edendigi üçin, diliniň birneme gödekligi üçin, aýratynam, eserde ahlaksyz adamlaryň keşpleriniň açylanlygy we öte erkin söýgüniň suratlandyrylandygy üçin poema kän ýaýramandyr. „Wis we Ramin hakyndaky rowaýaty okan zenandan paýhaslylyga garaşmaň” diýip Ubaýd Zakany nygtaýar. Şol sebäpli eýýäm XVI asyrdaky eseriň ýazgysyny tapmak kynlaşyp ugraýar. Eseriň estetiki, hem ahlak gymmmatlygyna şübhelenen alymlaram bar. (T.Holdeke XIX asyr).

Emma çeper edebiýat durmuş hakykatyny bolşy ýaly suratlandyrmaly diýip wagyz edýän realizmiň we häzirki zaman çeper eserleriniň fonunda poemanyň derejesi peselmekden betar, öz döwründen ençeme asyr öňe gidilip, durmuşy realistik suratlandyryp ýazylana meňzeýär. Fahreneddin Gürgeni bary-ýogy durmuşdaky ýaramaz adamlaryň ahlakyny açyp görkezýär. Hatda şol döwürde şeýle hakykata çalymdaş çeper eseri ýazyp bilmegini, belli bir derejede, şahyryň üstünligi diýibem bolar. Özboluşly eserleriň, özboluşly sýužetleriň bahasyny ýene bir zat bilen kesgitlemek bolar: olar döredilenden soň belli bir mekanda, belli bir halkyň içinde saklanyp galman, dünýäniň ýüzi bilen aýlanyp ugraýarlar. Hut Fahreneddin Gürgeniniň eseriniň sýužeti bilen baglanyşykly hem şeýle bolýar. Gruziýada bu sýužetiň esasynda

“Wisramiani” atly dessan döreyär. Orta asyrlaryň başynda, pars dilinde ýazylan bu poema türkmen edebiýatynyň taryhynda özboluşly hadysalaryň biri.

Alynyň “Kyssaýy-Ýusup” poemasy

Bütün dünýäde meşhur bolan, sýužeti onlarça şahyrlar tarapyndan hem günbatarda, hem gündogarda işlenen Ýusup bilen Zuleýha baradaky kyssany türkmen dilinde poema görnüşinde ýazyp biziň edebiýatmyzy başlaýdyran Alynyň özi we ömri hakynda beýleki yşky poemalar ýazan ýazarkaryňkyça-da maglumat saklanmandyr. Diňe şahyryň bu meşhur kyssany 1233-nji ýylda ýazandygy we onuň ýazarynyň adynyň Aly bolandygy eseriň özünden mälim.

Buny düzen zagyf bende, adym Aly...,

***

Taryh üçin alty ýüz otuz üçdi,

Bu zagyf bu kitaby düzdi imdl.

Eseriň taryhy hakynda. Bize mälim bolan dessanlaryň içinde taryhy taýdan gadymlygy boýunça Ýusup we Zuleýha baradaky kyssa bilen bäsleşip biljegi ýok. Rowaýat ýewreýleriň Kengandan Müsüre göçüp başlan döwri, ýagny, b. e. . öňki dört ýarym mün ýyl öňki döwür bilen baglanyşkly. Bu rowaýat Töwratdan, Injile, Injilden Gurhana geçýär. Soňra dünýäniň şahyrlary, ýazyjylary rowaýaty işlemekde yhlas görkezýärler. Oňa bagyşlap türkmen, türk, rus, nemes, kürt, fransuz dillerinde kyrk baş eser ýazylýar. Ine, şol ýazarlaryň gysga sanawy: Jamy, Andalyp, Nazym, Tomas Mann, Ýan Raýnis, Rabguzy, Hataýy, Handy, Dürbek, Hajy Lutfaly han Azer. . . gepiň gysgasy sanaw ýüzden artýar.

Bu pygamberiň ykbalyna dünýä edebiýatynda şeýle köp üns berilendiginiň sebäbi nämmedekä? Biziň Pyragy atamyzam döredijiliginiň agramly böleginde “Ýusup diýe-diýe” bagryny paralayar ahyryn. Biziň pikirimizçe şeýle ýagdaýyň birinji sebäbi şu pygamberde hem içki -ruhy, hem daşky - beden gözelliginiň jemlenmegindedir. Sopuslylygyň dünýägaraýşy bilen alsaň bir ynsanda şeýle gözellikleriň jemlenmeginiň özi ony hudaýa barabar edýär.

Emma ynsanda şeýle gőzellikleriň jemlenmegi entek ony rowaýaty gahrymana öwrüp bilmez. Şonça asyrylyk taryhyň dowamynda millionlarça adamlar ýaşap geçendir. Şolaryň içinde hemmetaraplaýyn gőzelleräm bolandyr, elbetde. Şu ýerdenem ikinji sebäbiň başy başlanýar. Ýusup hemmetaraplaýyn gőzel, Adamlaryň kalbynda gőzel, kămil zada söýgi bar. Ol söýgi adamyň kimligine, hatda gowulygyna, ýaramazlygyna-da garaşly däl. Sebäbi ol ynsana Allatarapyn, tebigy berilen endik. Haçanda şeýle söýülýän beýik gőzellige kast edilende adamyň kalby garşylyk bildirip, umman bolup tolkun atýar. Ýusup owadan. Onuň owadanlygy daşky gőzellige sarpa goýýan materialistlerem, ruhy gőzellige ýykgyň edýän idealistlerem özüne çekýär. Ýöne ol gőzellik ejir çekýär. Özem kimden? Öz doganlaryndan, özüni jan - dilden söýýän magsugyndan. Gőzellige kast edilýär, gőzellik ejir çekýär. Ine, şu rowaýat esasynda ýüzläp eseriň döredilmeginiň baş sebäbem şu bolsa gerek. Dünýäniň halklarynyň ýazyjy-şahyrlary gőzelligiň harlanmagyna garşy garşylyk bildirýärler.

Alynyň “Kyssaýy-Ýusuby” dăp boýunça mynajatdan başlanýar. Alkys-senadan soň Ýusup hakyndaky rowaýaty ýazyp, köpçülige ýaýratsaň peýdaly boljakdygy ýatlanylýar, “Kyssaýy-Ýusupda” asylky gelýän sýužet ulgamyna kăn bir üýtgeşmeler girizilmändir. Şahyr öň işlenen sýužetler barada Gündogaryň şahyrlarynyň edişi ýaly, meselem, Fuzulynyň “Leýli-Mejnuny” isleýşi ýaly, wakalaryň gidişini, keşpleriniň açylyşyny özüçe duýgy öwüşgünleri bilen baýlaşdyrmak islăpdir. Şonuň üçin, hem-de bu meşhur rowaýatyň okyjylar köpçüligine mălimdigi üçin eseriň sýužetiniň, kompozision gurluşynyň üstünde aýratyn durmagyň zerurlygy ýok bolsa gerek diýen pikir bilen gönüden - göni keşplerini derňewine geçýäris.

Ýusup - ideal ynsan, pygamber, ak ýürekli, halal, jomart, parasatly, çydamly, rehimdar, bagyşlap bilýän hakaýyl. Ol enebaşga doganlary tarapyndan guýa taşlananda, Mūsūr şasy tarapyndan zyndana salynanda - çydamly, ynamly, ýüregi söýse-de, ärlı zenan bolan Züleýhanyň söýgüsini inkăr edende -- halal, ynsaply, dőwleti açlykdan halas edende - parasatly, năçe

wagtlap halky öz nury bilen eklände -jomart, özüne kast eden doganlarynyň günäsini geçende -rehimli, geçirimli.

Ýusubyň pygamberlik ýoluna böwet bolýan doganlary bolsa ynsan görüpliginiň, men-menliginiň, pesliginiň nyşany. Olaryň häsiýetleriniň nähili derejede pesligi Ýusuby gara şaýa satan wagtlyary hasam aýdyň bolýar. Ýusubyň töwereginde bolup geçýän wakalaryň üsti bilen eserde ýene-de bir zat nygtaljak bolunýar. Allanyň bendesi üçin edýän haýyrly pälleriniň garşysyna, şeýle-de ýazgydyň garşysyna hiç bir zat böwet bolup bilmez. Hak, hakykat ahyrsoňy dabaralanar. Oňa diňe sabyrly bolup garaşmak we mümkin boldugyça göreşmek gerek. Bu ýerde Ýusubyň ýamanlyklara garşy çydamynyň özi göreşdir.

Züleyha - öz maksadyna ýetmek üçin hatda zenan hilesindenem gaýtmaýan gaýratly zenan. Ýusuba garaňda Züleyha has işeňňir. Onuň söýgüsi ýurekden. Ýöne onuň öz maksadyna ýetmek üçin kuwwatly söýgüsiniň hatyrasyna gurnaýan hile-pirimlerini bagyşlap boljakdygyny ýa-da bolmajakdygyny kesgitlemek okyjynyň paýyna düşýär. Bizniň pikirimizçe hakyky, halal söýgi ýary özüne nesip etmäýende – de, oňa erbetligi dözmeli däl. “Meňki bolmasaň günün kyn bolsun” diýýän söýgi egoistik, gedem söýgi. Her halda gözleri kör bolup, görki gaçyp, gaçgak gezip ýören ýagdaýynda-da Ýusuba bolan söýgüsiniň bir damja-da egsilmeýändigini göz önünde tutsaň, Züleyhanyň ýalňyşyny bagyşlap bolsa gerek. . Hakyky gözelligi daş görünüşde däl-de, kämillikde. Ýusup pygamberlik bilen ol gözelligi duýmagy başaýar we Züleyha öýlenýär.

“Eseriň esasy maksady adamlary dine ynandyrmak, sabyrly bolmaklyga çagyrmak ýaly dini, yzagalak pikirleri ýaýratmak bolsa-da ondan başga bir topar meselelerde gozgalýar” (Türkmen edebiyatynyň taryhy. Aş. Ylym 1975. 134 sah). Eseriň gahrymanlarynyň hemmesinden uçdantutma kommunizm ugrunda göreşiji ýasamaga çagyryan sowet döwriň talaby bilen ýazylan bu setirlerde käbir nätakyklyklar bar. Ilki bilen eser diňe dine däl-de gözellige, söýgä, halallyga, ynsanperwerlige çagyryar. Onsoňam eger eser diňe dine çagyryan bolsa, onda anyk haýsy dine çagyryarka?. Eseriň sýužeti yslandanam, hristiançylykdanam, hatda, belki, otparazçylykdanam oň döräpdir ahyry.

Çeperçiligi - babatda gürrüň edilse ilki bilen nygtalmaly zat eseriň iri göwrümlidigine garamazdan türkmenleriň gadymy goşgy düzüliş görnüşi bolan goşuk görnüşinde ýazylanlygydyr. Ýöne, näme üçindir türkmen edebiyatynyň taryhynda şu esere syn ýazan alym S. Durdyýew poema rubagy görnüşinde ýazylypdyr diýip belleýär. (Türkmen edebiyatynyň taryhy. Aş. Ylym 1975. 134 sah). Aşadaky meseleme üns bereliň:

Dolan aý-dek bulduraýdy anuň ýuzi,
Bal, şekerden datly idi anyň sözi,
Mahzunlara rahat idi anyň sözi,
Ansyz maňa bu jahan hoş degil imdi.

Eseriň islendik yerinden mysal alsanam ýagdaý şeýle.

Türkmen edebiyatynda milli görnüş hasaplanylýan goşuk görnüşinde iri göwrümlü yşky poema ýazmak batyrgaýlykdyr. Şu ýagdaýyň üstesine eserde häzirkizaman türkmen dilinde-de şol durşuna ulanylýan onlarça sözi tapsa boljak. Bularyň barysy jemlenip, Alynyň “Kyssaýy-Ýusup” poemasyynyň türkmen halkynyň edebi mirasdygyna şek-şübhe goýmaýar.

Orta asyrlarda ýazylan yşky poemalaryň içinde Alynyň “Kyssaýy-Ýusuby” dünýä boýunça belli rowaýat esasynda ýazylan ýalňyz eserdir. Onuň türkmen dilinde ýazylmagy türkmen edebiyaty üçin bu eseriň ähmiýetini has-da artdyrýar. Poemanyň mynajatynda Aly “eseri ýazyp, köpçülige ýaýratmagyň peýdaly boljakdygyny” nygtapdy. Ýazar özüniň şu maksadyna ýetip bilipdir. Türkmen halkynyň arasynda bu rowaýatyň meşhur bolmagynda Alynyň “Kyssaýy-Ýusubynyňam” hyzmaty bardyr. Soňrak, XVIII asyrdaky Magtymguly Pyragy Ýusuba tas kiçiräk bir dessanlyk şygrylaryny bagyşlar, Nurmuhamet Andalyp “Ýusup-Züleýha” dessanyny ýazýar, XIX asyrdaky Zelili, Misgingylyç ýaly şahyrlarymyzam öz goşgularynda Ýusubyň, Züleýhanyň atlaryny yatlap durýarlar.

Kutbuň “Hosrow we Şirin” poemasy

Ýazar hakynda. Kutb takmynan XIV asyryň birinji ýarymynda ýasap geçipdir. Şol asyrdaky ýaşanlygyny onuň bize gelip ýeten ýeke-täk uly göwrümlü eseri bolan “Hosrow we Şirin” poemasyndaky

Hanymyz Tenibeg şany juwan bagt,
Kim üç andan guwanur täç hem tagt.

- diýen setirler subut edýär. Setirlerde ady agzalan Tenibeg han XIV asyryň 40-njy ýyllarynda Agorda häkimlik edipdir. Tenibeg hanyň aýalyna bagyşlanyp ýazylan elegiýada Agoryňam ady bar:

Jemile han, melek, ol bagt erki,
Agorda döwleti, ol tagt görki.

Şahyryň poemasyň ýeke-täk göçürilen golýazma-nusgasy Parižiň milli kitaphanasynda saklanýar.

Eseriň taryhy. Eser özbaşdak döredilen çeper eser däl. Ol Nyzamynyň meşhur “Hamsasyndaky” poemadan edilen erkin terjimedir. Şonuň üçin bu sýužetiň taryhy barada durup geçmek gerek. Gündogarda meşhur yşky dessanlaryň içinde “Husrow we Şiriniň” uly orny bar. Eser öz gözbaşyny sasanidler döwletinden alyp gaýdýar. Özem ençeme halklaryň, araplaryň, wizantiýalylaryň, şamlylaryň, parsalaryň, ermenileriň taryhçylarynyň tassyklamagyna görä eseriň esasynda taryhy wakalar, taryhda ýaşap geçen şahsyýetler bar. Eseriň durmuş hakykatyndan ugur alyandygyny aşygyň, ýagny Husrowyň keşbiniň ideal dældigi bilenem düşündirse bolar. Ol Eýranda şalyk eden Husrow Perwiz II çeper keşbidir. Ýaramaz gylykly Husrow özüniň Şirine, Şiriniň özüne bolan söýgüsiniň ýeke-täk hem hakykatdygyna doly göz ýetirýänçä köp ýalňyşlyklary goýberýär, gaýry birine öýlenýär.

Bu gezende sýužeti ilkinji gezek Firdöwsi işleýär. Şondan soňra biz bu eseriň ol şahyrdan beýleki şahyra geçip, barha ideallaşdyrylyşyny, gündogaryň dessançylyk däpleriniň galybyna salynyşyny synlap bilýäris. Firdöwside bu çeper eser durmuş hakykatyna has ýakyn. Onda gahrymanlar birmeňzeş däl. Olaryň hemmesi ýalňyşyp bilýär. Eýýäm bary-ýogy bir asyrdan soň ýazylan Nyzamy Genjewiniň poemasynda bu sýužet dessançylyk däplerine salynyp ugraýar. Bu дәplere görä aşyk-magşuklar ideal bolmaly. Nyzamy sýužetiň dürli görnüşlerini toplaп işländigi üçin bolsa gerek Husrowyň keşbini ideallaşdyryp görkezmägä milt etmeýär. Öňa derek bu kemçilikli keşbiň garşysyna goýlan, öz söýgüsine wepaly, zähmetsöýer, ýeke sözli Perhadyň keşbi has giň görnüşde aýaga galýar. Onuň Husrow bilen Şirine bolan söýgüsi

hakyndaky söhbeti Nyzamy pars dilinde inçelik bilen dartgynly suratlandyryp bilipdir. Kutb hem ony ussatlyk bilen türkmen diline geçiripdir:

Aýtdy:- Negadar söwdiň sen any?

Aýtdy:-Sözde sygmaz hiç beýany.

Aýtdy:-Gördüňmi, ol gün tek jemalyn?

Aýtdy:-Kim, beli, gördüm hyýalyn.

Aýtdy:-Mähriden bolgaýmy sen päk?

Aýtdy:-Kim, meger, bolsam, ölüp hak.

Aýtdy:-Ger ýoluksaň, görse seni?

Aýtdy:-Göze sürtsem topragyny.

Aýtdy:-Gel bu işden ýuw eliňni.

Aýtdy:-Sözleme köp tiz tiliňni.

Bu mert gahrymana soňra mydama ideal keşbiň gözleginde gezyän döredijiler barha we barha köp üns berýärler. Ahyrsoňam onuň ady Alyşir Nowaýynyň - şu sýužete bagyşlanan poemasynda eseriň adyna çykarylýar. Umumanam Nowaýynyň “Şirin - Perhady” gündogaryň dessançylyk döpleriniň galybyna doly salynypdyr diýsek ýalňyş bolmaz. Türkmen durmuşy dessanlarynda waka köplenç aşyk-magşuklaryň dogulmanka adaglanmagy bilen başlanýar. Arap, pars erkeleriniň esasynda ýazylan hyýaly dessanlarda bolsa aşyk magşugy ýa düşünde, ýa suratyny görüp, şonuň ugruna çykýar. Nowaýy hyýaly dessanlaryň ýoly bilen gidipdir.

Mundan başga-da Husrow Dehlewi, Sahy, Mürze Muhammet Kasymy, Urfy Şirazy, Hatyfy, Möwlna Kermany ýaly şahyrlar bu sýužeti işläpdirlir. Her bir zadyň tüýs, asyl nusgasy has gymmatly bolýar. Belki, şol sebäpli Kutb terjime etmek üçin eseriň irki nusgalarynyň biri bolan Nyzamynyň poemasyny saýlandyr.

Kutbuň terjimesi göni däl-de, döredijilikli terjime, şonuň üçin ol eseriň başynda öz pikirlerini aýdyp geçmegi gerekli hasaplaýar. Şahyr Nyzama uly hormat goýupdyr. Onuň “balyndan halwa bişirmek” isläpdir.

Gazan dek gaýnap, uş söwda bişirdim,

Nyzamy balyndan halwa bişirdim.

Munuň özi şahyryň terjimä döredijilikli çemeleşendigini aňladýar. Kutb eýýäm şol döwürde belli şahyr ekeni. Şonuň

üçin Nyzamy ýaly beýik şahyryň sözlerini şiresi bilen türkmen diline geçirip biljekligine şahyryň ynamy bolupdyr.

Şahyryň bu terjimesi barada eseriň üstünde işlän polýak alymy A. Zaýançowskiniň bellikleri gymmatlydyr. “Biziň ýadygärligimizde terjimeçi tarapyndan iki meýil duýulýar:

1. Terjimeçi käbir şygrylary örän ynjuk, tas harpma-harp diýen ýaly, käte bolsa asyl nusganyň ýazary bolan Nyzamynyň ulanan arap, pars leksikasyny ulanmak bilen terjime etmäge çalyşýar.

2. Terjimeçi köp pursatlarda gönümel terjimäni saklamaýar. XIII asyryň romanynyň sýužetiniň mazmunyny umumylykda dogry saklap, käýerde köp jikme-jiklikleri girizýär. Aýratynam, folkloriň we döwlet-dessuryň maddy medeniýeti bilen baglanyşykly ýagdaý şeýle. Munuň özi eseriň Nyzamynyň döwrüne garaňda has başga taryhy we jemgiýetçilik-ykdysady döwürde degişlidigini görkezýär”. (Zaýançowskiý. A. 45 sah).

Alymyň belleýşi ýaly, Kutb Nyzamynyň poemasynyň birnäçe bölümini terjime etmän galdyrypdyr. Şol bir wagtyň özünde terjime edilýän ýerlerde Kutb Nyzamynyň şygry ölçegini saklamaga synanyşypdyr.

Kutbyň terjime eden bu yşky poemasy türkmen diliniň taryhyny öwrenmek üçinem gyzyklydyr. Umuman, çeper eserleriň ylmy işleriň türkmen diline terjime edilmeginiň halkynyň aň-düşünjesiniň ösmegi üçinem, edebiýatyň baýlaşmagy üçinem ähmiýeti örän uludyr. Şu babatda gündogaryň meşhur dessanlarynyň birini türkmen diline ussatlyk bilen geçiren Kutbyň hyzmaty “Oguznamany” türkmen diline geçiren Salar Baba Gulaly oglunyňky bilen deňdir.

Horezminiň “Muhabbetnama” poemasy

Orta asyrlarda döredilen yşky poemalaryň içinde Horezminiň “Muhabbetnama” poemasynyň aýratyn orny bar. Bu poema ylmy dil bilen aýtsak söýginiň taryhy däl-de, teoriýasy. Sonuň üçin ony Orta asyrlaryň ähli yşky eserlerine baha bermekde gönükdiriji höküminde öwrenmegem bolar.

Ýazar hakynda. Bu özboluşly eseriň ýazarynyň doly ady, atasynyň ady belli däl. Horezmi şahyryň edebi tahallusydyr.

Ýöne belli, alym Emir Najyp şahyryň “Rowany:” atly ikinji tahallusynyňam bolandygy baradaky çaklamny hem öňe sürýär. Biziň pikirimizçe ýazaryň bir sözi eseriň bir ýerinde getirmegi (“Söýüň sen bende Horezmi, rowany”) entek onuň edebi tahallusdygyny aňlatmaýar. Birinji tahallusyň tarapynda bolsa şahyryň ençeme setirleri bar:

Ylahy kyl nazar Horezmi nazara...

Hoşa ruzy ne Horezmi bemaled...

Ezelde kyldy Horezmini mätäç...

Aýtsyn bende Horezmi dogalar...

Bu Horezmi, “Muhabbetnamasyny”...

Ady bilen baglanyşykly bolşy ýaly, Horezminiň doglan, aradan çykan wagtam belli däl. Diňe şahyryň XIV asyryň ahyrlarynda aradan çykanlygy baradaky çaklama eýerip we ynsan ömrüniň köp bolsa bir asyr töweregidigini göz önünde tutup, onuň XIV asyryň başlarynda doglandygy barada pikir ýöretmek bolar.

Horezmi Gündogar ýurtlarynyň köpüsine syýahat edipdir, Ruma, Türkiýä, Taýfura, Şama aýlanyp çykypdyr. Şol saparlaryň birem “Muhabbetnama” eseriniň döremegine sebäp bolýar. Şahyr Aral ýakalaryna aýlanyp ýörkä Altyn Ordanyň hany Janybegiň emeldarlarynyň biri Muhammet Hoja bege duşýar. Muhammet Hoja beg ylma, bilime, edebiýata sarpa goýýan adam bolmaly. Ol ýörite Horezmini ýanyna çagyryp ondan türki dilde eser ýazmagyny soraýar. Bu waka gysgajly bolup geçýär. “Muhabbetnamanyň” “Beýany wakany aýdar” bölümünde bu barada söhbet açylýar. Muhammet Hoja begiň haýyşynyň mazmunyndan çen tutsaň oňa çenli Horezmi meşhur şahyr derejesine ýeten bolmaly. Muhammet Hoja beg “şahyryň köňül bährinde köp göwherleriniň bardygyny parsyça depderleriniň bardygyny, şeker dek dil bilen älemi tutanlygyny nygtaýar.” Arman şahyryň beýleki eserleri biziň döwrümize çenli gelip ýetmändir. Hakykatdananm islendik şahyryň döredijilik ýoluna ser salsak, bu ýoluň iri göwrümlü eserden başlamandygynyň şaýady bolarys. Iri göwrümlü şygry eserini ýazmak üçin şahyr liriki şygrylaryň kynçylygyndan geçmeli. Bu pikir “Muhabbetnama” ýaly mazmun hem galyp taýdan kämil eser üçin iki esse dogrudyr.

Şeýdip, şahyryň adyny edebiýatyň taryhyna goşan “Muhabbetnama” eseri Syrderyanyň aýagynda, Aralyň ýakasynda, Muhammet Hoja begiň oýagynda we howandarlygynda 1353-1354-nji ýyllarda, gysgalyrynda ýazylýar. Horezmi poemany on namadan ybarat etmegi meýilleşdirenem bolsa on bir nama ýazýar. Bir nama parsça ýazylmak islenen iki nama derek üç namanyň ýazylanlygy bilen artýar (4, 8, 11-nji namalar).

“Muhabbetnama” sada, gysga görnüşdäki mynajat bilen başlanýar. Ýöne Horezminiň mynajaty eseriň özünden üzňe däl. Allatagala, yslamy mukaddeslikler hakynda söhbet açyp başlandan şahyr öz poemasyň baş temasy, söýgä üns berip ugrayar. Söýginiň asyl döreýişiniň kökünüň Alladan gaýdyandygyny yzarlap, soňra ony ynsanyň real söýgüsine ulaşdyryp goýberýär. Ýöne bu ýerde Orta asyrlaryň edebiýatynda rowaçlanan sopuçylyk edebiýatyndaky pikirler salgylanyp, hüşgärligi elden bermek bolmaz. Horezminiň söýgüsi ynsanyň ynsana söýgüsüdür. Muhammet pygamberiň hem hudanyň yşkyndan doglandygyny bellemek bilen şahyr birinjiden söýginiň gudratly güýçdini nygtamak islese, ikinji tarapdan özüni we eserini dine kelte düşünyän nadan düşünelerden goramak isläpdir. Şahyryň aşygyň magşuga bolan söýgüsini hudaýa, Muhammet pygambere, hökümdara söýgüsi bilen utgaşdyrmagam şonuň üçindir. Sopuçylykdaky söýgi barada gürrüň gidýän bolsa bu ortada hökümdaryň adynyň tutulmagynyň zerurlygy ýok.

Türkmen edebiýatynyň taryhynyň I tomynda alym T. Nepesow meddahçylyk dilinde hökümdaryň öte ideallaşdyryp suratlandyrylmagyny ýaraňjaňlyk däl-de şahyryň ýürek arzuwy hökmünde suratlandyrypdyr. Munuň özi ikelläp goldamaly pikir. Öz ömründe halkyň, ýurduň ykbaly bilen baglanyşkly köp meselelere täsir edip bilýän hökümdarlary “Feridun ýaly adyllyga, Ýusup ýaly gозellige, Hatam Taý ýaly jomartlyga” çagyrmak bilen şahyr öwülýäniň öwgä mynasyp bolup, ýagşylyga ymtylmagyny isläpdir.

“Muhabbetnama” - özboluşly poema. Onda beýleki yşky poemalardaky ýaly sýužet ýok, özabşdak atlandyrylan gahrymanlaram ýok. Dogrusy, diňe söýginiň ynsan kalbynda, aşyk bilen magşugyň ýüreginde duçar bolýan garşylyklarynyň,

kynçylyklarynyň duýgy sýüzeti bar. Esasy keşplerem diňe aşyk bilen magşuk.

Eseriň ýene bir bellemeli aýratynlygy aşyk bilen magşuk hyýaly keşpler däl. Olar real, ejir çekýän (aýratynam aşyk, magşuk bolsa türkmen gyzlaryna muwapyk agraslygyny, ejabyny saklaýar we öz duýgularyny ýaýbaňlandyрмаýar) gahryman. Söýülýän gyzyň keşbi hem gündagaryň çeperçilik döpleriniň kömegi bilen bezelse-de durmuş hakykatyna ýakyn.

Aşygyň söýgüden doly kalby ilkibaşda ruhypes däl. Öňde goýlan ajap maksat ony dünýäni owadan görmäge mejbur edýär. Emma soňky namalarda aşyk barha we barha hyýalbentlikden saplanýar. Söýgüden ganatlanan ýigidiň durmuş hakykatyna gelip gonmagy oňa agyr degýär. Maksada ýetmek kyn boldugyça aşygyň oňa tarap ymtylyşy şonça güýçlenýär. Ymtylyş güýçlendigiçe ejirem köpeliýär. Şeýdip soňky namalarda sikaýat etmek, nalamak äheňi has artýar. Ol zalym magşukdan nalap başlaýar, ony aşygyň halyna düşünmezlikde aýyplaýar:

Aýtgy: “Eý, sözi ýalan jepakär!

Garaklary garakçy, özi aýýar”.

Aýt: “Eý, mähriň az, yşwan feriwan,

Netendir ol agyzda munça ýalan?”

Aýt menden kim: “Ol misgin urar ah,

Haçan ingeý gedanyň öýüne şah?”

Emma gaharlananyň bilen ýagdaý üýtgänok. Ynsanyň ikinji ýaragy ejizlemek. Şeýdip aşyk magşugyna ýalbaryp başlaýar. Umuman, eseriň tutuş dowamy şeýle äheňdedir.

Käte diňe we diňe aşygyň yşky bilen baglanyşykly ýüze çykýan gaýry meseleler entek şol meseleler babatda uly pikir ýöretmek üçin ýeterlik däl. Meselem:

Jahanda soltanlar gullar bilen hoş,

Çemeniň bilbili güller bilen hoş.

– diýen ajaýyp setiri okap Horezminiň synpy garaýyşlary barada giňişleýin söhbet açmak bolmaz. Birinji setiriň peýda bolmagy elbetde, şahyryň jemgyýet baradaky dünýägaraýşyna azda-kände yş açýar. Emma ol birinji setir ikinji setiriň hyzmatynda bolup, diňe ikinji setiriň hatyrasyna getirilýär.

Poemada şygryň beýan, gazal, mesnewi, kytga, hekaýat ýaly köp görnüşleri ulanylypdyr. Eseriň çeperçiligi örän ýokary. Aýratynam magşugyň gőzelligi beýan edilende aşygyň dili dür saçar. Anyklap aýtmak kynam bolsa Horezminiň döredijiliginiň çeperçilik bezegleriniň Magtymguly eýýamynyň türkmen şahyrlaryna täsir eden bolmagy mümkin.

Dişiň injisinden göwher uýalar.

Horezmi.

Dür derýadan çyka bilmez,

Hazar kylsa dişlerine.

Mollanepes.

Saçyň her taryna müň küýr ýetmez,

Ýüzüňniň nuruna müň nur ýetmez.

Horezmi.

Saçlaryň her taryna ýüz müň tümen isteseň,

Nagt bereýin pullaryň bir-birden sana zülpüň.

Kemine

Horezminiň “Muhabbetnama” poemasy näzik lirizme ýugrulan şygry eseri bolup, her dürli kynçylyklara seretmezden ruhybelent ýaşamaga çagyýar. Eseriň umumy mazmunyndan gelip çykýan netije şeýleräk. Durmuş kyn, jennet gowy. Ýöne kynçylykdan gorkman jenneti öz eliň bilen döretmäge çalyşmaly.

Orta asyrlar türkmen edebiýatynda yşky poemalar barada umumy netije

Orta asyrlaryň yşky poemalary türkmen edebiýatynyň taryhynyň nähili baý hem köptaraplydygyny, olara düşünmek üçin paýhasly hem seresap çemeleşmelidigini, şu babatda türkmen edebiýatynyň goja zeminiň her bir halkynyň edebiýaty bilen bäsleşip biljekdigini görkezýär. Yşky şahyrlar hem-de olaryň yşky eserleri hakynda aýdylanlary umumylaşdyryp aşakdaky netijelere gelmek bolar:

– ýazarlaryň ömri, dünýägaraýşy, gaýry eserleri hakynda maglumat az;

– yşky poemalaryň esasy temasy söýgi, çeper galyby şygry. Ýöne olaryň käbirinde esasy temanyň daşyndan ençeme

meseleler gozgalýar. Şygryňam dürli görnüşlerinden peýdalanylýar;

– eserleriň hemmesiniň baş maksady adamlary halal, päk söýgä, ynsanperwerlige, mertlige, haýyra, asyllylyga çagyrmak. Fahreddin Gürgeniniň poemasyňy ahlaksyzlykda aýyplamak nädogry bolardy. Sebäbi şahyr hut şol ahlaksyzlygy tankytlap eseri ýaňsy, ironiýa bilen ýazypdyr. Okyja diňe dogry netije çykarmak galýar;

– eserleriň türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýeti bar.

ORTA ASYRLAR TÜRKMEN EDEBIÝATY BOÝUNÇA UMUMY NETIJE

Orta asyrlarda halkyň özi bilen baglanyşykly bolşy ýaly, edebiýatyňam örüsi, dünýägaraýşy giňeýär. Onda dörän dört akym muny subut edýär. Akymlaryň hersi ýazarlaryň tutýan jemgyýetçilik orny taýyndanam, eserleriň mazmun hem galyp özboluşlylygy taýyndanam biri-birinden tapawutly. Olary birleşdirýän umumylyk bolsa ýazarlaryň gowy ynsanlygyndan gelip çykýar. Sebäbi eserleriň ählisinde ýagşylyga, haýyra, adalata, gозellige, Haka, Halka söýgi bar.

Haky, Halky aňyndan aýyрмаýan Mäne Baba ýaly sopy şahyrlaryň, gylyç bilen goranyp, paýhas bilen pälleýän, topragyny, Watanyny janyndan eý görýän seljuk soltanlary ýaly serkerde-sahyrlary, hökümdary adalata çagyryp, gerek ýerinde neşterini çykaryp bilýän Enweri ýaly köşk şahyrlary, söýgüni, gозelligi başyna täç edýän Horezmi ýaly yşk şahyrlary... bolan millet bagtlydyr.

EDEBIÝATLAR

1. “Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty”. Aşgabat, 2007.
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr”. Aşgabat, 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Ösüşiň täze belentliklerine tarap”. Aşgabat, 2008.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Parahatçylyk, döredijilik progres syýasatynyň dabaralanmagy”. Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň resminamalary, çykyşlary we metbugatdaky seslenmeler”. (Mary şäheri, 2007-nji ýylyň Nowruz aýynyň 30-y), Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, 2007.
8. Amansähedow M. Şygır sungaty we şahyрана şahsyýet. Aşgabat.
9. Abaşidze. G. Uzaga çeken tümlük. Roman. Aşgabat, 1979.
10. Abdyllyáýew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. Aşgabat. Magaryf. 1985.
11. Abdyllyáýew Ö. Türkmen prozasynda döp we täzeçillik. Aşgabat – 1972.
12. Abdyrahman Jamy. “Altyn zynjyr” we beýleki eserler. Aşgabat, 1990.
13. Abdyrahman Jamy. “Baharystan”. Aşgabat, 1991.
14. Akatow B. Edebiýaty öwreniş ylmynyň terminologiýasynda „edebi akym“ adalgasynyň ulanylyş aýratynlyklary. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky ylym we tehnika baradaky ýokary geňeş bilen Türkmenistanyň bilim ministrliginiň Mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly 17 ýyllygyna bagyşlanyp geçirilen „Beýik Galkynyş eýýamynyň ylmy gadamlary“ atly aspirantlaryň we ylmylaryň kandidaty alymlyk derejesine dalaşgärleriň ylmy konferensiýasynyň tezisleriniň ýygyndysy. Aşgabat. Ylym. 2008.
15. Akatow B. Garajaoglanyň dünýägaraýşynda tebigatyň orny. “Mukaddes Ruhnama we Garajaoglanyň edebi mirasy umumyadamzat ruhy gymmatlyklarynyň ulgamynda” atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 2 – 3. 05. 2006.
16. Akatow B. Görogly eýýamynyň edebiýatynda dörän edebi

- akymlar. „XXI Altyn Asyr – ylym asyrydyr” ady bilen ýaş alymlaryň arasynda Türkmenistanyň Prezidentiniň ygylan eden bäsleşiginiň ýeňijileriniň ylmy işleriniň tezisler ýygyndysy. Aşgabat 2004.
17. Akatow B. Göroglynyň edebi keşbi bilen türkmen edebiýatyndaky serkerde-şahyrlaryň umumylyklary. “Görogly ýordumy we Gündogar edebiýaty” atly Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty, Daşoguz welaýatynyň häkimligi. Daşoguz – 2009. 23 – 25-nji sentýabr. 68-69, 182-183, 293-nji sah-lar.
  18. Akatow B. Gurhanyň 80-nji süresiniň A.S.Puşkiniň döredijiliginde işlenilişi. Seyitnazar Seydi ad. TDML. 1998.
  19. Akatow B. Mahmyt Zamahşarynyň “Ýagşyzadalaryň bahary” ýygyndysynda türkmenler hakynda aýdylan pikirler. “Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynysy” atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 23 – 25. 05. 2007. Aşgabat – Daşoguz – 2007.
  20. Akatow B. Orta asyrlar türkmen edebiýatyndaky yşky-liriki poemalar we olaryň edebi-çeper dünýägaraýşyň ösüşindäki orny. Türkmenistanyň Bilim ministrligi, Türkmenistanyň ylymlar akademiýasy we Türkmenistanyň söwda-senagat edarasy tarapyndan geçirilýän „Täze Galkynys eýýamynyň ylmy we bilimi dünýäniň ylmy-bilim ulgamynda“ atly halkara konferensiýanyň tezisler ýygyndysy. Aşgabat – 9-11 sentýabr 2009-njy ýyl.
  21. Akatow B. Seljuk soltanlarynyň türkmen edebiýatynyň serkerde-şahyrlyk mekdebiniň ösüşindäki orny. „Seljuklar döwrüniň edebiýaty we medeniýeti“ atly Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. 2009-njy ýylyň 11-13-nji marty. Aşgabat – 2009.
  22. Alişer Nowaýy. Hazoýinul maoniý. Toşkent. Fan. 1959.
  23. Allakow J. Edebiýat ylmyna giriş. Aşgabat. Magaryf. 1992.
  24. Andalyp. Nesimi. (Tankydy tekst) “Ylym” neşirýaty. Aşgabat – 1978.
  25. Annamammedow M. Şüküri we XIX asyr türkmen poeziýasynda romantiki stil problemasy. Aşgbat 1980.
  26. Annanurow M. Edebiýaty öwreniş ylmynyň terminleriniň gysgaça rusça- türkmençe sözlügi. Aşgabat. Ylym. 1989.
  27. Annaorazow J., Karly G., Kösekow D. Orta asyrlar taryhy. Orta mekdepleriň VI synpy üçin okuw kitaby. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy 2008.
  28. Aristun – Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat 2000.

29. Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat. Magaryf. 1988.
30. Auezow M. “Abaý”. Roman. Aşgabat, 1953.
31. Aýbek. Nowaýy. Roman. Aşgabat, 1955.
32. Babyr. Diwan. Aşgabat „Miras” 2004.
33. Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana däp we täzeçillik gözlegleri. Aşgabat. Ylym. 1989.
34. Bekmyradow A.M. Andalyp hem Oguznamaçylyk däbi. Aşgabat. Ylym. 1987.
35. Burhaneddin Siwasly. Saýlanan eserler. Aşgabat. Ylym. 1980.
36. Doguştan günümize büyük Islam tarihi. Ilmi muşavir we redaktör prof. doktor Hakky Dursun Yyldyz. Istanbul „Çag yayinlari“ neşirýaty. 1993.
37. Durdyýew S. IX-XVII asyr türkmen edebiýatynyň şahyrlary. Aşgabat. Ylym. 1967.
38. Firdöwsî. Şanama. Aşgabat 1962.
39. Geldiýew G. Poeziýamyzyň häzirki zaman keşbi. (Stil problemsy) „Türkmenistan“ neşirýaty. Aşgabat, 1978..
40. Görogly. Aşgabat – 19.
41. Gullaýew N. Leyli hem Mežnun hakda söhbet. Aşgabat „Magaryf“, 1989.
42. Gullaýew Nazar. Gadymdan galan nusgalar. (Makalalar ýygynyndysy) Aşgabat „Türkmenistan“ 1986.
43. Gurhan. Aşgabat “Türkmenistan” 1995. Terjimeçi Hoja Ahmet ahun Orazgylyç molla ogly.
44. Gyote I.W. Goşgular. “Faustdan bölek”. “Sowet edebiýaty”, 1949, №9.
45. Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. Moskwa. 1992.
46. Hydyrow Ý. Ylýasow Ö. Mahmyt Kaşgarynyň “Diwani-lugat-et-türk” eseriniň edebi elementleri. Çärjew. 1980.
47. Hydyrow Ý. Ylýasow Ö. Gadymy türkmen edebiýatynyň taryhyndan. Aşgabat 1978.
48. Injil we Zebur we Süleýmanyň timsallary. Mukaddes Kitap Terjime Instituty. Stokgolm 1994.
49. IX – XVII asyr türkmen edebiýatynyň şahyrlary. (Sprawocnik, düzen S.Durdyýew), Aşgabat, 1967.
50. Jeleddin Rumi. Bolşuň ýaly görün. Aşgabat, 2000.
51. Kyrk gyz. Garagalpak halk eposy. Aşgabat, 1958.
52. 1001 gije. Arap ertekileri. Aşgabat, 1964.

53. Magtymguly. Saýlanan goşgular. “Türkmenistan” neşirýaty. Aşgabat – 1976.
54. Magtymguly. Şygrylar. III tomluk. Aşgabat. Türkmenistan. 1992.
55. Magtymguly. Saýlanan eserler. TSSR Ylymlar Akademiýasy, Dil we edebýat instituty. “Türkmenistan” döwlet neşirýaty. Aşgabat – 1957. N.Aşyrowyň we G. Kulyýewiň redaksiýasy bilen.
56. Manas. Gyrgyz halk eposy. Aşgabat “Magaryf” 1990. Gyrgyzçadan terjime edenler Nury Baýramow bilen Otuz Ýowyyew.
57. Meredow A. Ahally S. Türkmen klassyky edebýatynyň sözlügi. Aşgabat. Türkmenistan. 1988.
58. Meredow A. Seljuklar döwrüniň edebýatynyň taryhyndan. Aşgabat. Ylym 1968.
59. Mir Amman. “Dört derwüş”. Aşgabat, 1964.
60. Mollanepes. Lirika. Aşgabat. Türkmen döwlet neşir. 1955.
61. Mollanepes. Lirikasy we „Zöhre - Tahyr“ dessany. I tomluk. Çapa taýýarlanlar N.Aşyrow, B.Garryýew, A.Kekilow. TSSR Ylymlar Akademiýasynyň neşirýaty. Aşgabat 1963. şahyryň doglan gününüň 150 ýyllygyna bagyşlanan neşir.
62. Muhammet Baýram han Türkmen. Türkmen diwany. Aşgabat. Ylym. 2000.
63. Mustakow R. „Zöhre-Tahyr“ dessanynyň gadymy kökleri. „Diýar“ žurnaly 2009-njy ýyl, №4 sany. 36-37-nji sah-lar.
64. Nesewi Muhammet. Soltan Jeleddin Meňburnuň ömür beýany. Aşgabat „Ruh“ 2001.
65. Nyzamy. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1948.
66. Ödäýew O. Garaşsyzlyk diwany. I – II tomlar. Aşgabat „Ruh“ 1999.
67. Omar Haýýam. Rubagylar. Aşgabat, 1977.
68. Rahymow N. Taryhy çeşmeşynaslyk terminleriniň gysgaça rusça-türkmençe sözlügi. Aşgabat „Magaryf“ 1988.
69. Rejebow R. Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. Aşgabat „Türkmenistan“ neşirýaty 1966.
70. Rejepow R. Gadymy türkmen edebýaty. Aşgabat 1991.
71. Saady Şirazy. “Bossan”. “Edebiýat we sungat” 12. 19. 05. 2000; 18. 08. 2000. “Diýar” 2003, № 12.
72. Serwantes M. “Don Kihot”. Aşgabat, 1938.
73. Seyit Ymadutdin Nesimi. Saýlanan eserler. III tomluk. Aşgabat. Türkmenistan. 1993.

74. Soltan Hüseyin Baýgara. Diwan. Aşgabat „Miras“ 2005.
75. Türk dünýäsiniň şygry antologiýasy. Taýýarlan Oraz Ýagmyr. Ankara – 2000.
76. Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat. Ylym. 1975. I tom – 1975, II tom (1, 2 kitaplar) – 1975, III tomuň 1-nji kitaby – 1977, 2-nji kitaby – 1978, IV tom – 1979.
77. XXI altyn asyr – ylym asyrydyr. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2004.
78. Ýan W. “Çingiz han” roman. Aşgabat, 1948.
79. Ýunus Emre. Söýeliň, söýüleliň. Ankara, 2000.
80. Ýunus Emre. Diwan. Çapa taýýarlan K. Ataýew. Aşgabat „Miras“ 2004.
81. Абдулазиз Байындыр. Взгляд на сектантство в свете Коранаю Изд. 3-е, доп. Пер. с турецкого: Расим Осман (Османзаде Расим Мамед оглу. Научный редактор перевода: Д-р филос. наук Расим Осман. Стамбул — 2002.
82. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. Москва “Просвещение” 1979.
83. Антология таджикской поэзии. Гослитиздат. М. 1957.
84. Аристотель. Сочинения. Академия наук СССР. Институт философии. Издательство социально-экономической литературы “Мысль”. Москва – 1978. 4 тома.
85. Аристофан. Избранные комедии. Москва. Художественная литература. 1974.
86. Артомонов С.Д. История зарубежной литературы 17-18 веков. Москва 1982.
87. Артомонов С.Д. Самарин Р.М. История зарубежной литературы XVII века. Москва. Учпедгиз. 1958.
88. Белинский В.Г. Статьи о классиках. «Художественная литература». Москва 1973.
89. Бертельс Е.Э. Низами. Издательство Академии наук СССР. Москва 1956.
90. Бертельс Е.Э. Литературное прошлое туркменского народа. Совет эдебияты. 9-10. 1944.
91. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. “Наука». Главная редакция восточной литературы. Москва 1965.
92. Бертельс Е.Э. Очерки по история персидско-таджикской литературы. Сталинабат. 1956.

93. Большой русско-туркменский словарь. Uly rusça-türkmençe sözlük. I – II т. Москва “Русский язык” 1986-1987.
94. Виннер Ю.М. Курс лекции по истории зарубежных литератур 17 века. Москва 1954.
95. Гарриет Бичер Стоу. Хижина дяди Тома. Москва. Издательство “Правда” 1989.
96. Гюлен Фетхуллах. Критерии или огни в пути. Издательство “Нил” 1990.
97. Дератапи Н. В. Греческая культура. Хрестоматия по античной литературе. Москва. 1958.
98. Древний Мерв в свидетельствах письменных источников. Составители профессор Г.А.Кошаленко, профессор А.Губаев, кандидат исторических наук А.Н.Бадер, кандидат исторических наук В.А.Гаибов. Ашгабат “Юрт” 1994.
99. Джами. Лирика. Гослитиздат. М., 1956.
100. Зарубежная литература XX века. (1871-1917). Под редакцией проф. В.Н. Богословской и проф. З.Т. Гражданской. Москва “Просвещение” 1979.
101. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна. Москва “Художественная литература” 1986.
102. История зарубежной литературы XIX века. II частях. Под редакцией Н.П.Михальской. Москва “Просвещение” 1991.
103. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение. Москва. Высшая школа. 1987.
104. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. Издательство Московского Университета. 1960.
105. Коран. Совместное предприятия “Дом Бируни” Москва 1990. Переводъ съ арабскаго языка Г.С.Саблукова.
106. Краткая литературная энциклопедия. 1 – 9 тома. Государственное научное издательство “Советская энциклопедия” Москва 1962, 1964, 1966, 1967, 1968, 1971, 1975, 1978.
107. Краткий словарь литературоведческих терминов. Москва “Просвещение” 1985. Редакторы-составители: Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев.
108. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. Москва 1975.
109. Литература Востока в Средние века. Москва. Просвещение 1958.

110. Манас. Эпизоды из киргизского народного эпоса. Перевод С.Липкина и Л.Пенковского. Государственное издательство художественной литературы. Москва 1960.
111. Омар Хаййам. Рубаи. Гослитиздат. М., 1955.
112. Пурлиев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Хрестоматия. 2 том. Москва 1973.
113. Пурлиев Б.И. Зарубежная литература Эпоха Возрождения. Хрестоматия. Москва 1976.
114. Пурлиев Б.И. Хрестоматия по западноевропейской литератур 17 века. Москва 1982.
115. Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. Москва. Художественная литература.1985.
116. Рудаки. Избранное. Гослитиздат. М. 1958.
117. Руми. Притчи. Гослитиздат. М., 1957.
118. Саади. Бустан. М., 1955.
119. Самарин Р.М. Зарубежная литература. Москва 1978.
120. Сахали М.А. Туркменский сказочный эпос. Ашгабат 1956.
121. Соколов А.Н. История русской литературы XIX века. (1-я половина). Москва. Высшая школа. 1976.
122. Тавский З.И. История зарубежной литературы 17-18 веков. Москва 1991.
123. Тахо Годи А.А. Античная литература. Москва. Просвещение. 1980.
124. Фахреддин Гургани. Вис и Рамин. Москва 1963.
125. Физули. Лейли и Межнун. Москва. Художественная литература. 1958.
126. Фирдоуси. Шах-наме. Гослитиздат М., 1957.
127. Фиш Радий. Джалаледдин Руми. Издательство “Наука”. Главная редакция восточной литературы. Москва 1987.
128. Хафиз. Лирика. Гослитиздат. М., 1956
129. Хорезми. Книга о любви. Ташкент 1962.
130. Хрестоматия по литературе народов СССР. Москва. 1959.
131. Чистякова Н.А. Вулик Н. В. История античной литературы. Москва 1972.
132. Эйхенгольц М.Д. Зарубежная литература. Хрестоматия. Москва 1954.
133. Divanü lügat et-türk terçümesi. Ankara 1939-41.
134. Divanü lügat et-türk tipkibasimi. Ankara 1941.

135. Малов С.Е., Памятники древнетюркской письменности, М. – Л., 1951.
136. Беляев В.И., Арабские источники по истории туркмен и Туркмении, т. 1, М. – Л., 1939.
137. Ahally S., Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili, Aşgabat, 1958.
138. Ülkütasir M. Şakir, Büyük türk dilçisi Kaşgarli Mahmut, Ist., 1946.
139. Краткая литературная энциклопедия. Москва 1967. Издательство “Советская энциклопедия” стр. 698.

MAZMUNY

Giriş.....	2
Serkerde-şahyrlaryň edebiýaty.....	27
Seljuk serkerde-şahyrlary.....	40
Abulfath Burhaneddin Ahmet	
ibn Şemseddin Muhammet Siwasly.....	43
Jahanşa Garagoýunly - Hakyky.....	51
Sultan Husaýyn Baýgara.....	55
Zahyreddin Muhammet Babyr.....	60
Muhammet Baýram han Türkmen.....	73
Orta asyrlardaky serkerde-şahyrlaryň edebiýaty	
barada umumy netije.....	80
Klerikal-sufistik edebiýat.....	84
Abulkasym Mahmyt ibn Omar	
Jarulla Zamahşary.....	84
Nasyreddin Burhaneddin Rabguzy.....	94
Wepaýy we onuň “Rownakyl-yslamy”.....	99
Sufistik edebiýat.....	103
Abu Sagyt Abulhaýyr Mäneýi.....	141
Hoja Ahmet Ýasawy.....	147
Ýunus Emre.....	151
Seyit Ymadeddin Nesimi.....	157
Köşk edebiýaty.....	164
Ýusup Balasagunly we onuň	
“Gut etgu-bilik” eseri.....	174
Abu Abdylly Muhammet ibn Muezzi.....	178
Auhadeddin Aly Enweri.....	183
Köşk edebiýaty barada umumy netije.....	189
Dünýewi edebiýat.....	190
Mahmyt Pälwan.....	190
Muhammet ibn Süleýman Fizuly.....	195
Garajaoglan.....	203
Yşky poemalar.....	213
Fahreddin Gürgeni we onuň	
“Wis we Ramin” poemasy.....	225
Alynyň “Kyssaýy-Ýusup” poemasy.....	231
Kutbuň “Hosrow we Şirin” poemasy.....	234
Horezminiň “Muhabbetnama” poemasy.....	237
Orta asyrlar türkmen edebiýatynda	

yşky poemalar barada umumy netije.....	242
Orta asyrlar türkmen edebiýaty	
boýunça umumy netije.....	242
Edebiýatlar.....	243